

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Aleksandar D. Bandović

Miodrag Grbić
i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji

Doktorska disertacija

Beograd, 2019. godina

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Aleksandar D. Bandović

Miodrag Grbić
and the origins of culture-historical archaeology in
Serbia

PhD thesis

Belgrade, 2019

Mentor:

prof. dr Staša Babić
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Komisija:

prof. dr Aleksandar Palavestra
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

doc.dr Zorica Kuzmanović
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

doc.dr Monika Milosavljević
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

naučni saradnik, dr Marko Janković
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane doktorske disertacije:

Datum promocije doktorske disertacije:

Zahvalnica

Za neizmernu pomoć u vidu konstruktivnih i živih diskusija, kreativnih promišljanja, korisnih saveta i smernica zahvalan sam kolegama Aleksandru Palavestri, Vladimiru D. Mihajloviću, Marku Jankoviću, Zorici Kuzmanović, Moniki Milosavljević, Ivanu Vraniću i kolegama okupljenim oko Centra za teorijsku arheologiju. Zahvalnost dugujem i kolegama Robertu Obermajeru (Beč), Timu Zalmanu (Berlin), Kristini Kot (Pariz) i Vladimiru Slunečkom (Prag).

Narodni muzej u Beogradu bio je snažna institucionalna podrška, a tokom izrade ovog rada naročitu podršku su mi pružale kolegice Biljana Đorđević, Jelena Premović, Dragana Eremić i Jelena Marković iz Odeljenja za arhivsku i dokumentarnu gradju, kao i kolege Jovan Mitrović i Aca Đorđević iz Odeljenja za arheologiju.

Na ustupljenoj arhivskoj građi zahvalan sam Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima, Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu, Narodnoj biblioteci Srbije, Federalnom Arhivu u Berlinu, Arhivu Rimsko-germanske komisije i Arhivu Nemačkog arheološkog instituta.

Zahvalan sam gospodinu Andreasu Rotu na dozvoli za korišćenje dokumentarne građe iz privatne zaostavštine Johana fon Rajsvisa, i dugim i iscrpnim razgovorima tokom kojih smo uvek demokratski umeli da se složimo da se ne slažemo.

Posebnu zahvalnost dugujem mentorki prof. dr Staši Babić koja je uvek bila sjajan sagovornik sposoban da sa nekoliko ključnih pitanja podstakne na još opsežnija istraživanja i nova sagledavanja dugog perioda i kompleksne teme. Kroz njena predavanja, a potom i mentorstvo, naučio sam zašto je arheologija uvek relevantna društvena disciplina.

Zahvalnost na strpljivom višegodišnjem slušanju opširnih priča o nemačkim i jugoslovenskim arheolozima upućujem mojim prijateljima Janku, Bobanu, Marku, Jeleni, Andriji, mom bratu Igoru, Mihaeli, Kostu i roditeljima. Hvala Gordani na neizmernoj podršci.

Greške, nedostaci, previdi i propusti su samo moji.

Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji

Apstrakt: Predmet istraživanja doktorske disertacije je uloga koju je Miodrag Grbić imao u nastanku i utemeljenju kulturno-istorijske arheologije u Srbiji. Šire gledano teza preispituje načine i uslove nastanka paradigme koja je u srpskoj arheologiji ostala dominantna do današnjih dana. Rad je baziran na promišljanju teorijsko-metodoloških postavki istorije discipline i na kritičkom korišćenju izvora, arhivske građe i štampe. U tezi sam nastojao da Grbićevu naučnu karijeru posmatram kroz relacione okvire obrazovanja, institucionalnih i političkih struktura, te personalnih odnosa, koji oblikuju i utiču na jednu arheološku karijeru.

Analiza Grbićevih aktivnosti, pre, tokom i posle Drugog svetskog rata otkriva nam čitav svet ideja tadašnje arheologije, i u tom smislu Grbić je jedan od *ključeva* za razumevanje širih društveno-političkih konteksta arheologije. Kao kustos praistorijske i rimske zbirke Grbić je bio svedok važnog perioda delovanja Narodnog muzeja u Beogradu, a njegovo iskustvo postaje dragoceno za poznavanje širih tokova kulturne politike Kraljevine Jugoslavije.

Polazeći od *ključnih* mesta discipline, locirajući Grbića u *tradiciji* centralnoevropske arheologije, Grbićeva karijera postaje studija slučaja koja pokazuje kako su arheolozi reagovali na velike društvene promene koje su se događale, kako nastaju uvrežene i postojeane *ideje o prošlosti*, kako se ove ideje ali i prakse koriste, menjaju, nestaju ili opstaju. Disertacija pokreće niz pitanja o ulozi arheologije u kreiranju i sprovođenju kulturne politike, ulozi arheologa u ratu, ulozi arheologije u društvenom kontesktu pre, tokom i posle okupacije i kunovski rečeno *nastanku paradigme* koja će se dogoditi u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji posle Drugog svetskog rata. Kada govorimo o periodu Drugog svetskog rata moralne i etičke dileme se nameću same po sebi.

Tokom Drugog svetskog rata, u specifičnim prilikama okupacije, Grbić je imao priliku da menja postavke arheologije, i da kroz predavanja na Muzejskom kursu utiče na čitavu generaciju studenata arheologije. U tom smislu, Grbić može biti identifikovan kao utemeljivač kulturno-istorijske arheologije u Srbiji. Ipak, arheološke aktivnosti u Beogradu tokom rata događale su se u simbiozi sa nemačkom arheologijom, te ne možemo isključiti i snažan trag koji je na buduće stručnjake, nosioce promena, ostavila i nemačka arheologija. Za definitivnu promenu i nastanak kulturno-istorijske arheologije bilo je potrebno sačekati trenutak postizanja konsenzusa, uslova i institucionalne potvrde o tome šta je arheologija, zašto se i na koji način njome bavimo. U okvirima posleratne jugoslovenske arheologije kulturno-istorijska arheologija je konačno zaživela.

Ključne reči: Miodrag Grbić, kulturno-istorijska arheologija, praistorijska arheologija, istorija ideja, istorija arheologije, kulturna politika, Narodni muzej u Beogradu, Jugoslavija, Drugi svetski rat, Anenerbe

Naučna oblast: Arheologija

Uža naučna oblast: Arheologija

Miodrag Grbić and the origins of culture-historical archaeology in Serbia

Abstract: The subject of doctoral dissertation research is the role that Miodrag Grbić had in the emergence and foundation of cultural-historical archeology in Serbia. In broader terms, the thesis examines the ways and conditions of the emergence of a paradigm that remained dominant in Serbian archeology until today. The thesis is based on a reflection on theoretical and methodological settings of the discipline's history and on critical use of sources, archives and newspapers. In a thesis, I strive to look at Grbić's scientific career through the relational framework of education, institutional and political structures, and personal relationships that shape and influence an archeological career.

An analysis of Grbić's activities before, during and after the Second World War reveals the whole world of the ideas of archeology at that time, and in that sense, Grbić is one of the keys for understanding the wider socio-political context of archeology. As a curator of the Prehistoric and Roman collections, Grbić was the witness of the important period of the National Museum's in Belgrade activities, and his experience becomes precious for knowledge of broader cultural policy flows within the Kingdom of Yugoslavia.

Starting from the key points of discipline, locating Grbić in the tradition of Central European archeology, Grbić's career becomes a case study that shows how archaeologists reacted to the great social changes that have taken place, how deep-rooted and persistent ideas about the past occur, how these ideas and practices are used, how they change, disappear or survive. The dissertation raises a number of questions about the role of archeology in the creation and implementation of cultural policy, the role of archeologists in the war, the role of archeology in the social context before, during and after occupation, and the emergence of a paradigm, in Kuhn's sense, that will occur in Serbian/Yugoslav archeology following the Second World War. When we talk about the period of the Second World War, moral and ethical dilemmas are imposing by itself.

During the Second World War, in the specific circumstances of occupation, Grbić had the opportunity to change the archeology setting, and through lectures on the Museum Course, influences an entire generation of archeology students. In this sense, Grbić can be identified as the founder of cultural-historical archeology in Serbia. Nevertheless, archaeological activities in Belgrade during the war occurred in symbiosis with German archeology, and we can not exclude the strong mark that German archaeology have left behind on the future experts, the bearers of change. For a definitive change and the emergence of cultural-historical archeology, it was necessary to wait for a moment of reaching the consensus, conditions and institutional confirmation of what archeology is, why and in what way we practice it. Within the postwar Yugoslav archeology, cultural-historical archeology has finally come to life.

Keywords: Miodrag Grbić, cultural-historical archaeology, prehistoric archaeology, history of ideas, history of archaeology, cultural policy, National museum in Belgrade, Yugoslavia, World War II, Ahnenerbe

Academic field: Archaeology

Academic subfield: Archaeology

Dve razlike

*Nema naroda,
ni država,
ni vera,
ni ideologija,
ni rasa,
ni klasa,
ni kasta.*

*Već ima samo onih,
koji žive od toga, i
koji tumače
i podržavaju
da to postoji.*

*Ali ima razlike
između ljudi,
radnika i neradnika,
znalaca i neznalica,
stvaralaca i rušilaca,
darodavaca i otimača,
razvijenih i nerazvijenih,
dobrih i zlih.*

*Kad te razlike nestanu,
nestaće i razlike među ljudima.*

Miodrag Grbić, 17. novembar 1963. godine

SADRŽAJ

UVOD.....	1
PRISTUPI ISTORIJI DISCIPLINE	8
O BIOGRAFIJI U ARHEOLOGIJI I ARHEOLOGIJI BIOGRAFIJE.....	13
LOCIRANJE IDEJA - PRAG - BERLIN - BEČ	18
I.....	18
II	27
PRAISTORIČAR IZMEĐU UNIVERZITETA I MUZEJA, BEOGRADA I SKOPLJA	32
I.....	32
II	41
III	46
NA RASKRSNICI - PRVI TERENI I ARHEOLOŠKI RADOVI	49
I.....	49
II	58
III	65
O NAUCI U MUZEJU, MUZEJSKIM <i>POVERENICIMA</i> I ZAKONU O ZAŠTITI SPOMENIKA KULTURE	71
I.....	71
II	79
III	85
ŠLIMANOV DUH NAD OHRIDOM.....	87
I.....	87
II	91
IZMEĐU <i>ARHEOLOŠKIH NASLAGA STARČEVA</i> - O IDEJAMA I NOVCU	96
I.....	96
II	101
KRITIKA VASIĆEVE VINČE.....	107
PUTOVANJA I IDEJE.....	112
I.....	112
II	118
III	121
U MUZEJU KNEZA PAVLA.....	124

I.....	124
II	127
III	131
<i>NEMAČKI UTICAJI</i> I ODNOS PREMA NEMAČKOJ ARHEOLOGIJI U PREDRATNIM GODINAMA	136
U RATU NE MIRUJU MUZE.....	144
I.....	144
II	152
III	156
IV	160
V	165
GRBIĆ I POSLERATNA ARHEOLOGIJA U JUGOSLAVIJI	170
ZAKLJUČAK.....	179
Nastanak kulturno-istorijske paradigme u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji.....	179
Pamćenje, poricanje i <i>anđeo istorije</i>	186
IZVORI.....	191
ŠTAMPA	192
LITERATURA	195
PRILOG br. 1 - SVETLA ISPOD ZEMLJE – BIOGRAFIJA JEDNOG ARHEOLOGA	239
PRILOG br. 2 - FOTOGRAFIJE.....	258
BIOGRAFIJA AUTORA	276

UVOD

Bio je briljantan đak Lubora Niderlea. Nuđena mu je universitetska karijera na Karlovom universitetu u Pragu, a on se od nje odrekao i vratio domovini da pomogne izgradnju opšteg, a posebno naučnog lika zemlje. Bio je saradnik profesora Vladimira Petkovića pomažuću mu sa nizom svojih vršnjaka i kolega da obnovi zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, teško oštećene u Prvom svetskom ratu. Kasnije je bio jedan od tvoraca prve moderne, evropske postavke Narodnog muzeja.

Bio je jedan od prvih naših saradnika na internacionalnoj naučnoj ediciji – poznatom Korpus vazorum antikvorum, gde je sažeto, ali sa izvanrednom pronicljivošću uspostavio svoju poznatu dugu hronologiju razvoja balkanskog neolita. On je i do danas ostao glavni redaktor ove edicije za arheološki materijal sa našeg tla.

Niz velikih naučnih zahvata: ispitivanje Starčeva, Pločnika, Herakleje, Najsusa, Sirmijuma, njegovo su delo. Iza njega je stajalo njegovo ustalastvo i njegova erudicija. A Starčevo i Pločnik, kao lokaliteti postali su pojam, i predstavljaju datum u hronologiji balkanskog neolita, kojoj je on dao svoje, danas u nauci uglavnom prihvaćeno tumačenje.

Pred našu i svetsku naučnu javnost postavio je na sugestivan način pitanje authtonog porekla neolitske zemljoradnje na Balkanu. Na žalost, rad na ovom problemu Grbić nije završio.

Sem rada u institutu kome je bio privržen, i duhom i telom i koji u mnogome njegovoj aktivnosti može da zahvali za niz uspešnih akcija, Dr. Grbić je predano radio na objedinjavanju muzejskog rada na teritoriji Srbije, a specijalno Vojvodine.

Bio je jedan od inicijatora ideje zaštite spomenika kulture kod nas, a u svakom slučaju, prvi koji je sproveo u delo i postavio, bar na tlu uže Srbije, na relativno zdrave osnove.

*Njegovi kontakti na planu međunarodne naučne saradnje, njegov autoritet, posebno među praistoričarima i protoistoričarima, doveo je u mnogome do afirmacije naših naučnih rezultata i u tim krugovima...*¹

Navedene reči deo su posmrtnog govora koje je Mirjana Ćorović-Ljubinković (1910-1996) pročitala nakon smrti Miodraga Grbića 1969. godine. Njen govor osim što pokušava da sažme značaj Grbića za srpsku/jugoslovensku arheologiju, takođe istorizuje ličnost i trenutak. Ipak, ostajemo uskraćeni za kompleksnosti jednog života, jednog vremena, i pravi značaj samog Grbića u istoriji srpske arheologije. No, to nije ni uloga eulogija.

Predmet istraživanja ove doktorske disertacije je mesto koje je Miodrag Grbić imao u nastanku i utemeljenju kulturno-istorijske arheologije u Srbiji. Pod pojmom kulturno-istorijske arheologije podrazumevam arheologiju koja se praktikuje u Evropi od kraja XIX veka, gde je koncept *arheološke kulture*, kao metaforične zamene za pojam jednog naroda, igrao dominantnu ulogu. Otuda su promene u arheološkom materijalu najčešće objašnjavane migracijama naroda ili difuzijom. Narodi su bili predstavljani kao nosioci različitih vrsta materijalne kulture (npr. nosioci trakaste ili vrpčaste keramike) dok su inovacije tumačene kroz kontakte kulturnih grupa. Navodno ateorijska, paradigma kulturno-istorijske arheologije je podrazumevala set neizgovorenih iskaza koji se krio iza noviteta u arheološkoj praksi i publikacijama, kakve su, na primer, pojava arheoloških karti ili vizuelne reprezentacije kulturnih grupa (*Fundkarten* i *Fundtafeln*) (npr. Forrer 1907, 253–254). Većina autora koja se bavila nastankom ideje arheološke kulture smešta je u specifičan socio-politički kontekst Evrope *fin de siecl*-a u kojem se ova ideja rađa. Arheološka kultura kao konceptualni alat, između ostalog, trebalo je da pruži odgovor na velika pitanja porekla evropskih naroda, a političke implikacije bile su jasne od njenog nastanka (Diaz Andreu 1996, Olsen 2002, 30–33, 116–121; Trigger 2006, 211–241; Babić 2010; Палавестра 2011, 125; Bandović 2012). U tom kontekstu, mesto koje je Grbić imao u utemeljivanju kulturno-istorijske paradigme u srpskoj arheologiji ostalo je neistraženo i prepušteno ličnim svedočenjima (ali *cf.* Milosavljević 2016, 168–180).

---

¹ Oproštajni govor Mirjane Ćorović-Ljubinković, bez datuma, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Jedno od značajnih svedočanstava je ispričano od strane Milutina Garašanina (1920-2002) u knjizi *Razgovori o arheologiji* (Babić i Tomović 1996). Garašaniin je eksplicitno podvukao ulogu koju je Grbić imao u njegovoj sopstevnoj profesionalnoj karijeri kada je kao student tokom Drugog svetskog ratu pohađao Muzejski kurs u Muzeju kneza Pavla (cf. Bandović 2014). Garašaniin kaže da je Grbić polaznike kursa naučio *osnovnim elementima praistorije i podeli praistorijskih kultura*, a govori i o velikoj školi *gde smo u stvari naučili praktičnu arheologiju, koju na Fakultetu za četiri semestra, naravno, ne možete naučiti* (Babić i Tomović 1996, 7–8, 13–14). Dakle, u poređenju sa govorom Mirjane Ćorović-Ljubinković, Garašaniin je naglasio period Drugog svetskog rata koji je kod Ćorović-Ljubinković svesno izostavljen. Garašaniin pravi distinkciju od vremena studija pre Drugog svetskog rata, kada je kurseve na Univerzitetu pohađao kod Miloja Vasića (1869-1956): *Vasić se ograničio samo na jedan lokalitet – bila je samo Vinča. Grbić je prvi rekao da ne postoji samo Vinča, nego da postoji i nešto drugo, odgovarajuće i za vreme Vinče, i pre i posle nje. Grbić je na taj način stvorio prvi hronološki okvir naše praistorije...* (Babić i Tomović 1996, 80).

Divna Gačić, autorka omanje Grbićeve biografije i izložbe *Miodrag Grbić - život i delo* (Гаčić 2005), u jednom intervjuu za list Politiku, pod naslovom *Neshvaćeni naučnik*, podvukla je još jednom koliko je Grbić važan za srpsku arheologiju. Naročito je istakla kako je *nova komunistička vlast* bila nepravedna prema Grbiću koji je tokom Drugog svetskog rata postao profesor Univerziteta:

Ratna dešavanja i strahote uticale su na Miodraga Grbića koji je jesen 1944, nervno slomljen, proveo u Pinosavi. Nakon oslobođenja najpre je ostao bez službe, a potom je pozivan na saslušanje kod komisije za ratne zločine. Proveo je 14 dana u pritvoru ali nije kažnjavaan. Nemci su mu zamerali nedovoljnu saradnju sa njima, a oslobodilačka vlast ga je optuživala za kontakte sa okupatorom, i to zbog njegovog veoma dobrog prijateljstva sa baronom Johanom fon Rajsvicem, referentom pri nemačkom štabu zaduženom za naše starine koji je mnogo pomogao u spasavanju našeg kulturnog blaga, kaže Divna Gačić. Nova komunistička vlast Grbiću je posebno zamerala što je 1942. učestvovao u spasavanju Svetih moštiju kneza Lazara, cara Uroša i despota Stefana Štiljanovića, zajedno sa profesorom Grujićem i baronom Rajsvicem (Политика 25.4. 2007).

Kompleksna i važna epizoda istorije arheologije u Srbiji svedena je na *spašavanje moštiju*, a o toj epizodi, nešto ranije, Dragoslav Srejšović (1931-1996) je naprosto izbegao da govori:

Period od 1941. do 1945. godine označen je potpunim prekidom u radu na arheologiji na Beogradskom univerzitetu. U arhivu Katedre za arheologiju nalaze se dva akta iz kojih se vidi da je u ono vreme staranje o Arheološkom seminaru preuzeo Veselin Čajkanović, profesor klasične filologije (Srejšović 1983, 23).

Veličanje Grbićevog lika i dela (akt spašavanja moštiju kao herojski čin), podjednako je problematično kao i potpuno prećutkivanje i zaboravljanje na ovog arheologa u Srejšovićevom prilogu u *Spomenici srpskog arheološkog društva*. U Srejšovićevom narativu o *razvoju arheološke nauke* u Srbiji postoji diskontinuitet između vremena pre Drugog svetskog rata i vremena kada je 1947. godine, po *prvi put u istoriji* praiistorijska arheologija dobila mesto zasebne naučne discipline (Srejšović 1983, 23). Razlozi za promenu slike o Miodragu Grbiću, mogu se pronaći i u generalnoj promeni percepcije istorije Drugog svetskog rata i njenih aktera, naročito od 80-tih godina XX veka. Dva potpuno oprečna stava koje je moguće prepoznati u apologetici o Grbiću ili nepostojanju bilo kakve slike, prvenstveno su povezani sa etičkom poukom priče o jednom arheologu. Sa jedne strane, slika o Miloju Vasiću koju su gradili njegovi učenici o *mitskom praocu discipline* (opširnije Palavestra 2012; Palavestra 2013) dovela je do *kumulativne heroizacije*,² koja je potiskivala iz istorije srpske arheologije druge aktere. Sa druge strane, kao alternativa i kritičar Vasića, Grbić se u novijim narativima pojavljuje i kao *kosmopolita*, znatno otvoreniji od Vasića za različita mišljenja (npr. Borić 2016, 17). Tako se istorija discipline svodi na manihejsko mišljenje za ili protiv, crno ili belo, a sive boje ostaju na marginama.

---

² Pozajmljujem ovaj izraz od Haralda Welcera koji je istraživao kako se priče u porodičnim istorijama usavršavaju i popravljaju sa smenama generacija. Welcer se bavio specifičnim okolnostima nemačkih porodica i njihovog odnosa prema holokaustu gde su u kasnijim generacijama građeni narativi o *herojskom otporu* očeva, majki, baba i deda Hitlerovom režimu ili ironično rečeno: *Opa war kein Nazi* (Welzer 2012). Naravno, nije mi namera da Vasića dovedim u vezu sa nacistima, već da objasnim mehanizam koji *iskrivljuje* sliku o jednom arheologu kroz generacijska sećanja.

No, kako bismo kontekstualizovali Grbićeve ideje i rad trebalo bi krenuti od ključnih mesta discipline locirajući ih u *tradiciji* centralnoevropske arheologije. Naravno, tradicija je samo reč o kojoj vredi debatovati, s obzirom na sveprisutno izmišljanje tradicija (Hobsbom i Rejndžer 2011). Možda je bolje zameniti je rečju *palimpsest* i shvatiti tradiciju u istoriji arheologije kao i tradiciju u književnosti, ...*pisac u trenutku kada pristupa pisanju ne seda pred praznu hartiju, nego je u hartiju već utisnuto, poput nevidljivog a slućenog palimpsesta, čitavo iskustvo literature* (Kiš 2006, 174). Kišovo *iskustvo litetarure* je za mene iskustvo arheologije kao discipline.

Kada razmišljamo o centralnoevropskoj arheologiji važno je napomenuti da ona ne predstavlja monolitnu strukturu, već niz različitih škola, pristupa i uzajamnih upliva preko granica nacionalnih država (Sommer and Gramsch 2011). Jedan od značajnih centara centralnoevropske arheologije nalazio se u Pragu. Grbić je na Karlovom univerzitetu u Pragu stekao osnovna znanja o arheologiji, a doktorsku disertaciju pod nazivom *Prerimsko bronzano posuđe na području Češke republike* odbranio je kod Lubora Niderlea (L.Niederle,1865-1944) 1925. godine. Grbić je školovan kao praistoričar, stoga je i njegova polazna osnova bila drugačija od arheologa i profesora na Beogradskom univerzitetu, autoriteta u periodu pre i između dva svetska rata, Miloja Vasića i Nikole Vulića (1872-1945). Iako su njihovi opusi i ideje različiti, Vasić i Vulić su pripadali starijoj generaciji arheologa. Obojica su krajem XIX doktorirala u Nemačkoj gde je izučavanje klasične starine (*Alttertumwissenschaft*) predstavljalo važan deo akademskog i intelektualnog identiteta (Palavestra and Babić 2016; Palavestra i Milosavljević 2016).

Iako bismo Grbića mogli shvatiti kao prenosnika centralnoevropskih ideja u arheologiji Srbije, osvrt i analiza njegovih aktivnosti, pre, tokom i posle Drugog svetskog rata otkriva nam čitav svet ideja tadašnje arheologije. Grbić je *ključ* (*sensu* Kaeser 2008) za znatno šire društveno-političke kontekste jugoslovenske arheologije. On je kao kustos praistorijske i rimske zbirke bio svedok važnog perioda Narodnog muzeja u Beogradu, a njegovo iskustvo postaje dragoceno za poznavanje širih tokova kulturne politike unutar Kraljevine Jugoslavije.

Grbićeve *naučne mreže* (Bandović 2016) otkrivaju i na koji način se ideje u jednoj nauci prenose, prihvataju ili odbacuju, naučni trendovi prate i koje se strategije koriste u ovom procesu. Budući da je bio u stalnim kontaktima i privatnoj

korespondenciji sa velikim brojem nemačkih arheologa, ova disertacija pokreće i pitanje kulturnih uticaja Nemačke (Gašić 2005) i nemačke arheologije na ostale evropske arheologije, naročito od 30-tih godina XX veka (Fehr 2004; Link 2009; Hare 2014). Ideologije fašizma i nacizma, ne samo da su ostavile traga na arheologiju kao disciplinu već je, kako kaže Jan Hoder *nemoguće razumeti razvoj arheološke teorije u posleratnoj Evropi bez spoznaje nacističke upotrebe prošlosti i reakcije na nju* (Hodder 1991, 3). Tokom Drugog svetskog rata Miodrag Grbić je bio učesnik iskopavanja Kalemegdana koja je sprovodila organizacija Hajnriha Himlera (H.Himmler, 1900-1945) Anenerbe (*Ahnenerbe*). Cilj ove organizacije bio je istraživanje *prostora, duha i dela nordijske rase Indoevropljana (Raum, Geist und Tat des Nordrassige Indogermanentum)* (Kater 2006, 85). Arheološka istraživanja područja Srbije trebalo je da pruže važne odgovore na pitanja pružanja trase - *puta naroda (Völkerstrasse)*: zamišljene rute duž koje su sve velike praistorijske i istorijske seobe dogodile (Indoevropljani, Iliri, Dorci itd). Ideje o *nordijskoj nadmoći* od davnina bile su inkorporirane u rasne teorije nacionalsocijalizma, a trebalo je da posluže kao opravdanje za masovne zločine, progone i konačno holokaust (Arnold 2002).

Grbićeva uloga kao *referenta za muzeje* Ministarstva prosvete i vera u kolaboracionističkoj vladi Milana Nedića (1878-1946), ostala je u istorijskim pregledima ovog perioda nedorečena i nepoznata (*cf.* Шкодрић 2009, 242; Стојановић 2012a, 461, ff.200), a uloga koju je arheologija imala u *ideologiji kolaboracionizma* (*cf.* Ristović 2008) i *stanju poricanja* (Koen 2001) neprepoznata. Stoga ovo istraživanje nastoji da sagleda, ne samo istoriju discipline, nego i uticaj arheologije na javnu percepciju prošlosti, kao i uticaj ideologija na samu arheologiju.

U skladu sa navedenim, cilj ove disertacije je rekonstrukcija ideja i događaja koji su uticali na tokove srpske arheologije, a čiji je akter i svedok bio Miodrag Grbić. Kao nadasve aktivan arheolog u Kraljevini Jugoslaviji, tokom Drugog svetskog rata, kao i u SFRJ, Miodrag Grbić postaje studija slučaja koja pokazuje kako su arheolozi reagovali na velike društvene promene koje su se događale. Ova disertacija pokreće niz pitanja o ulozi arheologa u ratu, ulozi arheologije u društvenom kontekstu pre, tokom i posle okupacije i kunovski rečeno *nastanku paradigme* koja će se dogoditi u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji posle Drugog svetskog rata.

Ovako postavljen cilj disertacije sa sobom nosi brojne izazove koje ću nastojati da prevaziđem upotrebom adekvatnog teorijsko-metodološkog aparata o kojem će u nastavku biti više reči. Suštinski, to znači da ću u sledećem poglavlju pokušati da artikulišem važna i od prethodnih istraživača prepoznata mesta sa kojim se bilo kakvo pisanje istorije discipline valja suočiti.

PRISTUPI ISTORIJI DISCIPLINE

Ne tako davno, istorija arheologije je smatrana za marginalno polje koje suštinski nema veze sa arheološkom praksom: *lepa razonoda za penzionisanog naučnika, ali nepodesan posao i sasvim iskreno gubljenje vremena, za mladog praktičara* (prema Corbey and Roebroeks 2001, 1). Otpor i skepticizam prema istoriji arheologije umnogome podseća na otpor koji su svojevremeno u nemačkoj arheologiji pokazivali i klasični arheolozi prema istraživanjima praistorije:

Praistorija je jedna nauka za koju nije potreban grčki i latinski, jedno nevino zanimanje i razonoda za okružne veterinare i pokrajinske administratore, pukovnike bez službe, seoske učitelje i islužene župnike (prema Grünert 2002, 127).

Reči, koje se uglavnom pripisuju Teodoru Momzenu (T.Mommsen, 1817-1903), pokazuju kako se jedna moćna akademska zajednica suočava sa novim, nepoznatim poljem saznanja. Međutim, u novije vreme, istorija evropske arheologije postala je zanimljivo ogledno polje, a veliki broj projekata, konferencija, publikacija i izložbi govori o značajnom interesovanju arheologa za prošlost sopstvene discipline (npr. Diaz-Andreu and Champion 1996; Murray and Evans 2008; Schlanger and Nordbladh 2008). Iako obim ovih studija govori o *istorizaciji* discipline, struktura i rezultati radova neretko ukazuju i na teorijsko-metodološke probleme sa kojima se istorija discipline suočava (Moro Abadía 2013).

Iz historiografskih osvrta moguće je primetiti da postoje opšti trendovi koji su pratili pisanje i svrhu istorija arheologije. Najveći broj istorija arheologije pisan je od strane *arheologa za arheologe*, što je imalo za cilj učvršćivanje disciplinarnog identiteta. Iza pozitivističkog narativa o progresu nauke, otkrićima značajnih arheoloških lokaliteta, avanture ljudskog duha i tela u potrazi sa saznanjem i stvari, krili su se obrisi discipline koja je bila jedno od oruđa u nacionalističkim, kolonijalističkim i imperijalističkim projektima (Moro Abadía 2009, 2010, 2013; Trigger 1984, Trigger 2008). Ono što karakteriše rane istorije discipline jeste *prezentizam* i *internalizam*.

Prezentizam se uglavnom uzima kao sinonim za *vigovske*³ ili *anahronističke* istorije, odnosno za sklonost istraživača istorije nauke da sude o prošloj nauci iz današnje perspektive. Vigovsku istoriju kao termin uveo je Herbert Batefield (H.Butterfield, 1900-1979) želeći da objasni:

tendenciju kod mnogih istoričara da pišu na strani protestanata i vigovaca, da hvale revolucije koje su se pokazale kao uspešne, da naglašavaju određene principe progressa u prošlosti i proizvode priču koja predstavlja potvrdu, ako ne glorifikaciju sadašnjosti (prema Stocking 1965, 211; v. Škorić 2010, 40).

Batefield na ovom mestu upozorava na interpretacije istorije prisutne kod određenog broja engleskih devetnaestovekovnih istoričara koji su istoriju posmatrali kao konstantni progres liberalnih ideja, u kojoj su *napredni liberali* bili u konstantnom sukobu sa *nazadnim konzervativcima* (Mayr 1990, 301). Rezultat je sledeći: istorija se posmatra u interpretativnom ključu koji je više sud nego razumevanje same istorije, *večna borba između dece svetla i dece tame*, poentira Džordž Stoking (Stocking 1965, 212). Batefield će ovu frazu preneti i na svoj rad o pojavi moderne nauke, i koristiće ga u kontekstu svih istorija nauke koje posmatraju prošle učenjake i sude im u svetlu današnjih znanja (Mayr 1990, 301–302). Termin *vigovske istorije* biće vrlo slobodno korišćen za različite oblike istorija, naročito u istorijama različitih naučnih disciplina. Danas termin *vigovska istorija* u historiografiji označava *potcenjivanje razlika koje postoje između prošlosti i sadašnjosti – projektovanju današnjeg načina mišljenja na prošla vremena i odbacivanju onih vidova prošlosti koji su strani savremenim idejama* (Тош 2008, 224).

Kao najveće zablude ovakvih istorija generalno, ali i istorija nauke, Stoking izdvaja anahronizam,⁴ izobličenje, pogrešnu interpretaciju, varljivu analogiju, zanemarivanje konteksta i pojednostavljivanje procesa (Stocking 1965, 215). Dodajmo tome i vid vigovske istorije koji je vrlo čest u istorijama arheologije: arheolog/naučnik, predstavljen je kao izolovani genije, koji se bori za svoje ideje protiv ignorantskih

---

³ *Vigovci* (Whigs) su popularni naziv za britansku političku stranku liberalno-demokratskih načela koja se od XVII do polovine XIX veka sukobljavala sa torijevcima.

⁴ Erik Hobsbaum piše da je *najuobičajenija zloupotreba istorije utemeljena više na anahronizmima nego na lažima* (Hobsbaum 2003, 18).

kolega i neprijateljski raspoloženog društva (Gustafsson 1999, 28). Mnogi biografski osvrti na arheologe napisani su iz ove perspektive. Klasični primer vigovske istorije jeste Glin Danijelova (G.Daniel, 1914-1986) knjiga *Sto pedeset godina arheologije* (Daniel 1975; Gustafsson 1999; cf. Babić 2009, 566; Moro Abadía 2013, 95). Sve do 80-tih godina XX veka najveći broj istorija arheologije napisan je u ključu koji je nastojao da prati teleološko napredovanje discipline *iz tmine u svetlost* (Moro Abadía 2013, 92–96).

U faktografskim narativima o progresu nije bilo mesta za *siva* polja discipline. Iz tih razloga najveći broj ovakvih istorija ostaje internalistički. *Internalistički pristupi*, u historiografiji analiziraju unutrašnju logiku nauke, prate debate i promenu razumevanja nekog naučnog problema, posmatraju naučnike kroz njihove sopstvene umove i zagovaraju *autonomiju teksta*. Generalno, to je gledište koje nauku shvata kao apstraktnu intelektualnu delatnost oslobođeno od političkih, ekonomskih ili socijalnih uslovljenosti (Kuhn 1977, 109-111; Moro Abadía 2013, 94). To je epistemološki ideal i nada *novih istoričara nauke* o kojima je Tomas Kuhn (T.Kuhn, 1922-1996) pisao:

Oni se, recimo, ne pitaju o vezi Galilejevih gledišta sa gledištima moderne nauke, već pre o odnosu njegovih gledišta i gledišta njegove grupe, to jest njegovih učitelja, savremenika i neposrednih sledbenika u nauci. Štaviše, oni insistiraju na proučavanju stanovišta te grupe i drugih sličnih grupa sa takve tačke gledišta koja daje tim stanovištima maksimalnu unutrašnju koherentnost i najbliže moguće odgovaranje prirodi i koja je obično sasvim drugačija od tačke gledišta moderne nauke (Kun 1974, 42–43).

Na drugoj strani, kanadski arheolog Brus Trigger (B.Trigger, 1937-2006) piše da je internalizam legitiman način na koji se može baviti istorijom arheologije ali blizak epistemološkom pozitivizmu i političkom konzervativizmu (Trigger 2006, 25; Trigger 1994, 118–119).

Zaokret koji se dogodio, kako su se zahuktavali *procesni–postprocesni ratovi*, doneo je revalorizaciju istorije arheologije. *Socijalne istorije arheologije*, koje su, kako kaže Trigger, nastale kao *nepredviđena posledica Danijelovih napora da promovišu istoriju arheologije*, nastojale su da ukažu da pored internih faktora na tokove

arheologije utiču i eksterni faktori: ideologije, političke/institucionalne strukture ili ekonomske politike (Trigger 2008, 370–371, Trigger 1985, 228). *Eksternalistički pristupi* istoriji discipline, naročito od 90-tih godina XX veka bili su potreban korak u osveščivanju mesta koje je arheologija zauzimala u konstelaciji društvene moći. Tako je, na primer, hvatajući korak sa ostalim društvenim disciplinama i generalnom preispitivanju konceptata kulture, etniciteta, nacije, ili ideologije nacionalizma, te mesta koje materijalna kultura zauzima u nacionalističkim projektima ili izmišljanju tradicija (Eriksen 2004, Anderson 2010, Hobsbom i Rejndžer 2011), veliki broj studija pokazao kako je arheologija kao nauka bila oblikovana kroz ideje nacije i nacionalne države. Arheologija je kroz proučavanje materijalne kulture pružila svetu rađajućih nacionalnih država potrebnu objektivizaciju i otelotvorenje nacije (Diaz-Andreu and Champion 1996; Kohl and Fawcett 1995; Graves-Brown, Jones and Gamble 1996, Hamilakis 2007). Dakle, sa jedne isprva marginalne pozicije, istorija arheologije se pokazala više nego relevantnim faktorom u savremenoj arheološkoj teoriji.

Eksternalistički pristupi istoriji arheologije doneli su neophodnu refleksivnost, no nisu ostali bez kritika (Hamilakis 1996; Van Reybrouck 2002; Kaeser 2008). Kako Van Rejbruk piše:

...izgleda da je entuzijazam za takve eksternalističke pristupe doveo do zanemarivanja fundamentalnih metodoloških i epistemoloških problema. Ako je potrebno da arheologiju, ili bilo koju drugu disciplinu, razumemo u njihovom širem političkom i socijalnom kontekstu, kako onda možemo konceptualizovati ovaj odnos između „nauke“ i „konteksta“, i šta znači kada kažemo da „spoljni svet utiče na disciplinu“? Da li je ovaj uticaj prinuda, prouzrokovanost ili determinacija? I šta podrazumevamo pod „spoljnim svetom“- Zeitgeist, političku klimu, makroekonomsku strukturu ili institucionalni kontekst, lične veze ili raniju pretpostavku individualnog istraživača?(...) Zamenjujući internalistički okvir objašnjenja za eksternalistički postoji opasnost ponavljanja grešaka koju bi istoričari želeli da izbegnu (Van Reybrouck 2002, 159).

Sa druge strane, postavlja se pitanje pozicije eksternalizma. U studijama o uticajima ideologija na arheologiju, uglavnom se uproščeno društveni sistemi u kojima se praktikuje arheologija dovode u vezu sa idejnim tokovima u arheologiji kao nauci.

Na primer, često se događa da pojedini *Zapadni* arheolozi iz *eksternalističke* pozicije pretpostavljaju da se u socijalističkim zemljama unutar arheoloških interpretacija mogu prepoznati marksističke teorije društva ili objašnjenja kulturnih promena (Hamilakis 1996; Babić 2002, 313–314; Hamilakis 2007, 13–14). Važna lekcija koja dolazi iz studija sociologije znanja jeste da je najveći broj eksternalističkih studija pokazao kako je *društveni kontekst* uticao na arheologiju, a znatno manji broj studija pokazuje kako je arheologija kao nauka uticala na društvo (*cf.* Škorić 2010, 41).

Duge debate koje su vođene u okvirima sociologije znanja između pristalica internalističkog i eksternalističkog pristupa pokazale su se više nego prenaplašene ukoliko ih posmatramo kroz istoriju nauke, a definisanje granica između društva i nauke, odnosno internih i eksternih faktora koji oblikuju nauku pokazalo se neodrživim. Drugim rečima, istorija nauka pokazuje da što dalje idemo u prošlost granice između *socijalnog konteksta* i *naučnog istraživanja* blede, a hipoteza o razlici između društva i nauke kao *bastiona racionalnosti* oblikovana je u novije vreme kada je nauka dospela do izvesnog stepena internalizacije, odnosno autonomije (Škorić 2010, 31–35; Kaeser 2008, 17; Moro Abadía 2010, 221–224).

O BIOGRAFIJI U ARHEOLOGIJI I ARHEOLOGIJI BIOGRAFIJE

Svaka biografija, a pogotovu biografija pisca, ako nije doživela milost uobličjenja, jeste nužno redukcionizam: jedinstvena i neponovljiva životna priča jednog jedinog i neponovljivog čoveka u jednom jedinstvenom i neponovljivom vremenu, ono dakle što je čini različnom; a idealna i zanimljiva bi bila ona koja bi sadržala u sebi biografiju svih ljudi u svim vremenima (Kiš 2012, 175).

Biografije naučnika imaju paradoksalan i kontraverzan status. Biografija kao žanr, prešla je dug put od potpunog uzdizanja na pijedestal, kritike i odbacivanja, naročito 80-tih godina XX veka, pa sve do tzv. *biografskog zaokreta* koji se dogodio početkom XXI veka (Shortland and Yeo 1996; Söderqvist 2007; Lässig 2008). Iako postoji veliki broj biografija arheologa mali broj radova je preispitivao ulogu biografije u istoriji arheologije, niti se zadržavao na teoretsko-metodološkim problemima sa kojima se pisac biografije suočava.⁵ Daglas Givens (D.Givens), autor biografije američkog arheologa Alfreda Kidera (A.Kidder, 1885-1963), dao je nekoliko saveta kako se suočiti sa pisanjem biografije. Prema Givensu, naročito je važno zaobići predrasude, voajerizam i *ne padati u ljubavni zanos* prema subjektu. On naročito insistira na smeštanju subjekta istraživanja u profesionalnu i intelektualnu klimu određenog vremena, te na individualnom doprinosu u metodološkom i teoretskom promišljanju. Stoga je uloga biografije u objašnjenju arheološke prošlosti opis *individualnog doprinosa razvoju arheologije* unutar intelektualnog okruženja (Givens 2008, 181, 184, 187). Kao i u većini pozitivističkih narativa za Givensa su ključne reči doprinos, individua i razvoj arheologije, znatno manje kontekst samog subjekta, njegovih ideja i praksi unutar šireg socio-političkog konteksta u kome se arheologija praktikuje. Na taj način, smeštajući subjekat samo u *intelektualno okruženje*, a

---

⁵ U domaćoj sredini biografije arheologa ostajale su na nivou skice (npr. Грбић 1941a, Novak 1958, Срејовић 1984) dok je u srodnim disciplinama (istorija, istorija umetnosti) *život i delo* najčešće razdvajano, ne samo zasebnim poglavljivam, već i konceptualno (Љубомировић 2013, Вујиновић 2015).

zanemarujući društveno-politički kontekst, Givens previđa dijalektičko mesto nauke u društvu.

Biografije su najčešće pisane kao ode velikim arheolozima, onima koji su pravili male ili velike *revolucije*, ili su njihovi radovi bili *međaši*, prekretnice u napredovanju discipline. Kao najuticajni evropski kulturno-istorijski arheolozi Gordon Čajld (V.G. Childe, 1892-1957) i Gustaf Kosina (G.Kossinna, 1858-1931) su bili predmet nekoliko biografskih studija (Trigger 1980; Green 1981; Grünert 2002). Trigerova važna studija o Čajldu, nije toliko biografija koliko je napisana kao istorija ideja, a Trigerov cilj bio je da mapira glavne tokove Čajldove misli u razvoju arheološke teorije i prakse u Zapadnoj Evropi i anglofonij literaturi. Za Trigera, kao umerenog relativistu, bilo je važno da pokaže kako je Čajldova misao proizišla iz šire evropske tradicije arheologije i da se ne može odvojiti od tadašnjih društvenih stavova (Trigger 1980, 7). Hajnc Grünert (H.Grünert, 1927-2010), sa druge strane, napisao je monumentalnu biografiju o Kosini u kojoj je želeo da ovog nemačkog arheologa predstavi *ni kao heroja ni kao bauka*, kako se kroz različite periode predstavljao, već kao čoveka svojstvenih ideja, načela i iluzija, praistoričara svog vremena (Grünert 2002, 13).

Tek su se u novije vreme autori arheoloških biografija uhvatili u koštac sa izazovima istorije nauke ali i kritikama biografije kao žanra (Baudou 1998, Kaeser 2003, 2008, 2013). U tom smislu, jedan od važnih kritika žanra može se naći u eseju *Biografska iluzija*, Pjera Burdijea (P.Bourdieu,1930-2002). Burdije je kritikovao koncept biografije kao životne istorije (*L'histoire de vie, life history*), odnosno ideju da se totalnost života može uopšte predstaviti kao koherentna istorija, priča, putovanje ili putanja (trajektorija):

Pokušati razumeti život kao jedinstven i samodovoljni niz uzastopnih događaja (dovoljnih po sebi), i bez drugih veza osim asocijacije sa subjektom čija je konstantnost verovatno samo sopstveno ime, skoro je apsurdno kao i pokušaj pronalaženja smisla u ruti metroa bez uzimanja u obzir strukture mreže, to jest matrice objektivnih odnosa između različitih stanica (Bourdieu 2017 [1986], 215).

Biograf, po Burdijeu, dajući koherentnost života, i oslanjajući se na retoričku iluziju o kauzalnim i logičkim vezama, vrlo je blizu da sam postane ideolog nečijeg

života, u nemogućnosti da obelodani prave socijalne mehanizme koji ga oblikuju. U stvari, predstava *života kao istorije* aktivno služi istim mehanizmima i njihovoj reprodukciji. Otuda, biografija kao žanr i sama ima ideološku funkciju. U tom smislu, primećeno je da biografije imaju naročitu vrednost u doba društvenih kriza, kada stare vrednosti postaju nestabilne i kada su poželjni uzori (Kolkenbrock 2017, 225).

Međutim, stvar se može postaviti i drugačije. Biografija može biti način na koji se posmatra istorijska realnost, objekat biografije može biti sagledan kao bilo koji drugi objekat istorijskog posmatranja. Ako je individua struktuirana u različita polja habitusa koja se menjaju tokom društvenog i biološkog procesa življenja (Bourdieu 2017 [1986], 215), onda je, barem na jednom teoretskom nivou, moguće i individuu (aktera) posmatrati relacijski (Kolkenbrock 2017). Ne pretendujem da se ovde upuštam u sociološke rasprave o objektu i subjektu, društvu i individui, ono što želim da kažem jeste da se akter, u ovom slučaju objekat biografije, može postaviti u različite strukture koje čine društvenu realnost (Eckel 2008, 87–88). Iz navedenih razloga, *fundamentalno pitanje biografskog istraživanja ne može biti ni individua niti društvo, već individua u društvu* (Lässig 2008, 11). Sličnog mišljenja je i britanski istoričar Ijan Keršo. Razmatrajući motivaciju da se jedan istoričar upusti u pisanje biografije, on njenu budućnost prepoznaje u onoj koja bi bila manje orijentisana na osobu nego što su to tradicionalne biografije. Razumeti prakse, motivacije i ideje individue znači isto tako smeštanje subjekta u okvire struktura koje ih uslovljavaju. Tamo gde se tradicionalna biografija tipa *život i vremena* bavi skoro isključivo *životom*, a *vremena* su slučajni kolorit, moderna biografija bi trebalo da preokrene težište (Kershaw 2008, 37). Prema Keršou:

Biografija, takođe, podrazumeva i rizik od preterane personalizacije složenih istorijskih procesa, pre naglašavanje uloge pojedinca u oblikovanju i determinisanju događaja, igorisnanje ili umanjivanje značaja društvenog i političkog konteksta u kome su se određene aktivnosti dogodile (Keršo 2003, 20).

Polazim od pretpostavke da je pomenutu dihotomiju između internalizma i eksternalizma, moguće zaobići koristeći se *biografskim pristupom*. Kontekstualizovati aktivnosti i ideje jednog arheologa zahteva obuhvatanje svih onih praksi, socio-

političkih i naučnih ideja (koje su u slučaju Miodraga Grbića vrlo često neodvojive), personalnih motiva ili događaja koji su uticali na jedno arheološko iskustvo. Biografija se na taj način približava mikro-istoriji (Kaeser 2008, Kaeser 2013), a vrednost biografskog pristupa leži u tome što nam pruža mogućnost da povežemo *paralelne struje istorije* na nivou pojavnosti ideja i događaja, *u slučaju pojedinca, njegove naučne, filozofske, društvene i političke ideje umotane u jedan paket* (Hankins 1979, 5). Iako bi i sam naslov ove disertacije mogao da zavede čitaoca ovaj rad ne bi trebalo shvatiti, niti čitati kao biografiju Miodraga Grbića u doslovnom smislu.

Zarad boljeg razumevanja metodologije potrebno je dodati još nekoliko reči o izvorima koji su korišćeni u ovoj disertaciji. Nastojao sam da iskoristim raspoloživu arhivsku građu, počev od Arhiva SANU u Sremskim Karlovcima (Fond Miodraga Grbića) gde se čuva Grbićeva privatna korespondencija. Za razliku od mnogih njegovih savremenika, Grbić nije vodio dnevnik ali je napisao autobiografiju *Svetla ispod zemlje* koja se u rukopisu čuva u Biblioteci Matice srpske. Grbić je *Svetla ispod zemlje* završio 1956. godine ali autobiografija nikada nije bila objavljena. *Svetla* daju vrlo zanimljiv lični uvid u njegova sećanja i promišljanja o događajima u kojima je kao arheolog uzeo učešće ali budući da je napisana posle Drugog svetskog rata nepohodno je kritički čitati ovaj izvor. Prema Alaidi Asman:

Sadržaji pamćenja, (...) nisu nikakve čvrste referentne veličine, nego se menjaju zajedno sa socijalnim i političkim uslovima svake nove sadašnjosti. To je ono što se podrazumeva pod konstruktivnom snagom sećanja: prećutno smo skloni da ih prilagodimo zahtevima i vrednostima koji su u skladu sa našom aktuelnom slikom o sebi (Asman 2011, 190–191).

Takođe, analizirana je arhivska građa iz Narodnog muzeja u Beogradu gde Grbića vidimo u hijerarhijskom ustrojstvu samog Muzeja, kao izvršioca odluka koje se donose na višem nivou (Ministarstvo prosvete, upravnik Muzeja, pa i kraljevska porodica) ali takođe i kao aktera koji je pokušavao da svoje ideje, manje ili više uspešno, inkorporira u kulturnu politiku Muzeja. Za godine Drugog svetskog rata novo svetlo na događaje i donekle drugačiju perspektivu, pruža arhivska građa državnog arhiva Nemačke (*Bundesarchiv*), gde se čuva preostala prepiska organizacije Anenerbe.

U vezi sa Grbićevim kontaktima sa brojnim arheolozima konsultovani su, između ostalih i arhivi Nemačkog arheološkog instituta (*Deutsches Archäologisches Institut, DAI*), Rimsko-germanske komisije (*Römisch-Germanische Kommission, RGK*) i arhivi Muzeja pri Univerzitetu u Pensilvaniji (*University of Pennsylvania Museum Archives*).

Korišćenjem izvora nastojao sam, tamo gde je to bilo moguće, da obuhvatim dinamičan i dijalektičan odnos jednog arheologa sa okruženjem. Arheološke ideje, koje se tradicionalno sagledavaju i tumače u vidu publikacije, članka ili knjige, moguće je na taj način posmatrati u njihovom nastajanju, oblikovanju i preoblikovanju. Grbićeva neformalna komunikacija sa savremenima pokazuje na koji način su lična i profesionalna motivacija i naučne ideje isprepletene između tadašnjih naučnih trendova, uticaja i širih socio-političkih pitanja. Dnevna štampa takođe predstavlja dragocen izvor podataka o tome šta je to značilo biti arheolog u određenom trenutku u vremenu kao i o tome kakva je bila javna percepcija arheologa, arheologije i prošlosti. Kao što piše Džon Toš, štampa sadrži *najbolji uvid u tekući zvanični stav - pod uslovom da se uzme u obzir pristrasnost tih novina* (Toš 2008, 94).

Govoreći o Grbićevim naučnim publikacijama, pogotovo iz vremena pre Drugog svetskog rata, trebalo bi reći da Grbić jeste bio *utemeljivač diskursa*, u onom smislu kako su Mišel Fuko (M.Foucault, 1926-1948), a potom i Kliford Gerc (C.Geertz, 1926-2006), pisali o utemeljivačima diskurzivnosti (Fuko 2012; Gerc 2010). Fuko je u dobro poznatom članku *Šta je autor?* pisao o uteljivačima diskurzivnosti kao o autorima koji su stvaranjem metanaracija i formiranjem jezika ostavili mogućnost da se na njih nadovezuju ostali autori. On uzima za primer Marksa i Frojda ne samo kao *osnivače diskurzivneta* i zato što su *omogućili određen broj analogija* već zato što su *u istoj meri omogućili i neke razlike. Oni su otvorili prostor za nešto što je drugačije od njih samih, ali što ipak pripada onome što su oni zasnovali* (Fuko 2012, 109). Gerc je, inspirisan Fukoom, na vrlo sličan način pisao o uticajnim antropolozima (Klod Levi Stros, Evans-Pričard, Bronislav Malinovski i Rut Benedikt). Ukoliko Grbićeve članke, koji su izlazili u tadašnjim naučnim i nenaučnim časopisima (npr. *Starinar, Glasnik Skopskog naučnog društva, Umetnički pregled, XX Vek* itd), uporedimo sa pojedinim radovima savremenika primetićemo da su radije šturi i da svakako ne predstavljaju literarne bravure. Naravno, to ne umanjuje njihovu važnost. Minijature nekad više govore od epova.

LOCIRANJE IDEJA - PRAG - BERLIN - BEČ

Kada sam jedne večeri u jesen 1920, stigao u Prag, da se upišem na stari slavni češki Karlov univerzitet i da studiram istoriju i geografiju - takva je tamo bila grupa - Vaclavski trg je plivao u svetlu električnih sijalica. Talasi ljudi su se žurno kretali, bez zastajkivanja i larme, gore i dole, svaki je hitao nekome i za nešto, i ako je bio sam ili u grupi, zario je radošću, učtivošću i ljubavlju, gore na vrhu trga ocrtavala se, iza spomenika kralju i svetitelju Vaclavu, velika i imponantna zgrada Narodnog muzeja. Ni slutio nisam tada, da ću u njoj raditi i učiti se arheologiji, i tako ceo život i rad vezati za jednu vrstu posla, o kome su moja dotadanja znanja bila skromna (Грбић 1956, 5–6).

Ako dođete u Prag sa českim krunama ili drugom zdravom valutom, onda ste Kronprinz. Ako dođete iz zemlje sa slabom valutom onda samo Markgraf. I zato svi Srbi sede u najotmenijoj kafani, kod Grafa(...)Tu su svi...Studenti se zabili po ćoškovima. Uče. Čim se ujutro otvori kafana, oni su već zauzeli svoja mesta. Piju belu kafu i uče. A napolju sivo, magla, hladno. Sivo – a sve u zamahu. Tramvaji, automobili, kola – kao opijeno, u nastupu, poludelo, juri. Socialna patologija... (Илић 1924, 67).

I

Centralna ili Srednja Evropa je širok pojam, ni tamo ni ovde, kroz istoriju korišćen od strane nemačkih ili čeških političara, apatrida ili usamljenih muzičara i pesnika. Srednja Evropa je nestalna ideja u različitim diskursima/antagonizmima (germanstvo, slovenstvo, marksizam, hrišćanstvo, nacionalizam, internacionalizam, fašizam itd). Srednja Evropa se dovodi u vezu sa prostorom, *specifična zona malih nacija, koja se proteže od Severnog rta do rta Matapan* (Masarik), podnebljem nekadašnje Habsburške monarhije i stilova: *barok, bidermajer i secesija* (Matvejević) ili je *prisustvo kulture i nostalgija za Evropom* (Kiš) (Todorova 2006, 275–308; Tompson 2014, 47–54). U arheološkom smislu Srednja Evropa bi se mogla zamisliti u vidu nekoliko univerzitetskih centara gde su i ustanovljene prve arheološke katedre (Prag, Beč, Berlin, Budimpešta, Krakov) i gde je osim duge istorije antikvarstva i arheologije, nemački jezik bio *lingua franca* (Sommer and Gramsch 2011; Veit 2011, 53).

Interesantno je što je osnivanje arheoloških katedri u Austro-Ugarskoj, gde su Moric Hernes (M.Hoernes, 1852-1917, Beč) i Lubor Niderle (Prag) predavali, teklo skoro sinhrono (Sklenář 1983, 137), dok je Gustaf Kosina (Berlin) izabran za profesora samo nekoliko godina kasnije (Grünert 2002, 141–163). Na neki način je svaka od nastajućih *nacionalnih akademskih* arheologija od svojih početaka (Češka, Poljska, Mađarska) bila u interakciji sa nemačkom i austrijskom arheologijom. Na poslednji iskaz ću se kasnije vratiti, no kako je izgledala Srednja Evropa jednom od Grbićevih savremenika i šta je uostalom Grbić mogao naučiti tokom studija u Pragu?

Boraveći u Srednjoj Evropi 1922. godine, Gordon Čajld je primetio da se arheološki rad posle svetskog rata nastavlja, doduše, uz teškoće, ali da se posebna revnost pokazuje u Češkoj i Mađarskoj. Prema Čajldu, iako je smrću profesora Hernesa i Jaroslava Paljardija (J. Palliardi, 1861-1922) centralna Evropa *opljačkana*, uprkos nedostatku naučne literature i ozbiljnim novčanim teškoćama, arheološki rad pokazuje živost, kako novim publikacijama, tako i iskopavanjima. Naročito je impozantna praistorijska kolekcija Narodnog muzeja u Pragu, gde je na osnovu izloženih keramičkih i metalnih tipova sasvim jasno da je Češka mesto susreta između *severnih i južnih elemenata*. U kratkom prikazu o svom putešestviju u *srce* Evrope, Čajld takođe pominje nekoliko značajnih radova *dr. Stockog* (A.Stocký, 1876-1934) i *dr. Shranjila* (J. Schráníl, 1893-1940) koji će kasnije biti inkorporirani u *Zoru evropske civilizacije i Dunav u praistoriji* (Childe 1922, 118–119; Childe 1925; Childe 1929).⁶

U tom momentu, polemike i sukob između dve frakcije češke arheologije, *Univerzitetske* i *Muzejske škole*, bile su završene. Sa jedne strane, Muzejska škola bila je predvođena Jozefom Pičom (J.Pič, 1847-1911), dugogodišnjim upravnikom Narodnog muzeja u Pragu, koji nije verovao u postojanje neolitskog perioda u Češkoj, niti je prihvatao trodobni sistem skandinavskih istraživača. Sa druge strane, Univerzitetsku školu vodio je Lubor Niderle sa istomišljenicima Karelom Buhtelom i Jindrihom Matiekom (Salač 2006, 226–227). Niderle je studirao u Pragu, a potom u Minhenu, Parizu i Londonu. Finansijsku podršku tokom njegovog puta po Evropi dobijao je od Tomaša Masarika, budućeg prvog predsednika Češke, što pokazuje umešanost političkih agendi češkog emancipatorskog pokreta u Niderlevom obrazovanju (Budil

---

⁶ Prema rečima Vladimira Fjuksa, Čajld će kao jedan od naproductivnijih engleskih autora na teme centralne Evrope, dati svojevrsan podsticaj češkoj arheologiji publikujući njene rezultate van Češke (Fewkes 1932, 365).

2004, 96; Scheffel and Kandert 1994, 18). Prateći Šafarikove stope, Niderle je počeo svoju potragu za kolevkom Slovena, ili kako kaže jedan odlomak iz kratke biografije: *da bi rešio problem o poreklu Slovena, počeo je raditi na dubokim antropološkim studijama o starim i modernim Slovenima* (Аноним 1904, 386).⁷ Slovenske starine postale su njegovo životno delo i sukcesivno su izlazile u nastavcima od 1902. godine (Sklenář 1983, 149), na srpskom izlazeći u prevodu Miodraga Grbića 1954. godine (Niderle 1954). Niderle je uticao na čitav niz kasnijih studija, a njegove ideje bile su uticajne među svim panslavistima u Evropi koji su ga slavili kao osnivača slovenske arheologije.

Sukob između Muzejske i Univerzitetske škole trajao je skoro dve decenije, a Niderle i Pič, kao najvažniji predstavnici dva tabora, nisu polemicali samo oko periodizacije praistorije, već je reč o suštinskoj razlici u shvatanju arheologije. Ipak, ono što je bilo presudno za slabljenje Pičovih pozicija i Muzejske škole bila je tzv. *bitka za stare rukopise*. Suština sukoba bila je autentičnost dva srednjovekovna rukopisa (*Rukopis královédvorský a zelenohorský*) u čijem naučnom osporavanju je učestvovao i sam Tomáš Masarik.⁸ Razotkrivanjem falsifikata, uklanjanjem rukopisa čak i iz školskog programa mnogi češki nacionalisti, uključujući i Piča ostali su bez jedne od značajnih potvrda starosti češke nacije. Iako se autentičnost rukopisa s vremena na vreme iznova nametala kao tema, sukob između Muzejske i Univerzitetske škole završen je smrću Jozefa Piča i publikovanjem *Priručnika češke arheologije* (*Rukovět české archeologie*) (Feweks 1932, 365, ff. 4; Sklenář 1983, 142; Salač 2006, 226–227).

Priručnik češke arheologije je bio nalik mnogim sintezama tog vremena, na koje su se Buhtela i Niderle ugledali, kao što je Hernesova *Praistorija čoveka* ili sinteze Sofusa Milera i Roberta Forera (Niederle a Buchtela 1910, 3). Osnovu *Priručnika* činila je publikacija Karela Buhtele *Vorgeschichte Bohmens*, o kojoj je Albin Stocki, Pičov

---

⁷ Niderle je 1904. godine izbran za dopisnog člana Srpske kraljevske akademije a tom prilikom su objavljeni i njegovi osnovni biografski podaci (Аноним 1904). Interesantno je da je zajedno sa Jindrihom Matiekom, 90-tih godina XIX veka sproveo antropološko istraživanje školske dece u Češkoj. Ovo istraživanje trebalo bi uporediti i posmatrati u svetlu sličnih istraživanja u Nemačkoj koje je nešto ranije sproveo Rudolf Firhov (Zimmerman 2001)

⁸ Kako jedan komentator piše: *Oko sedamdeset godina ranije, neke patriote su "otkrile" dva odlomka staročeških pesama. Ovi su se odlomci nazivali Stari rukopisi i u narodu su se poštovali kao svete utvari, jer su svedočili da smo i mi Česi imali visoku kulturu, u doba kad su Nemci (kako se kod nas u narodu govorilo) još ždrali žir. Profesor Masarik postavio se je na čelo onih koji su te pesme proglasili za mistifikaciju* (Хербен 1930, 430).

naslednik na mestu kustosa praistorijske zbirke Narodnog muzeja u Pragu, napisao: *Tanka knjiga na pogled ali teška sadržajem (...) jevanđele nove škole* (Stocky 1919, 68).

U *Priručniku* Niderle i Buhtela jasno dele čitavu praistoriju na nekoliko perioda, izdvajajući paleolit, neolit, periode bronzanog i gvođenog doba (halštat i laten). Oni pišu da je *poslednjih 20 godina* došlo je do *velikog obrta* kada su se mnogi istraživači okrenuli istraživanju neolita. Tako je jedna šablonska (*šablonovité*) kultura raščlanjena na niz kultura, regiona i faza u celokupnom neolitu koji se razlikuju po karakterističnom tipu keramike. Prema njima, postoje sporovi oko toga koja keramika je mlađa, koja starija, sporovi oko rasprostiranja, sporovi o *genetičkom* (*geneticky*) odnosu određenih tipova keramike, kako se manje oblasti odnose prema velikim, i da li među njima možemo pretpostaviti etnografske razlike, odnosno da li pojedine kulture možemo pripisati određenim narodima. Za Srednju Evropu prepoznaju glavne neolitske oblasti: trakaste (*Bandkeramik*), nordijske, vrpčaste (*Schnurkeramik*) i oblast keramike dolmena (Niederle a Buchtela 1910, 15-16). Oni ostaju donekle rezervisani prema *etnografskim* pitanjima, međutim, prve Slovene na području Češke i Slovačke nalaze već u bronzanom dobu, dovodeći ih u vezu sa kulturom polja sa urnama (*stupnjevi lužičke i šleske kulture*) (Niederle a Buchtela 1910, 60), što se nije puno razlikovalo od Pičovih ideja (Sklenář 1983, 149).⁹ Svaka klasifikovana kultura (npr. unjetička, lužička, šleska itd.) koju Buhtela i Niderle imenuju, predstavljena je odgovarajućom tablom sa reprezentativnim tipovima posuda ili predmeta od metala. Buhtela je u keramici video *najpouzdanijeg vodiča* za razlikovanje, razgraničavanje pojedinih kulturnih grupa i poznavanje njihovog uzajamnog uticaja. Keramika poseduje *jedinstven, individualan karakter* kao delo kućne radinosti određene etničke zajednice (Buchtela 1906, 4). Dakle, kao i za mnoge arheologe tog vremena, keramika je bila osnovni element pri građenju kultura i kulturnih grupa i određivanju hronoloških sekvenci praistorije. Buhtelin nemački kolega Karl Šuhart (C.Schuchhardt, 1859-1943) je bio na istom koloseku kada je pisao da keramika pokazuje koncepcije i tradicije naroda koji su ih napravili (Schuchhardt 1913, 734). *Posuđe priča maternjim jezikom praistorijskih naroda, kao*

---

⁹ Debata o etničkoj pripadnosti *lužičke kulture* počela je u drugoj polovini XIX veka. Pič, Červinka, Niderle i Majeovski držali su da su nosioci ove kulture Sloveni. Nemački autori bili su podeljeni između onih koji su smatrali da je reč o Tračanima (H. Schmidt, A. Götze), Germanina (C.Schuchhardt) ili Karpodačanima/Ilirima (Kosina) (Grünert 2002, 115, ff. 535; Niederle 1914, 182, ff. 3). Ipak, nekoliko godina kasnije, Niderle više nije bio siguran u vezu Slovena i lužičke kulture i bio je znatno oprezniji. Ključni dokazi *kontinuiteta* između lužičke kulture i kasnijih perioda su nedostajali (Niederle 1914).

što to inače u istoj jasnoći čine kućna i grobna konstrukcija... a uopšteno, keramika je najfiniji seizmograf za migracije naroda (Völkerbewegungen) (Schuchhardt 1919, 43, 296).

Još jedna važna osobina češke arheologije koja govori o njenim temeljima jeste upravo odnos prema nemačkoj arheologiji. Ovaj odnos se može shvatiti i personalizovano, kroz odnos prema pisanjima i učenjima berlinskog profesora Gustafa Kosine. Pitanja o poreklu Germana i Indogermana, na koje antropologija (kranilogija) i lingvistika nisu dale zadovoljavajući odgovor, Kosina je pokušao da razreši uz pomoć *egzaktne arheološke metode*, odnosno metoda *naseobinske arheologije (Siedlungsarchäologie): Oštro ograničene arheološke kulturne provincije poklapaju se u svim vremenima sa jasno određenim narodima i narodnim plemenima (Scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen)*. Smeštajući prapostojbinu Germana i njihovih direktnih predaka Indogermana na Sever Evrope, dubiozno shvatajući koncepte kulture, jezika, naroda i rase, ističiću etničku interpretaciju kao prvi i jedini cilj arheoloških istraživanja, Kosina je zaokružio mogućnosti, granice ali i implikacije kulturno-istorijske arheologije (Kossinna 1902; Kossinna 1911a; Kossinna 1921; Grünert 2002; Bandović 2012). Koncept nordijskog porekla evropskih nacija, kod Kosine je postao vehementna konstrukcija:

Sa severa Srednje Evrope, sa Baltičkog mora i dalje sa gornjeg i srednjeg Dunava su tada, u trećem milenijumu pre Hrista, krenule velike migracije naroda, a čitava Evropa, pre svega južna Evropa i Mala Azija, susrela se sa tom populacijom, koja govori naš jezik, jezik Indogermana. Svuda je tamo srednjoevropska krv (mitteleuropäisches Blut) postala vladajuća klasa, i, čak i tamo gde je postepeno isparila u ništavilo ili u gotovo ništa, barem je neizbrisivo utisnula naš jezik po zemljama za večni spomen svetskoistorijskog poziva naših plemena (Kossinna 1921, 233).

U prikazu knjige *Nemačka praistorija prvenstveno nacionalna disciplina*, Niderle nije sumnjao da će Kosina pobuditi interesovanje širokih nemačkih slojeva za

praistoriju shvatajući nauku prvenstveno kao *nacionalnu*,¹⁰ ali je sumnjao da će duh kojim Kosina pokušava prožeti nemačku arheologiju doneti koristi za naučne radove i nemačke pozitivne rezultate (Niederle 1912, 121). Albin Stocki, u istom broju časopisa *Pravek*, posvetio je desetak stranica polemišući sa nemačkim autorima i njihovim shvatanjima neolita u Češkoj. Krenuo je naravno od Kosine, ne zato što je *najispraviji* ili *posebno izuzetan* već zato što Kosina znači *školu, autoritet, oko koga se okreće, kao u začaranom krugu, dobra polovina nemačkih arheologa-eksperata i amatera – i ako se ne varam počinje svoj uticaj ka nama* (Stocký 1912, 26). Na drugom mestu, u radu *Studije o češkom neolitu (Studie o českém neolithu)* Stocki piše o dobroj istraženosti češkog neolita dok je u *Nemačkoj potpuni haos, a to ništa ne menja ni Kosinina fanfaronaska publikacija (Vorgeschichte)(...) učenog i visprenog praistoričara, zasnovanu na ničim dokazanim hipotezama* (Stocký 1919, 68). Ipak, on se ne odriče mogućnosti da se može saznati kojim plemenima pripadaju pojedine neolitske kulture ali ne veruje da se to može desiti na osnovu poznatog materijala: *Naprotiv, bojim se da preuranjeno etnologizovanje može zavesti na pogrešnu stranu...* (Stocký 1919, 75–76).

Prema Stockom, neolitska kultura u Evropi se deli na nekoliko različitih kulturnih oblasti čije prapostojbine (*ohniska, pravlast, Urheimat*) nisu sa sigurnošću poznate. U svakoj kulturnoj oblasti pojaviće se neki element iz drugih regija i to ne samo iz evropskih nego i iz azijskih i afričkih kultura. Različita mišljenja o poreklu pojedinih kulturnih elemenata nastaju uglavnom zbog nesigurnosti u proceni pojma kulturne oblasti, a Stocki zahteva da zna na osnovu kojih znakova (karaktera) određujemo jednu kulturnu oblast: *Které jsou znaky, určující kulturní oblast?* U literaturi o praistorijskoj arheologiji postoji proizvoljnost povodom izbora ovih elemenata. Kao primer za proizvoljnost, Stocki navodi raspravu između Matijasa Muha (M.Much, 1832-1909) i Sofusa Milera (S.Müller, 1846-1934) o poreklu megalita. Protivnik Milerove hipoteze, zadovoljio se jednostavnim obrtanjem pravca raprostiranja i zaključio da mikenske grobnice vode poreklo iz severnih megalita i na taj način, tvrdi Stocki, načinio istu grešku: *U cilju definisanja kulturne oblasti potrebno je da se uvek procenjuje ceo sadržaj određene kulture, a ne samo neki kulturni element* (Stocký 1919, 76).

---

¹⁰ Pre publikovanja knjige Kosina je povodom smrti Jozefa Piča napisao: *Karakteristična za pokojnika bila je njegova izreka, da poznaje samo nacionalnu nauku* (Kossinna 1911b, 328).

Međutim, uhvatiti se u koštac sa izazovom koji je Kosina postavio arheolozima poistovećujuću posude sa narodima (po principu *Ein Volk, ein Topf*),¹¹ nije bilo ni malo jednostavno. Stocki je bio vrlo dobro svestan ove činjenice. Da li kulturne grupe odgovaraju narodima, pitanje je koje je lakše postaviti nego pronaći pravi odgovor (Stocký 1922, 14–15). U paradigmatičnom članku *Praistorija i etnografija*, on polazi od toga da je praistorija nauka koja proučava i opisuje *uzročni razvoj svega* što sadrži *duhovni i spoljašni* način života čovečanstva, u doba za koje ne postoje istorijski izvori.¹² Prema njemu, praistorija poseduje direktne i indirektne izvore saznanja. Direktni izvori se odnose na ostatke materijalne kulture i apstraktnog znanja koje se stiče neposrednim opažanjem na terenu tokom iskopavanja. Indirektni izvori se tiču pomoćnih nauka (korišćenje etnografskih paralela, hemijske analize itd.) i retkih istorijskih izvora. Važni izvori saznanja su stoga oblici grobova i tretman prilikom sahranjivanja (spaljivanje ili skeletno sahranjivanje), oblici kuća ili staništa.

Iz neposrednih praistorijskih izvora, možemo u određenom krajoliku raspoznati skupine keramičkih stilova, njihove odgovorajuće alatke, ukrase i oružje napravljene od različitog materijala, načine naseljavanja i sahranjivanja, tako da možemo ograničiti kulturne oblasti (Stocký 1922, 13).

Međutim, o etničkoj pripadnosti kulturnih grupa se ne može suditi iz direktnih izvora praistorijske arheologije, niti se može uopšteno reći da li stilske skupine odgovaraju narodnim ili plemenskim grupama. Prema Stockom, ostaje na etnografskim analogijama da daju konačni sud o ovom problemu (Stocký 1922, 13).

No, tek što je navedeno izrekao, on dalje kaže: *Kulturne oblasti su lokalno omeđeni okruzi sa jednoličnom kulturom. One se sastoje od kulturnih skupina (grupa), a skupine su složene od kulturnih elemenata* (Stocký 1922, 15). Najvažniji kulturni element koji prepoznaje je svakako keramika. Keramika nije važna samo zato što je najprisutniji artefakt na arheološkim lokalitetima, već zato što oblici i ornament

---

¹¹ Lingvista Oto Šrader (O.Schrader) je kritikujući Kosinin metod i aludirajući da ni kraniologija ni arheologija ne mogu rešavati lingvistička pitanja, ironično napisao da *lonci mogu biti krhkiji od glava* (lobanja) - *Töpfe aber dürften denn doch noch zerbrechlicher als Köpfe sein* (Schrader 1906, 121).

¹² Stocki na ovom mestu parafrazira definiciju *kulturne istorije* koju daje W. Foy, jedan od etnologa *Kulturkreis škole: Die Kulturgeschichte ist die Wissenschaft von der kausalen Entwicklung alles dessen, was das geistige Leben und die äußere Lebensführung sämtlicher jetzt oder einst lebender Völker der Erde ausmacht* (v. Jacob-Friesen 1928, 77).

pokazuju *najoštriju psihičku osobenost*, odnosno *individualnost* određene nacionalne ili plemenske zajednice. Drugi predmeti, kao kamena oruđa ili predmeti od metala, imaju *međunarodni* karakter i mogu se naći na velikim udaljenostima (Stocký 1922, 15). Međutim, stil i ornament na keramici se ne mogu sami uzimati kao etnički marker. Radije bi trebalo posmatrati kulture u celosti, a onda možemo govoriti o migracijama:

Pojedinosti se mogu prenositi na velike udaljenosti, ili mogu izniknuti na različitim mestima, ali nikada ne može biti prenesen puni kulturni sadržaj bez istovremenog pokreta njegovih članova (Stocký 1922, 17).

Ako se postupa *metodološki ispravno*, moguće je pozitivno odgovoriti na pitanje da li kulturne grupe odgovaraju etničkim zajednicama, no, ako se tretiraju kao *bezimene* (*bezejmennou*) (Stocký 1922, 19). Izraz *bezimene* bi trebalo tumačiti u smislu ograđivanja, praistoričari bi na taj način trebalo da se uzdrže od pripisivanja kulturnim grupama imena današnjih etničkih i lingvističkih grupa.¹³ Stocki smatra da kulture iz kasnijih perioda (halštatska, latenska i rimska) ne mogu biti etnički determinisane. Prema njegovom mišljenju, reč je o hronološkim ali i stilskim odrednicama, one su samo manifestacija uticaja jače kulture - one su *moda*. Indikativno je da Stocki u nastavku ne samo da kritikuje Šuharta i Kosinu, već i pristalice *autohtonističke* škole koja je tražila Slovene u lužičkoj kulturi, pošto pitanje *kontinuiteta*, nije na zadovoljavajući način rešeno (Stocký 1922, 20).

Pored toga što je u ovom radu definisao koncept kulture u Čajldovom smislu (v. Childe 1929a, v–vi; Trigger 1980, 40), pored toga što je bio svestan političke konotacije samog koncepta, Stocki je, kroz dileme, kontradiktornosti i polemiku, pokazao da se praistorijska arheologija jednostavno ne može odreći etničkih pitanja. Univerzalizam, kojim je pokušao da poentira u završnim rečima svog rada, insistirajući da je praistorijska arheologija nauka o razvoju čitavog čovečanstva, nije mogao da popuni šupljine partikularizma koje su ostale da zjape. Na primer, na pitanje kojem plemenu ili narodu pripada neolitski period u Češkoj, Stocki daje karakterističan odgovor: *do sada ne znamo* (Stocký 1926, 156). Pitanje rase, odnosno indogermansko pitanje (*arijevsko*),

---

¹³ Rudolf Firhov je takođe koristio izraz *namenlos* tamo gde arheologija nije bila u mogućnosti uspostaviti vezu sa istorijskim izvorima po pitanju *narodnosti* ljudi u prošlosti (Gummel 1938, 280–281; slično Jacob Friesen 1928, 209).

Stocki je prepustio lingvistima, a prema rezultatima fizičke antropologiji iskazao je ambivalentnost. Uprkos tome, on je prepoznao prvi talas neolitskih etničkih migracija sa jugoistoka Evrope, a tek drugi, kasniji, sa severa i severozapada (Stocký 1926, 157). Češka, geografski u Srednjoj Evropi, tako je ostala prostor *između*, baš onako kako je Čajld okarakterisao *između severnih i južnih elemenata* (Childe 1922, 118). Antigermanski sentiment, koji je više nego očigledan u njegovim radovima (npr. Stocký 1919), podrazumevao je prihvatanje i usvajanje pravila igre. Kritika Albina Stockog o mogućnostima etničke interpretacije u praistoriji ima mnoge sličnosti sa kritikama Morica Hernesa ili Karla Jakoba-Frizena (K.Jacob-Friesen, 1886-1960). Za ove autore alternativa *kosinizmu* bila bi *arheologija kulturnih krugova* (Hoernes 1902, Hoernes 1903, Hoernes 1915; Jacob-Friesen 1928, 187; Veit 1989, 41). Takođe, Čajldova sinteza *Zora evropske civilizacije*, bila je više nego dobrodošao argument protiv *nemačkog mišljenja*.¹⁴ Stocki je u afirmativnom prikazu Čajldove knjige istakao kao važno mišljenje da je Orijent imao primat kao rasadnik ideja evropske civilizacije u odnosu na samu Evropu (Severnu ili Zapadnu) koju su favorizovali nemački autori (Stocký 1925, 570–576).

Večna pitanja sa kojim se kulturno-istorijska arheologija stalno suočavala, a sa kojima je pokušao da izađe na kraj i Stocki, bila su pod kojim uslovima možemo govoriti o difuziji ideja, a pod kojim o migracijama (v. Olsen 2002, 119). Članak Albina Stockog *Praistorija i etnografija* ostao je nepoznat, kuriozitet u istoriji arheologije, teorijsko promišljanje koje sigurno zaslužuje mesto među ranim kritikama koncepta arehološke kulture (npr. Childe 1933; Tallgren 1937). Njegovo najvažnije delo *Praistorija Češke - kameno doba* (Pravěk země České I. Věk kamenný) prevedeno je 1929. godine na francuski, a Gordon Čajld je u prikazu napisao da knjiga:

ne samo da daje iscrpan opis koji ilustruju obilne fotografije, crteži, mape i table ostataka kamenog doba u Češkoj, već je najfinija, najuravnoteženija i najnaprednija analiza praistorije cele regije između Rajne, Dunava i Odre koja postoji. (...) Autor opisuje lokalitete, stratigrafiju i artefakte sa municioznošću. Iznad svega, u svojoj analizi ostataka keramike on pokazuje oštroumnost, delikatnost i preciznost posmatranja koja se može uporediti samo sa studijama kritske keramike Evansa i

---

¹⁴ Synthetických prací je tak poskrovnu a zvláště práci, které by byly výronem jiného myšlení, nežli německého! (Stocký 1925, 576).

Mekenzija. Primenom ovih metoda Stocki je u stanju da prezentuje potpuno ubedljivu sliku sekvenci i odnosa kultura u Češkoj, ipak bez pokušaja zataškavanja teškoća i praznina u našem znanju hitrim nagađanjima (to uopšte nije ni najmanja od autorovih zasluga što ima hrabrosti da kaže nescio) (Childe 1929b, 392).

II

Godine 1920. kada je Grbić, kao svršeni gimnazijalac Karlovačke gimnazije, došao u Prag na studije, Niderle i Stocki su bili predavači na Karlovom univerzitetu u Pragu. Grbić pripoveda da se prvi put susreo sa arheologijom još kao gimnazijalac, kada su njegovi gimnazijski profesori *doneli neke starine* sa obližnjeg praistorijskog lokaliteta Karaš. Prema njegovom svedočanstvu, Nikola Radojčić, profesor istorije (kasnije akademik i profesor univerziteta), imao je velikog udela u tome da zavoli istoriju (Грбић 1956, 1, 2). Međutim, Grbić se dvoumio između studija za *knjižara, sociologa-ekonomiste ili istoričara* kao i o izboru mesta gde bi mogao studirati. Za Prag se odlučio samostalno (Грбић 1956, 5), no, ovakav izbor bi trebalo pripisati tadašnjim političkim odnosima između Čehoslovačke i Kraljevine Jugoslavije. Pored Male Antante koja je vojno i politički objedinjavala dve zemlje, Jugoslavija je bila okrenuta ka Pragu kao idealizovanom centru *slovenske moderne*. Profesori, studenti i putnici širili su romantizovanu sliku *najrazvijenije slovenske bratske zemlje* (Чалић 2010, 136). Grbić sam veli da je bio jedan od oko 3000 studenata iz Srbije/Jugoslavije (Грбић 1956, 6).

Kako se to vidi iz Grbićeve diplome, Niderle je bio predavač u svim semestrима, a predmeti su bili: *Starovekovna etnografija Evrope, Polja sa urnama, Sloveni, Seminari češke arheologije* itd. Stocki je držao semestre: *Uvod u studije evropskog paleolita i neolita, Praistorijski praktikum i Halštatska kultura*.¹⁵ Grbić o studijama u Pragu kaže:

Odmah posle prvih časova, - češki jezik nisam ranije učio, - na univerzitetu razumeo sam, najbolje od svih profesora, divna i sugestivna predavanja Lubora Niderla, slavnog poznavaoča slovenskih starina, koji je tada predavao praistorijsku грнčariju u Češkoj.

---

¹⁵ Diploma Karlovog univerziteta u Pragu, 25. maj. 1925. god, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

Iako onda nisam imao pojma o značaju grnčarije za praistoriska istraživanja, niti uopšte ranije se interesovao za tu vrstu radinosti, Niderleova predavanja su me sasvim zadobila za njega lično, zatim grnčariju, praistoriju i potonju arheologiju. Time je pored drugih okolnosti nastao preokret u mojim studijama, - odlučio sam se za arheologiju i istoriju umetnosti, - i ujedno doneta vlastita samostalna odluka, da se posvetim potpuno arheološkom radu kroz ceo život (Грбић 1956, 6).

Teško je reći da li je bio član nekog od brojnih udruženja jugoslovenskih studenata u Pragu od kojih su neka imala politički karakter (Udruženje komunističke omladine Jugoslavije, Jugoslavija, Krek, Skerlić) (v. Аноним 1920). Njegovo sećanje na taj period pre je konfuzno nego što otkriva bilo šta:

Pri tolikom radu jedva sam osetio da je bio poljsko-sovjetski rat. Ali sam osetio blagodeti nove nacionalne slobode Čeha i njihovo novo državno uređenje, demokratsko i socijalističko. Masarikovi ideali su pobedili i Beneš ih je mudro sprovodio. Dopao mi se filozofski pozitivizam i bio sam zato politički pomalo skeptičan i indiferentan. Nikako nisam mogao dovesti u sklad promenljivu dialektičku istinu, koja je strujala iz novog sovjetskog komunističkog društva na istoku, sa nekolebljivom pozitivističkom istinom iz epruveta (Грбић 1956, 9).

On je, kako dalje pripoveda, *prihvatio sugestiju Albina Stockog, specijalnog poznavaoča trakaste volutove i bockane grnčarije neolita*, i otpočeo praksu u Narodnom muzeju u Pragu krajem 1921. godine.¹⁶ Pored prakse koju je obavljao u Muzeju tokom studija, Grbić je učestvovao i na različitim iskopavanjima, a rezultate nekoliko iskopavanja objavio je kao student. Kratki izveštaji o nekoliko pojedinačnih grobova iz latenskog perioda svodili su se na deskripciju grobnog inventara i njihovo datovanje (Grbić 1923a; Grbić 1923b; Grbić 1925a). Njegovi *terenski učitelji* bili su Karel Buhtela, Jozef Jira i Jozef Ševčík.

Sa njima sam upoznao kopanje mogila bronzanog doba sa sahranjenim mrtvim kod Piska na Šumavi, pljosnate grobove sa skeletima Kelta u jednoj ciglani kod rudnice nad

---

¹⁶ Arhiv Narodnog muzeja u Pragu, 8.XI.1921. god, Čis. 1037 i 16.XI.1921, Čis.1086

Vltavom, paleolitsko ognjište i lužičko polje sa urnama već iz halštata u Bubenču, praškom predgrađu, unjetičke grobove sa skrčencima u Krnskom, rimsko-provincijske germanske grobove sa urnom u Tršebusicama i slovensku nekropolu na Višegradu u Pragu, gde sam uzastupno, nekoliko sezona radio; nezaobravno su mi ostali u uspomeni razni kulturni običaji, razni stilovi i kulture i razni narodi koji su se smenili pre slovenske epohe u Pragu u Češkoj. Tada sam već bio uočio da je promena osnovno pravilo društvenog, kulturnog i privrednog razvoja (Грбић 1956, 8).

Grbić spominje još nekoliko profesora sa Univerziteta koji su bili značajni u njegovom obrazovanju: Shranjil (J. Schranil, 1893-1940), Čadik (J. Čadík, 1891-1979), Visoki (H. Vysoký, 1860-1935), Salač (A. Salač, 1885-1960), Dobijaš (J. Dobijaš 1888-1972) i Groh (F. Groh 1863-1940). Istoriju umetnosti, koja je bila bitan deo arheologije, učio je kod Birnbauma (V. Birnbaum 1877-1834), Hičila (K. Chytil 1857-1934) i Kondakova (N. Kondakov 1844-1925) (Грбић 1956, 7). Za Grbićevu biografiju i sliku koju je stvarao o sebi bilo je vrlo bitno da istakne da je tokom studija boravio u Beču (Грбић 1956, 11). U kratkom životopisu koji je izradio kasnije, kao kustos Muzeja kneza Pavla, ovaj detalj je slično sročio: *Radi upotpunjavanja svojih znanja bio sam u zimu 1921/1922 u Beču, gde sam se interesovao osobito za rad Mengina, Rajša i Stržigovskog.*¹⁷ Karel Sklenar, pišući u skorije vreme o Grbićevoj generaciji studenata (sl.4 i 5.), navodi da se studijsko putovanje u gradove severne Nemačke (Drezden, Berlin, Hamburg, Hale itd) dogodilo između 8. i 30.9.1921. godine (Sklenář 2014, 170). Međutim, o Beču, Sklenar ne govori. Nije isključena mogućnost da je Grbić zaista bio u Beču, ali se čini da je bilo važno da istakne da se naročito interesovao za rad bečkih profesora Osvalda Mengina (O.Menghin, 1888-1973), Emila Rajša (E.Reisch, 1863-1933) i Jozefa Stržigovskog (J.Strzygowski, 1862-1941) iz drugih razloga. Jedan od mogućih odgovora je da je Grbićev obrazovni rodoslov na taj način postao upotpunjeniji.¹⁸ Docnije, kada su se njegovi kontakti sa arheolozima nemačkog govornog područja intezivirali, Grbić je uvek mogao da se pozove na ovaj detalj. Da je

---

¹⁷ Životopis, bez datuma, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁸ Da je Rajš bio poznat i u široj javnosti govore i novinski članci. *Vreme* je 1924. godine o boravku Rajša u Beograd zabeležilo: *Svi naši mlađi arheolozi bili su učenici g. Rajša (Abramić, Hofiler u Zagrebu, Sarija i M. Budimir u Beogradu)* (Време 7.4.1924). Stržigovski, bečki istoričar umetnosti, takođe je bio jako uticajan u Srbiji (Makuljević 2013, 10).

zaista bio upoznat sa radom *bečke škole*, implicira i prikaz knjige Morica Hernesa o halštatskoj nekropoli (Grbić 1922).

Konačno, Grbić je odbranio disterciju kod Niderlea pod nazivom *Prerimsko bronzano posuđe na području Češke republike*, koja je u izvodu objavljena u časopisu Arheološki spomenici (*Památky archeologické*) (Grbić 1927). Iz izvoda se može zaključiti da je bio upućen u rad nemačkih, skandinavskih i drugih evropskih arheologa (Sofus Miler, Oskar Montelius, Paul Rajneke, Žozef Dešle, Gustaf Kosina, Moric Hernes, Karl Šuhart, Didrih Fimen, Pič i dr.), o kojima govori sa pijetetom, u skladu sa frazom *stajati na ramenima divova*. Prema njemu, svi su ovi glasovi podjednako važni, svi su dali svoj doprinos proučavanju evropske praistorije (Grbić 1927, 372–375).

Okrenutost ka predmetima i uzdržavanje od *velikih* pitanja, opservacije koje se tiču samih predmeta, deskripcija i klasifikacija, generalne su karakteristike ovog rada. Prema Grbiću, pošto bronzane posude objedinjuju umetničko i praktično, u praistoriji nema larpurlartizma. Istovetno, one su namenjene bogatima, pokazatelji su njihovu kulturne moći, sredstva su prestiža i trgovine (Grbić 1927, 372–375). *Zdravorazumsko* zaključivanje isprepletano je sa induktivnim. Osobine predmeta koji objedinjuju umetničko i praktično, omogućavaju da im se pristupi iz aspekta koji je bliži istoriji umetnosti, a tu se ogleda i uticaj Hernesovog dela *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* (Hoernes 1915). U tom smislu, indikativno je da Grbić imenuje četiri *zone uticaja* koji po njemu imaju važnost u praistoriji: *egejsko-grčku, italisko-srednjoveropsku, nordijsku i skitsko-orijentalnu*. *Egejsko-grčka* i *italisko-srednjoevropska* imaju najveću važnost za pojavu i distribuciju bronzanih posuda u praistoriji Srednje Evrope (od bronzanog doba do latenskog perioda) kao izvori stila ali i kao trgovački centri. Ovi centri su uspostavljali i diktirali stilove koji su se smenjivali širom evropskog kontinenta (Grbić 1927, 375). Na kraju, sledi katalog svih bronzanih posuda koje su smeštene u okvire postojećih arheoloških kultura u Češkoj (Grbić 1927, 380–385).

Dakle, varijanta kulturno-istorijske arheologije koju je Grbić mogao prihvatiti tokom studija u Pragu nije bila nalik Kosininoj *naseobinskoj arheologiji*. On nije pisao o Indogermanima, niti je ulazio u dubiozne zaključke o nosiocima kultura u Evropi. Hronološka pitanja svakako su bila važnija, a on se uglavnom oslonio na Montelijusovu hronologiju (v. Gräslund 1987), ne primenjujući rigidna pravila tipološkog metoda.

Češki arheolozi, ostali su generalno uzdržani povodom *čisto tipološkog metoda* (Grbić 1927, 374; Stocký 1919, 76). Međutim, arheološka kultura kao konceptualni alat već tada je ušla u njegov vokabular. Grbić se držao *bezbednog* terena, te je tako jedina kultura koju etnički opredeljuje *latenska*, koju pripisuje Keltima (Grbić 1927, 380). Važno je naglasiti da je njegov rad zaista samo arheološki, Grbić se ne služi istorijskim izvorima, fizičkom antropologijom ili lingvistikom, niti pokušava da ukrsti rezultate ovih nauka. Nada Albina Stockog da će etnografske paralele reći nešto više o prirodi odnosa arheoloških kultura i etničkih zajednica, ostala je za neku bolju budućnost. Kao jedan od radova prvih studenata *donekle opskurnog predmeta*, kako se Čajld na jednom mestu izrazio (Childe 2004 [1947], 81), ili *malo čudne struke* (Грбић 1956, 6), Grbić u svojoj disertaciji pokazuje da se neslaganja oko ključnih koncepata i metoda praistorijske arheologije (takođe, antagonizama između češke i nemačke arheologije) mogu, u tom trenutku, jednostavno zaobići.

Koliko ima istine u rečima Mirjane Ćorović-Ljubinković da mu je *nuđena univerzitetska karijera na Karlovom univerzitetu u Pragu*, nemoguće je odgovoriti. Neki od njegovih generacijskih kolega kao što su Jaroslav Bem (J. Böhm, 1901–1962) i Jan Filip (J. Filip, 1900-1981) vrlo brzo su našli mesto, što u novoosnovanom Arheološkom institutu u Pragu, što na Univerzitetu. Grbić piše da je *požurio u Beograd za zaposlenje*, a njegov pogled bio je već 1924. godine uperen ka Narodnom muzeju u Beogradu kada je napisao kratak izveštaj o stanju posle Prvog svetskog rata (Grbić 1924a).

Prvi arheolog Srbije školovan kao čist praistoričar (Гарашанин 1984, 65), vratio se u Kraljevinu Jugoslaviju u kojoj je praistorijska arheologija bila, kako će to ubrzo saznati, u znatno drugačijoj poziciji nego u Češkoj.

PRAISTORIČAR IZMEĐU UNIVERZITETA I MUZEJA, BEOGRADA I SKOPLJA

Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasleđene. Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih (Marks 2017[1885], 11).

Kroz Južnu Srbiju - kroz njene manastire skrivene po planinama u šumama kestena i hrastova zadužbina naših kraljeva i careva, čije freske, portali klesani u mramoru, vizantiskih kubeta zidana od cigle i kamena, ikonostasi dubeni u drvetu isto tako privlače i oduševljavaju vladaoce kao (i) arheologe - kroz te sjajne ostatke i dokaze naše visoke srednjevekovne kulture, otpočeo je onaj veliki triumfalni put Kraljevskog Para za Lovćen i za Jadran (Краков 1926, 57)

I

Postoje tri važne polazne tačke, tri čvorišta moći, putem kojih ću nastojati da skiciram arheologiju u širim okvirima kulturne politike Kraljevine SHS: Narodni muzej u Beogradu, Akademija i Beogradski univerzitet. Način funkcionisanja i aktivnosti ovih ustanova, kao delova državnog aparata, pomažu nam da shvatimo pejzaž u kome se Grbić obreo po povratku iz Praga. Najmoćniji akteri arheologije u Srbiji tog vremena Nikola Vulić, Miloje Vasić i Vladimir Petković (1874 - 1956) bili su na različite načine vezani za delovanje pomenutih ustanova. Iako su sva trojica obrazovani u Nemačkoj (Minhen), njihove ideje šta je i šta bi arheologija trebalo da bude, bile su potpuno različite i često sučeljene.¹⁹ U novim okolnostima, nastalim po završetku Prvog svetskog rata, pogled kulturne elite bio je usmeren ka novoj, nepoznatoj oblasti - Makedoniji (tadašnjoj Južnoj Srbiji) *neobično važnom i interesantnom objektu za svestrana naučna ispitivanja* (Grujić 1924, 75). U tom kontekstu će, projekat iskopavanja Stoba, antičkog lokaliteta na ušću Crne Reke u Vardar, obeležiti jednu

---

¹⁹ Vulić, Vasić i Petković bili su deo tzv. *planirane elite* školovane krajem XIX i početkom XX veka u Nemačkoj. Pored njih u Minhenu su doktorirali i Božidar Nikolajević, Sima Trojanović, Veselin Čajkanović, Miloš Trivunac itd (Трговчевић 2003, 91, 265–266).

dekadu i ostaće jedini arheološki projekat koji je u kontinuitetu finansiran između dva svetska rata. Vlade su se smenjivale, ministri odlazili u zaborav, ekomomska kriza potresala Evropu, u Narodnoj skupštini su ubijali poslanike, uvedena je diktatura, ubijen je i Kralj, ali iskopavanje Stoba se nije prekidalo. Bilo bi prejako reći da je ovaj projekat odredio pravce arheologije u Kraljevini ali promišljanje o njegovim kontekstima nas ujedno uvodi u svet ideja male arheološke zajednice u Beogradu. Priča o Stobima je takođe i priča o hegemoniji i hijerarhiji vrednosti, odnosno o tome ko i na koji način odlučuje šta je vredno. Drugim rečima, šta god da je Grbić nosio u svom koferu iz Praga, taj se prtljag nije mogao odmah raspakovati.

Narodni muzej u Beogradu je otvoren pet godina posle završetka rata, 1923. godine. Muzej je bio u nadležnosti Ministarstva prosvete, odnosno *Odseka za umetnost i književnost* (Димић 1996, 178). Ustrojstvo nije bilo regulisano uredbom, a predlozi da se zakon o muzejima i čuvanju starina i spomenika donese, a koji su poticali još iz perioda pre rata, nisu našli ni na kakvu širu političku podršku (Васић 1911).²⁰ Apelujući na osnivanje Arheološkog instituta Miloje Vasić je gotovo komično opisao ovu situaciju:

Arheološki muzeji u našoj sadašnjoj državi potpali su, ne zna se zbog čega, pod vrhovnu upravu takozvanog "Umetničkog odeljenja" u Ministarstvu Prosvete, pod upravu pod koju potpadaju i državne ustanove koje služe modernoj umetnosti, glumi, baletu, muzici itd. Čovek se i nehotice pita: "Šta će Savle među apostole?" - jer se vrlo dobro zna da u arheološkim muzejima nema aktivne Umetnosti, nego ima aktivne nauke; jer se zna da nijedan muzejski radnik nije radio projekte za nove građevine, nije vajao nove statue, nije slikao nove slike, nije se producirao na bini, nije javno, radi produkcije, ni svirao na kakvom instrumentu, niti otpevao koju čuvenu i poznatu ariju, niti ih je komponovao. On je, do sada, uvek bio naučni radnik, a to će i ostati. Ali naše Ministrastvo Prosvete, ni do danas, posle skoro punih osam godina, ne stiže da popravi tu pogrešku. Rđave posledice su, na žalost, očigledne (Васић 1927, 36).

---

²⁰ Miloje Vasić piše: *Prva osnovna pogodba jeste zakon o Narodnom muzeju, kojim bi bio obezbeđen njegov opstanak i regulisan položaj prema državi i publici. Tim bi se zakonom imao urediti i položaj radnih snaga u njemu. Takvog zakona nema ni danas. Narodni muzej možda je jedina naša ustanova, koja postoji bez osnovnog zakona o samoj toj ustanovi (Васић 1911, 304).*

Ovde ne bi trebalo zaboraviti i važnu ulogu Srpske kraljevske akademije, koja nije bila samo posrednik između Ministarstva prosvete i Muzeja, već i savetodavno telo. U prvim godinama obnove Muzeja posle rata, Srpska kraljevska akademija se u nesuglasicama sa novim upravnikom Muzeja Vladimirom Petkovićem, često pozivala na 7. član Osnovnog zakona Kraljevsko-srpske akademije po kojem se Narodna biblioteka i Muzej predaju Kraljevskoj akademiji, odnosno da je Predsedništvo Akademije muzejski nadzorni odbor (АНОНИМ 1921а, 33; АНОНИМ 1922, 107–108). Generalno, nastavljajući pređašnju tradiciju, Muzej će istovremeno obavljati ulogu naučne i kulturno-prosvetne ustanove, a ove dve uloge je, kako ćemo videti, nemoguće razdvojiti.

Vardarska Makedonija, kao *terra vergine*²¹ imala je posebnu važnost u kulturnoj politici Kraljevine SHS. Poslednja oblast Balkana pod Otomanskom imperijom, dugo je bila poprište otvorenih ili zataških sukoba između Balkanskih zemalja, naročito Srbije, Bugarske i Grčke. Eksploatisanje etničkih, religijskih i socijalnih sukoba, borba za teritoriju na koju se polaže istorijsko pravo i fokus na narodnost žitelja Makedonije bili su svakodnevnica. Statistički podaci o etničkoj pripadnosti stanovništva Makedonije početkom XX veka više su govorili o željama naručioca takvih istraživanja nego o realnom stanju (Jezernik 2007, 191–218; Jovanović 2002, 23–24). Po završetku Balkanskih ratova Muzej nastojao da naši novi krajevi budu inkorporirani u arheološku mapu Srbije. Miloje Vasić je već 1914. godine poslao prvu arheološku ekskurziju i požurio da se upusti u trku sa stranim arheolozima.²²

Osnivanjem Skopskog naučnog društva, Muzeja Južne Srbije i Filozofskog fakulteta u Skoplju proces pripitomljavanja Makedonije kao *divlje pokrajine* dobio je zamajac. Veliku ulogu u ovom procesu imao je Radoslav Grujić (1878-1955) koji je bio dugogodišnji dekan Filozofskog fakulteta u Skoplju, organizator i osnivač Muzeja Južne Srbije i član nadzornog odbora Skopskog naučnog društva. Muzej je isprva osnovan kao Arheološko-istorijski muzej u Skoplju, da bi kasnije dobio naziv Muzej Južne Srbije, ujedno proširujuću svoju delatnost od sakupljanja arheoloških spomenika ka muzeju

---

²¹ ANM, br. 79, 15.6.1926, Historisko-umetnički muzej u 1925. godini, Rimsko odeljenje. Prema Balduinu Sariji *Stobi i unutrašnja Makedonija su za nauku još uvek tera vergine*.

²² *Imajući u vidu, da je vlada Kraljevine Grčke već ustupila izvesnim stranim i svojim arheološkim institucijama ispitivanja pojedinih nalazišta u svojim novim krajevima, potpisani je smatrao da ni naš Nar. Muzej ne sme izostati u tom pravcu u pogledu na naše nove krajeve*. ANM, br. 196, 29. april. 1914. god. Takođe i propratni dokument *Izveštaj o arheološkoj ekskurziji u Vardarskoj Dolini*. Ekskurziju su činila dva člana: Dušan Karapandžić i Ante Mudrovčić.

opšteg tipa, sa etnografsko-antropografskim i geološko-petrografskim odeljenjem (Jovanović 2002, 340–342; Јовановић 2012, 150; Миљковић 1994, 191). Istovremeno, prema Grujiću, glavna misija Skopskog naučnog društva bila je *da najvišim prosvetnim sredstvima deluje na što zdraviji i što brži kulturno-nacionalni preporodaj ovih naših starih, klasičnih oblasti* (Јовановић 2012, 149). U skladu sa postavljenom agendom, etnolog Jovan Erdeljanović je u Glasniku skopskog naučnog društva tvrdio *da treba jednom za uvek i što pre pred celim naučnim svetom pokazati pravi etnički karakter našeg naroda u Južnoj Srbiji* (Ердељановић 1928, 275).

Da je ovaj način razmišljanja nadilazio *naučno i prosvetno*, najbolje potvrđuje delo pisca i novinara Stanislava Krakova (1895–1968) *Kroz Južnu Srbiju* (Краков 1926b). U nihilističkim reminiscencijama na Prvi svetski rat, romantizovanim predstavama srpske srednjovekovne države ili osmanlijskog carstva, u konundrumu asocijacija koje sežu sve do antičkog perioda, Krakov je ostavio vrlo važno svedočanstvo o značenju i mnemonici kulturnog nasleđa u Makedoniji. Njegovim rečima: *Nikad na manjem prostoru nismo prošli kroz više vekova. Vodenice iz Dušanovih povelja, stari makedonski gradovi, srednjovekovni turski mostovi, helenski kipovi, Stefana Dečanskog tvrđava, grčke amfore i seljaci u suknjama za stadom bivola* (Краков 1926b, 97). U ovom putopisu, koji nalikuje na žanr evropske egzotične, kolonijalno/avanturističke literature, sa uktovljenom *reprodukcijom orijentalizma* (cf. Bakić-Hayden 2006, 53–71), arheologija je imala posebnu ulogu. U pejzažu u kome je automobil bio *čudni anahronizam* (Краков 1926b, 96), u kome su pogranične žandarmerijske stanice *širile kulturu* (Краков 1926b, 68), susret sa ostacima iz prošlosti, sa *bogovima u žitu*, ličio je na ruralnu erotsku scenu u kojoj seljak oruči njivu nailazi *na mramorne, bele grudi devojačke* (Краков 1926b, 94).²³ U krajnjoj instanci, Južna Srbija je kroz istu prizmu postajala konceptualno *ogromna riznica za arheologa, te zemlja arheologa, pravi Eldorado* (Време, 1.12.1924, Време 12.9.1929), ili kako je to Nikola Vulić mislio, *arheološka Kalifornija* (Новак 1958, XXII).

Nikola Vulić, profesor istorije na Beogradskom univerzitetu, urednik nove serije Starinara, i redovni član Srpske Kraljevske Akademije (1921), počev od 1924. godine obilazio je Makedoniju sakupljajući epigrafske spomenike ili iskopavajući pojedine

---

²³ Epilog ove anegdote je krajnje zanimljiv. Po nalasku skulpture kod Čepigova ruski konzul je navodno skulpturu otkupio, spakovao i *diplomatskom poštom ekspedovao za Rusiju* (Краков 1926, 94).

rimske lokalitete (Vuлић 1928). Ono što je Vulića najviše interesovalo bila je potvrda ili opovrgavanje istorijskih izvora vezanih za rimsku prošlost Balkana, odnosno, ubiciranje antičkih gradova (Љубомировић 2013, 49). Vulićeva interpretacija istorijskih izvora imala je i trajne konsekvence za tumačenje mladih perioda praistorije, kao i procesa romanizacije (Mihajlović 2015, 50–68). Njegove ekskurzije i *glavobolje* po Makedoniji, romantizovano je opisao Viktor Novak, a u Novakovom narativu koji je nastao najviše na osnovu Vulićevih beleški, Vulićeva iskustva u Makedoniji bila su svojevrsna arheološka avantura puna opasnosti i nepredvidljivih situacija (Novak 1958, XXII–XXIII). Kao harizmatičan predavač Vulić je popularizovao arheologiju i zasenjivao beogradsku publiku svojim podvizima: *Najpopularnija ličnost na Narodnom Univerzitetu...blage ironije i duhovitosti...ljubimac svih beogradskih dama, koje revnosno slušaju njegova predavanja, puna elegantnog stila i nestašne duhovitosti* (Љубомировић 2013, 193–209; Време 24.12.1922).²⁴ Premda je publikovao manje preglede o praistorijskoj arheologiji (Vuлић 1921, Vuлић 1923a; Vulić 1928), praistorija nije bila oblast Vulićevog interesovanja. Vulić je prepoznao uspehe *predistorije* na polju starosti ljudskog roda, dešifrovanja *jeroglifa i klinaste azbuke*, ali arheologiju je generalno smatrao integralnim delom istorije (Vuлић 1922a, 50). Kao profesor univerziteta Vulić je bio strog u oceni studenata, pa tako u svojim sveskama piše da ga je mučilo to što *nisam imao učenika s kojima bih mogao raditi kako treba*. Ukoliko po strani ostavimo profesorsku strogost, ono što je mnogo bitnije u ovom pasusu koji navodi Irena Ljubomirović je to što su latinski i grčki jezici: *temelj na kom počiva klasična filologija ili nauka o starini* (Љубомировић 2013, 39).²⁵ Praistorijska arheologija, posmatrana iz ugla učenika *nauke o klasičnoj starini*, mogla je samo biti *nauka nepismenih (Wissenschaft der Analphabeten)* (Gummel 1938, 218), dokonih ljudi koji ne poznaju latinski i grčki, da parafraziram već navedenu misao Teodora Momzena. Znatno kasnije svedočenje Milutina Garašanina potvrđuje da Vulić nije imao nikakvo pozitivno mišljenje o praistorijskoj arheologiji (Babić i Tomović 1996, 11).

Jednaku situaciju zatičemo na stranicama Starinara tokom Vulićevog uredništva (1922–1930). Sudeći po bibliografiji Starinara koju je izradila Nada Mandić,

---

²⁴ *O neobičnom dejstvu od običnih predavanja profesora Vulića* pisala je i Isidora Sekulić (Politika 10.11.1940)

²⁵ Ili kako je Dušanka Obradović, govoreći o Seminaru za klasičnu filologiju, mnogo kasnije napisala: *Klasični jezici bili su, dakle, osnova svih istraživanja u oblasti antičke istorije, arheologije i vizantologije* (Obradović 1963, 305).

procentualna zastupljenost članaka koji su se ticali praistorijske arheologije bila je prilično mala 19,05 %. Nešto je bila veća zastupljenost rimske/antičke arheologije sa 22,62%. Međutim, najveći broj članaka bio je posvećen srednjem veku 50%, dok su 8,33% obuhvatali različiti prilozi koji se ne mogu svrstati ni pod jednu navedenu oblast (Мандић 1956, 407–443). U poređenju sa serijom Starinara (1906–1911) koju je pre rata uređivao Miloje Vasić i čiju su radovi o praistoriji činili suštinu časopisa, ovo je bila značajna promena. Naravno, ovde ne ulazim u problematiku Vasićevog tumačenja praistorije (v. Palavestra i Milosavljević 2016; Palavestra and Babić 2016; Бандовић 2017).

U suštini, statistika ovde skriva nekoliko važnih činjenica. Arheologija srednjeg veka je bila na vrlo maglovitoj granici između istorije umetnosti i arheologije. Beleženje, skiciranje, fotografisanje manastira i crkava, različita merenja arhitektonskih elemenata, te proučavanje zidnog slikarstva, naročito u oblastima *Stare i Južne Srbije*, bili su načini na koji su istraživani i tretirani ostaci srednjovekovnih/hrišćanskih spomenika, dok su iskopavanja vršena vrlo retko (Прерадовић 2017).²⁶ Vladimir Petković, koji je kao državni pitomac poslat u Minhen da *izučava naročito vizantijske monumentalne spomenike* (Торовић-Љубинковић, 1983, 29), bio je glavni organizator ambicioznih ekspedicija i ekskurzija koje je Narodni muzeju Beogradu preduzeo širom Srbije, Makedonije i Crne Gore, a koje su obilazile i dokumentovale srednjevekovne ruine.²⁷ No, i pored ovog silnog zanimanja za srednji vek, koji je bio mesto nacionalnog i religioznog okupljanja (Manojlović Pintar and Ignjatović 2011, 790–791; Cvjetičanin 2014, 587–589), finansiranje i obim istraživanja nisu mogli da se porede sa iskopavanjem Stoba. Uprkos Petkovićevim ličnim idejama o važnosti istraživanja srednjeg veka (npr. Петковић 1924, I–XII) ili, na primer, idejama Vasićevog učenika Dušana Karapandžića o *kulturnoj i nacionalno-vaspitnoj ulozi* praistorijske arheologije (Карапанджић 1921, 152),²⁸ u pogledu finansiranja i prisustva u javnosti, rimska/antička arheologija je bila na dominantnom mestu.

---

²⁶ Iskopavanja su vodili istraživači koji nisi imali ni formalno obrazovanje kao arheolozi kao npr. Radoslav Grujić, Dragutin Anastasijević ili Vladimir Ćorović (v. Прерадовић 2017, Milinković

²⁷ Npr. ANM, br.321, 17.5.1925;

²⁸ Sumirajući značaj svojih iskopavanja u Mađarskoj na lokalitetu Zok, Karapandžić piše: *Naposletku, odgovarajući jednovremeno svojoj kulturnoj i nacionalno-vaspitnoj ulozi, smatralo se iz više razloga za naročito pogodno, da se ovaj posao plasira baš tamo, naočigled tzv. kultur-tregera a jednovremeno i u sredinu našeg naroda, kod koga je nekadanja nacionalna svest toliko bila začmala, da je tek pod*

U tom kontekstu, inicijativa da se započnu iskopavanja Stoba potekla je od Srpske kraljevske akademije, te se tako kaže da je Akademija: *preporučila Ministarstvu Prosvete izveštaj Bitoljske vojne komande o otkopavanju koje su Nemci počeli vršiti jedne stare varoši u blizini Gradskog da (Ministarstvo) preduzme potrebne korake preko Narodnog Muzeja da se to ne kvvari, već po mogućnosti dalje nastavi* (АНОНИМ 1921b, 127).²⁹ Vrlo je moguće da je podsticaj došao od Vulića koji je još 1902. godine zajedno sa Antonom Premerštajem bio *u slučajnoj poseti Stobiju* (Сариа 1929, 13). U svakom slučaju, nemačka iskopavanja tokom Prvog svetskog rata (Hald, 1917), bila su još jedan argument više u prilog važnosti lokaliteta, argument ne samo naučne već i političke prirode. U skladu sa tim, Vulić je mislio da se *u zemlji nalazi nekoliko mesta koja će napuniti mnogu dvoranu ako se počnu sistematski otkopavati. Radeći tako Beograd će za vrlo kratko vreme imati arheološki muzej koji neće biti postidan prema splitskom, sarajevskom, zagrebačkom ili ljubljanskom* (Вулић 1922b, 1398). Petkoviću je kasnije jedino ostalo da piše da je značaj u iskopavanjima Stoba *internacionalni ali naročit za nacionalnu propagandu u Južnoj Srbiji*.³⁰ Iskopavanja je isprva vodio Balduin Saria (B. Saria, 1893-1974), dok je redovni član arheološke ekipe bio i austrijski arheolog i epigrafičar Rudolf Eger (R.Egger 1882-1969).³¹ O obimu projekta govori i angažovanje različitih ministarstava kao što su Ministarstvo vojske i mornarice, Ministrastvo saobraćaja kao i Ministarstvo za agrarne reforme.³² Ubrzo će Stobi postati turistička destinacija i odredište đaćkih ekskurzija (Половина 1927, 618), a pojaviće se i prve arheološke razglednice sa antičkim pozorištem.³³

U javnom diskursu, Stobi - *naša, još ne otkrivena* ili *дpyга Помпеја*, i konačno *Jugoslovenski Pompeji* (Политика 30.8.1924, Време 9.6.1927, Време 21.9.1927, Време 9.6.1932), kako je to senzacionalistički pisala beogradska štampa, nisu predstavljali samo *rimsku varoš* (Време 2.9.1924). Kao *slovenska varoš*, oni su govorili o *slovenskom karakteru ove kulture*, kako je govorio Petković, *prekaljene u savršenstvu rimske umetnosti* (Време 12.8.1928). Za pretežno muslimansko stanovništvo koje je

---

potresom najnovijih velikih događaja počela da se budi. O Karapandžiću i iskopavanjima Zoka pisao je opširnije Jovan Mitrović (Митровић 2013).

²⁹ Takođe videti obraćanje Petkovića Ministarstvu, ANM, br.131, 9.4.1921. god.

³⁰ ANM, br. 420, 4.7.1924. god, nacrt predloga budžeta za 1925/1926.

³¹ ANM, Narodni (historisko-umetnički) Muzej u 1924. godini, nezaveden akt, ANM, br. 280, 4.5.1925.

³² ANM, br.209, 5.4.1925; ANM, br.330, 18.5.1925;ANM, br. 672, 24.10.1925.

³³ DNМ, Stobi kod Gradskog, Razglednica, Izdanje mešovite radnje Petra Urumovića, Gradsko

živelo oko Stoba,³⁴ isticanje *najstarije hrišćanske crkve* (Време 25.7.1926) moralo je imati značaja. Stobi su takođe mogli postati i zgodna metafora za tadašnju kolonizaciju Makedonije (o kolonizaciji Jovanović 2006). Naime, izveštavajući o iskopavanjima u *Vremenu*, Stanislav Krakov piše o pronađenim nadgrobnim spomenicima:

Iz ovih nadgrobnih spomenika vidi se da su Rimljani u Stobiu imali svoju koloniju gde su naselili svoje stare islužene vojnike-veterane, isto onako kao što mi danas po Južnoj Srbiji naseljavamo svoje dobrovoljce (Време 25.7.1926).³⁵

Razotkrivanje *starog sjaja, rehabilitovanje kulture* samo su neki od motiva koji se pominjali u beogradskoj štampi kada se govorilo o Stobima. *O savršenstvu i lepoti Stoba*, kako je preneo Radio Beograd, govorio je Vladimir Petković *sa toliko biranih reči i sa takvom ljubavi prema stvari, kao kad bi koga slušali da priča o svom najmilijem detetu* (АНОНИМ 1931, 7).

Tako su, makar prividno, u najsiromašnijoj oblasti Kraljevine Jugoslavije, gde je prema nekim podacima bilo skoro 84 procenata nepismenih stanovnika (Jovanović 2002, 309), ostaci antičkog lokaliteta korišćeni za uspostavljanje *kulture, prosvete i reda*.

O Stobima je, istina znatno drugačije, pisao i mislio Miloje Vasić. Kako bismo razumeli njegovo polazište potrebno je samo na trenutak osvrnuti se na njegov dotadašnji rad. Ukratko, posvetivši se Vinči, Vasić se sve do rata bavio praistorijskom

---

³⁴ ANM, br.529, 24.6.1927. god; Inistirajući na eksproprijaciji zemljišta Vladimir Petković piše: *Prema privatnim obaveštenjima zemljište u Stobima pripadalo je nekim muslimanima, koji su još 1912. godine pobjegli iz naše zemlje, ne ostavivši nikakve naslednike, a oni koji danas drže to zemljište, nemaju tapije ili su ga na neki način pribavili u čisto spekulativnoj nameri, da ga zbog starina, koje se na njemu nalaze, državi skupo prodadu*. ANM, pov. br. 269, 27.3.1928.

³⁵ Branko Milaković, student arheologije koji je učestvovala na iskopavanjima, pisao je poetično i sa romantičarskim patosom o Pusto-gradskom: *Tu gde danas, monotono šumi sazrelo klasje kroz tišinu sumornu i nemu, u vazduhu, sada punom opojnog mirisa majčine dušice, koju prekida setni žubor Vardara i Crne Reke, i gde leže ruševine pokrivene zemljom i sparšenom travom, dizahu se nekada monumentalne mermerne građevine, i bujaše jedan snažni život, po ulicama popločanim i čistim. Kroz gradske kapije, i putevima žurahu bogati karavani iz Bizanta za Rim, ili iz večnog grada, jurahu, brzi glasnici da saopšte nove "odluke senatske". Tuda su prolazile umorne legije rimske, za svojim ponosnim orlovima, a pred zidovima umirahu i pobeđivahu besne horde varvarski plemena...Prohujala su stoleća, vreme, zemlja i zaborav pokrili su nekdašnji sjaj. Davno je zamro veseli žagor po popločanim i između zidova gradskih, ali danas, pod toplim zracima južnog sunca, po padinama Pusto-gradskog, uz zveket pijukova i lopata, uz škripu kolica i poljske železnice, polako izlaze na svetlost dana ostaci tog sjaja* (Време 5.7.1925). Milaković se u školskoj 1924/25 pominje i kao asistent na *Seminaru za klasičnu filologiju i staru istoriju* čiji su upravnici bili Nikola Vulić i Veselin Čajkanović (Кнежевић и Војводић 1963, 95).

arheologijom. Uspostavljajući i gradeći sopstvene alate za objašnjenje i hronologiju balkanske praistorije on nije prihvatao niti koncept arheološke kulture, niti tipološki metod. Neposredno pred rat Vasić je Vinču smatrao naseljem iz bronzanog doba, insistirajući na vezama sa Egejom, unoseći u praistoriju Balkanskog poluostrva filhelenske duhove i *danajske darove* koji će ostaviti trajan pečat u srpskoj arheologiji (opširnije Palavestra i Milosavljević 2016; Palavestra and Babić 2016; Бандовић 2017). On je 1922. izabran za redovnog profesora *klasične i preistorijske arheologije* na Univerzitetu (Прибићевић 1922, 61), ali poluge moći koje je držao i kao profesor i kao upravnik Muzeja više nije posedovao. Poslednji put, preko Narodnog muzeja, Vasićeva iskopavanja Vinče su finansirana 1924. godine.³⁶ Premda je u štampi bio optužen tadašnji Ministar prosvete Stjepan Radić, što je malim kreditima *onemogućio arheološka iskopavanja*, između ostalih i Vinče (Време 18.4.1926), Ministarstvo, ni posle odlaska Radića, neće finansirati istraživanje. Nešto kasnije, žaleći se na odluke Ministarstva, Petković je konstatovao da je Vinča *izbrisana iz budžeta* za 1927/28. godinu.³⁷ Stoga je Vasić imao razlog da kritikuje odluke Ministarstva o dodeli sredstava Stobima:

Ministar prosvete, stavljajući na raspoloženje vanredan kredit za Stobe, nije pitao da li, naporedo s tim poslom, organi Narodnog muzeja mogu raditi u istom obimu i s tolikim sredstvima i na nacionalnoj arheologiji u užem i najužem smislu, arheologiji koja je, u nas najvećma zanemarena. I samo sobom se nameće opravdano pitanje, da li će nalasci i rezultat rada u Stobi obogatiti naše sadašnje poznavanje vizantiske kulture u toj meri, u kojoj bi se obogatilo poznavanje naše nacionalne civilizacije ispitivanjem na mestima za koja se drži da su na njima postojale prestonice naših vladalaca, ili iskopavanjem trgova i naselja oko negda čuvenih rudnika, i ostalih starih naselja našeg naroda. O svemu tome ništa ne znamo (Васић 1927, 41).

---

³⁶ ANM, br. 87, 23.2.1925, Iskopavanje u Vinči, u 1924. godini.

³⁷ ANM, br. 540, 1.7.1927. Nacrt predloga budžeta za 1928/29. Petković je imao različite planove za iskopavanja kako se to vidi iz ovog dokumenta: *Isto tako su u budžetu za 1927/28 izbrisani krediti za iskopavanja: U Vinči, srednjovekovnih, vizantiskih i starohrišćanskih starina. Time je naučnom radu u Muzeju zadan veliki udar. Iskopavanje u Vinči obratilo je na sebe pažnju naučnog sveta na strani. Ono je već više godina sa uspehom vršeno i prehistoriska zbirka Muzeja mnoge svoje objekte duguje ovom iskopavanju. Uz to lokaliteti kao Novo brdo, Caričin grad, Zlata i dr. predstavljaju prvoklasne objekte za iskopavanje.*

Iza ove brige za *nacionalnu arheologiju* (Palavestra 2013, 698 ff. 6), krila se i činjenica da je Vasić u znatno manjoj meri mogao da utiče na tokove arheologije u Kraljevini. Zbog toga se on založio za veću centralizaciju i osnivanje Arheološkog instituta koji bi postao *savetodavni organ Ministarstva prosvete i stručna centrala za direktivu(...)* *Bez njegova prethodna mišljenja ne bi ministarstvo odlučivalo ni o čemu što se tiče arheološkog rada i ustanova u našoj državi (...)* *Jedno od glavnih pitanja, koja bi rešavao Institut, bilo bi pitanje budžeta pojedinih ustava i srestava za pojedine arheološke radove na celoj državnoj teritoriji* (Bacić 1927, 37–38).

Iako je njegov uticaj bio znatno manjeg intenziteta nego ranije, Vasić je i dalje bio snažan autoritet. Mogao je Vulić pred kraj života o Vasiću da piše da je bio *autodidakt* i da je imao *rđavu logiku i konfuznu glavu*,³⁸ ali kada u Stanojevićevoj (S.Stanojević, 1874-1937) *Narodnoj enciklopediji*, govori o neolitskim naseljima Vinču ne spominje, već je svrstava među *najvažnija naselja iz brončanog vremena* (Vulić 1928, 659).³⁹ Vinča je bila *Vasićeva*, i u te se krugove, ni u tom trenutku, nije smelo dirati.

II

Nije baš najjasnije na koji način je Grbić stupio u kontakt sa Petkovićem. Ono što je očigledno jeste da je Petković 1926. imao problem sa manjkom zaposlenih u Muzeju. Posle jednog nesretnog događaja kustos Žarko Tatić, verni Petkovićev pratilac na putovanjima po Južnoj Srbiji, napustio je Muzej,⁴⁰ a Balduin Sarija je dobio

---

³⁸ Moj život III, br. P432/2B, Narodna biblioteka Srbije. Vulić se u crticama pred kraj života osvrnuo na svoje savremenike. O Vasiću je zapisao i da je *bio vrlo vredan čovek. On je znao samo za nauku. Nudena su mu neka mesta gde bi nešto zaradio, ali on ih je odbio. Hteo je da ima celo svoje vreme za naučni rad. Napisao je mnogo. Ali sve je to neobično slabo. Imao je rđavu logiku i konfuznu glavu. A ni osnova na kojoj je zidao nije bila mnogo čvrsta. Vasić je u stvari bio autodidakt. No, dodao je na kraju: Ipak je Vasić imao znatnih zasluga za našu nauku. On bi se mogao nazvati osnivačem preistorije u Srbiji. U svakom slučaju, izvršio je više preistorijskih iskopavanja i pri tom našao veliko i dragoceno blago iz tih prastarih vremena.*

³⁹ Na drugom mestu, Vulić će napisati da je Vinča naselje iz *bronzanog doba*, ali će dodati: *to, međutim, nije isključivo bronzano naselje, jer u njemu ima ostataka iz ranijeg, neolitskog i poznijeg, gvozdеног doba* (Вулић 1921, 26). Tek mnogo kasnije (1940) Vulić će otvoreno kritikovati *jonsku Vinču* (Palavestra 2013, 690). Vrlo slično kao i Vulić, Sarija iako pominje neolitski period kada piše o Vinči ne govori o neolitu, a pod uticajem Vasića, vinčanske figurine poredi sa kikaladskim (Saria 1927, 90, 91 ff.2).

⁴⁰ ANM, br.656, 5.9.1927.

premeštaj na mesto vanrednog profesora klasične arheologije u Ljubljani.⁴¹ U autobiografiji Grbić ne govori opširno o ovom periodu:

nisam ni pomislio da ostanem kod kuće kao Karlovački profesor. Na univerzitetu me je Nikola Vulić, pun lepih fraza, ostavio u neizvesnosti, a Miloje Vasić grubo i prosto odbio. Prihvatio me je odmah, neposredno i srdačno Vlad. R. Petković, koji mi je potom uvek bio prijatelj. Tako je u proleće 1926. godine počeo moj novi život u Narodnom muzeju u Beogradu i veza za domaću arheologiju koja i danas traje. Uskoro sam iz budžetskih razloga i na kratko otišao u Arheološki muzej u Skoplju, čiji je tada upravnik bio Radoslav M. Grujić, poznati istoričar i dugogodišnji urednik Glasnika Skopskog Naučnog društva, odakle sam se opet vratio u beogradski muzej. Posle ratnih nezgoda on se još nalazio u jednoj privatnoj kući, u ulici Miloša Velikog, vrlo skromno izložen, ali pun odličnih arheoloških i umetničkih predmeta i vrlo živ po svom radu, koji je sa uspehom vodio Petković. Već su se iskopavali u velikom stilu antički Stobi i proučavali redom srpski srednjovekovni manastiri, dok su izdašno kupovana platna srpskih slikara iz Vojvodine. Nedostajao je rad na praistoriji i ja sam ga svojski prihvatio (Грбић 1956, 10–11).

Pouzdanost se zna da je prvi Grbićev posao u Muzeju bio honorarni - *izrada listnog inventara prehistoriske zbirke koje će služiti kao podloga budućem stručnom inventaru.*⁴² Međutim, sve do novembra 1926. godine, Grbićevo postavljenje u Muzeju bilo je neizvesno, a 4800 dinara koje je dobio kao honorar za izradu liste moglo je do tada biti već potrošeno.⁴³

Sudeći po Grbićevom službenom listu, on je u novembru 1926. postavljen za asistenta za Istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu.⁴⁴ Trebalo bi napomenuti da su po uredbi iz 1927. godine prepoznate *naučne grane: klasična*

---

⁴¹ ANM, pov. br. 360, 5.7.1926. O tome Petković paradigmatično piše: *Velika bi šteta bila i po specijalne interese srpske nauke da se od nje odvoji jedan takav stručan arheolog kao što je g. Sarija. On je pri kraju 1922. godine došao po svojoj želji u Beograd, za kratko je vreme naučio srpski i postao je veliki prijatelj srpskog naroda. Sada, kada ga otima Ljubljana, on će se potpuno odvojiti od srpske nauke kojoj bi u budućnosti činio veliku čast. Na žalost, u Srbiji nema nijednog klasičnog arheologa koji bi mogao popuniti gubitak g. Sarije. U celoj našoj državi osim g. Sarije ima samo još 2 čista klasična arheologa: Dr. Abramić u Splitu i Dr. Hofiler u Zagrebu.*

⁴² ANM, br. 245, 7.5.1926.

⁴³ ANM, br. 281, 28.5.1926 godine. Zarad poređenja, *nadničari* (čuvvari) u Muzeju su imali honorar od 700 dinara za četiri meseca, a honorar Vladimira Petkovića iznosio je 4000 dinara, takođe za četiri meseca. ANM, br. 435, 3.8.1926. godine, ANM, br. 395, 22.7.1926. godine.

⁴⁴ ANM, Službeni list Miodraga Grbića

arheologija i istorija umetnosti, a njihovi seminari su odvojeni (Перић 1927, 363). Diplomski ispit se mogao polagati u okviru grupa pa je tako *klasična grupa* pod b) mogla polagati *istoriju starog veka i uz to: klasičnu arheologiju ili vizantiologiju* (Перић 1927, 365; Радојчић, Максимовић и Медаковић 1963, 266–267). Kako objašnjava Dušanka Obradović:

Iako je 1927. došlo do podele između Seminara za klasičnu filologiju i istoriju starog veka, a arheologija se formalno vezala za Katedru istorije umetnosti, bitno je da se ove discipline ne polažu pod a), kao glavni predmeti, nego se arheolozi, kao i istoričari starog veka, preuzimaju iz redova klasičnih filologa (Обрадовић 1963, 305).

Dakle, praistorijska arheologija kao zasebna disciplina nije ni postojala na Filozofskom fakultetu u Beogradu.⁴⁵ Iz tog razloga Grbić je mogao biti nezadovoljan položajem asistenta na istoriji umetnosti. Na osnovu jednog pisma koje je Sarija poslao Grbiću može se zaključiti da se raspitivao o mogućnostima premeštaja u Ljubljani:

*I sada odgovor na vašu kartu: Ovde nemamo nijednog praistoričara, niti na Univerzi, niti u Muzeju. U muzeju upravlja predist. zbirkom sadašnji direktor G. J. Mal koji je po struci arhivar samo na teološkom (!) fakultetu predaje g. prof Lambert Ehrlich 1 čas: Prazgodovina v luči etnologije (Predistorija u svetlosti etnologije). I za klasičnu arheologiju nemamo u ovome semestru predavanje. U letnjem semestru, predavaću ja o grčkoj umetnosti, pošto sam i za klas. arheologiju. Upravnik arh. seminara sam takođe ja. U muzeju nemaju klas. arheologa. U Splitu je direktor muzeja Dr. Mihovil Abramić, pored toga još dr. Grgin. Stari direktor Don Frane Bulić je u penziji. Svi su klasični arheolozi, predistoričara nemaju.*⁴⁶

Koliko je bila nesigurna Grbićeva pozicija u Muzeju govori i nastavak Sarijinog pisma: *da imate protivnika u Muzeju, to sam odmah znao, ali ne mari ništa, spremajte koju publikaciju, i Vi ćete pobediti*. Grbićev protivnik u Muzeju mogao je biti samo Jozo Petrović (1892-1967), kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je na poziv Petkovića

---

⁴⁵ Podatak da je Vasić postao radovni profesor za katedru *Klasične i Preistoriske arheologije*, ne bi trebalo da zbunjuje (Прибићевић 1922, 61).

⁴⁶ Pismo Balduina Sarije, 29.12. 1926, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

došao u Muzej.⁴⁷ Petrović je, kao i Grbić, bio praistoričar, a doktorirao je 1921. godine u Beču, sa temom *Prähistorie im Staate der Serben, Kroaten und Slowenen* (Praistorija u državi Srba, Hrvata i Slovenaca). Pre nego što će dobiti premeštaj u Narodni muzej radio je u Prehistoriskom odeljenju Zemaljskog muzeja zajedno sa Mihovilom Mandićem (Kraljević 1967; Periša 2007, 264). Petrović je u septembru 1926. godine postavljen za kustosa,⁴⁸ da bi *prehistorisku, klasičnu i numizmatičku zbirku* preuzeo od Sarije u novembru,⁴⁹ mesto kome se i Grbić mogao nadati.

Krajem 1926. i početkom 1927. Grbić će pokušati da iz ove situacije pronađe drugi izlaz. Premda je trebalo da kao *asistent za istoriju umetnosti* bude konačno *dodeljen na rad Narodnom muzeju*, i to na poziciji numizmatičara,⁵⁰ on je usmerio pogled ka Južnoj Srbiji i Skoplju. Milovan Kokić (1885-1950), kustos Muzeja Južne Srbije i *desna ruka profesora Vulića* (Радојчић 1951, 356), verovao je da je to najbolje rešenje:

*Ovde ćete sigurno naći interesantnih stvari za sebe, i biće Vam, bez sumnje, od koristi da počnete upoznavati Južnu Srbiju, o kojoj Vas, u ostalom, vaš šef G.prof. Petković kao naš najbolji poznavalac ovih krajeva može najbolje informirati.*⁵¹

U martu 1927. Radoslav Grujić je imao nameru da ga odmah predloži za kustosa Muzeja u Skoplju, i bio je spreman da učini *sve da nam dođete ovamo, gde Vas čeka posao za koji ste se tako lepo spremili, i koji Vam može pružiti istinskog zadovoljstva i stvarnog uspeha.*⁵² Grbić je možda priželjkivao i da će naći mesto na Filozofskom fakultetu u Skoplju, gde je Ćiro Truhelka (1865-1942) držao arheološki seminar, mada nedostaju detalji kako je Truhelkin seminar zaista izgledao (Milinković 2006, 259–260; Novaković 2012, 58).

Vladimir Petković, međutim, nije bio zadovoljan razvojem situacije i pokušao je da Grbića zadrži u Muzeju: *Kako je g. Grbić bio uzeo na sebe posao oko uređivanja*

---

⁴⁷ ANM, br. 414, 27.7.1926; ANM, br. 468, 21.8.1926.

⁴⁸ ANM, br. 616, 26.10.1926.

⁴⁹ ANM, br. 100, Narodni muzej u 1926.godini, bez datuma.

⁵⁰ ANM, br. 760, 28.12.1926; ANM, br. 80, 24.1.1927

⁵¹ Pismo Milovana Kokića, 23.12.1926, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁵² Pisma Radoslava Grujića, 21,22, i 23. 4. 1927, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

zbirke u Narodnom muzeju u Beogradu, njegovim odlaskom nastao bi zastoj u tome poslu.⁵³

Grbić se tako našao između Grujićeve i Petkovićeve ingerencije, između dva Muzeja koja su bila u sukobima oko nadležnosti, između Beograda i Skoplja.⁵⁴ Konfuznu situaciju oslikava i podatak da je Grbić kao *kustos Historisko-arheološkog muzeja u Skoplju* ostao na radu u Narodnom muzeju.⁵⁵ Koliko je zaista meseci proveo u Skoplju ostaje mi nepoznato, jer je jedino pismo koje sigurno potiče iz tog perioda (maj 1927.) pismo Joze Petrovića koji je Grbiću objašnjavao kako se uzimaju otisci sa antičkih spomenika.⁵⁶

Krajem 1927. godine Petković je bio odlučan da Grbića definitivno vrati u Muzej.⁵⁷ Sa druge strane, Radoslav Grujić je bio vidno revoltiran situacijom pa je pisao da je:

*sasvim razumljivo da niste mogli dobiti odobrenje za produženje rada u Muzeju u Beogradu na način kako ste vi to činili. Da ste me poslušali i došli do sada ste mogli posvršavati poslove ovde, kao što smo ranije ugovorili bili, i mogli bi uskoro ponovo se vratiti u Beograd na rad i spremati teren za definitivnan prelaz u službu Narodnom muzeju u Beogradu...*⁵⁸

Konačno, nakon Petkovićevih molbi upućenih Ministarstvu prosvete u kojima navodi da zbog *besprekidnih trzavica* Narodni muzej u Beogradu nikako nije mogao da se *definitivno sredi*, i da *ne bi smeo ni jednog trenutka ostati bez takve stručne snage*,⁵⁹ te da stvar *zaseca u životne interese Muzeja*,⁶⁰ Ministarstvo je prekinulo nastalu situaciju i donelo odluku o premeštaju Grbića u Narodni muzej u Beogradu.⁶¹ I pored dokumenata iz ovog perioda ostaje nejasno šta se suštinski dogodilo. Da li je sam Grbić

---

⁵³ ANM, br. 244, 3.4.1927.

⁵⁴ U kontekstu sukoba oko nadležnosti trebalo bi pogledati npr. izveštaj Sarijin o *Klasičnom odeljenju* i razlozima zašto ne bi trebalo predavati nalaze iz Stoba Muzeju u Skoplju, ANM, br.100, Narodni muzej u 1926.godini, Klasično odeljenje, bez datuma.

⁵⁵ ANM, br. 244, 3.4.1927.

⁵⁶ Pismo Joze Petrovića, 21.5.1927, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁵⁷ ANM, br. 656, 5.9.1927.

⁵⁸ Pismo Radoslava Grujića, 7.10. 1927, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁵⁹ ANM, br. 869, 24.10.1927.

⁶⁰ ANM, br. 938, 9.12.1927.

⁶¹ ANM, br. 1007, 25.12.1927.

promenio odluku da ode u Skoplje? Da li je kratkotrajni boravak u Muzeju u Skoplju bio presudan da promeni svoje mišljenje? Da li je Petković zaista shvatio da će izgubiti *stručnu snagu* pa je nastojao da Grbića po svaku cenu zadrži? Iz postojeće prepiske stiče se utisak da se Grbić predomislio, te da u suštini nisu bili *budžetski razlozi* koji su ga na prvom mestu poslali u Skoplje. Manja je verovatnoća da je kao Niderleov učenik, naišao na prepreke u srpskim konzervativnim krugovima u Skoplju (Ђерић 1921, 170–176).⁶² Jedno je sigurno, dok je najveći broj naučnika, učitelja i profesora, sa ciljem *prosvećivanja Juga* mogao biti poslat i *kaznenim premeštajima* u Južnu Srbiju i Skoplje (Jovanović 2002, 317), Grbić je očigledno imao mogućnost izbora.

Za njega je kraj 1927. godine doneo završetak ove ujdurme, a nova 1928. godina je počela više nego obećavajuće. Pored toga što je Petković doneo odluku da Grbić od Jozе Petrovića preuzme *prehistorisku i klasičnu zbirku*, Grbić je *u svrhu danonoćnog nadzora* u Muzeju dobio *jednu skromnu sobu na raspoloženje*.⁶³ Grbićev kratki boravak u Muzeju u Skoplju tako je posredno primorao Petkovića da promeni mišljenje oko nadležnosti nad zbirkama. Mada je Grbićev *protivnik* Jozo Petrović govorio da nije *numizmatičar nego preistoričar i antropolog* (Политика 4.1.1927), on je završio kao kustos nadležan za *muzejski lapidarijum i numizmatičku zbirku*. Grbić u autobiografiji, međutim, piše: *Kada sam 1926. god. ulazio u Narodni muzej u Beogradu, bio sam sâm za arheologiju(...) a Jozo Petrović, numizmatičar* (Ђрић 1956, 16).

III

Kakve god da je gajio nade, Grbićev dolazak u Beograd je predstavljao suočavanje sa *našom stvarnošću*, kako je i sam zapisao u autobiografiji (Ђрић 1956). Kao praistoričar susreo se, ne samo sa neprepoznavanjem praistorije, već i sa arheologijom koja je bila na drugačiji način organizovana nego u Čehoslovačkoj. U Beogradu Arheološki institut nije postojao, a autoriteti koji su upravljali institucijama koje su se bavile arheološkom istraživanjima su bili zauzeti utvrđivanjem starih i ostvarivanjem novih pozicija u okvirima identitetske i kulturne politike Kraljevine. U Kraljevini SHS fokus je bio na arheologiji Stoba. Novac koji je izdvajan za arheološka

⁶² Vasilije Đerić (1867-1931), istoričar i etnograf, profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju, vrlo je oštro kritikovao Niderleova mišljenja o *Mačedoniji* i *Mačedoncima* i način *kako su se širile pogrešne misli o Mačedoniji*.

⁶³ ANM, br. 2, 2.1.1928; ANM, br. 22, 5.1. 1928.

iskopavanja možda nije bio veliki u odnosu na celokupni budžet Ministarstva prosvete (Димић 1996, 100-101) ali to nije smetalo da ova iskopavanja dobiju sociopolitički značaj. Istovetno, iskustvo i nasleđe nemačkog i austro-ugarskog imperijalizma, oličeno i u uništenju Muzeja 1915. godine, kao i u iskopavanjima Stoba (в.Митровић 2015), prilagođeno je u definisanju ciljeva lokalnog projekta namenjenog za spoljašnju upotrebu. U tom smislu iskopavanje Stoba nalikuje projektu *kripto-kolonije* koju antropolog Majkl Hercfeld opisuje:

kao čudnu alhemiju, u kojoj su određene zemlje, tampon zone između kolonijalizovanih zemalja i onih još uvek neukroćenih, bile prisiljene da steknu svoju političku nezavisnost na račun masovne ekonomske zavisnosti, odnos koji se artikuliše u ikoničnom obliku agresivne nacionalne kulture koja je prilagođena stranim modelima (Hercfeld 2002).

Agresivna nacionalna kultura prilagođena stranim modelima najbolje se vidi na primeru Stoba i sasvim je u skladu sa Petkovićevim opaskama o istovremenom *nacionalnom* i *internacionalnom* značaju Stoba.⁶⁴ Budući da su svi arheolozi iz Beograda bili *nemački đaci* ekonomskoj zavisnosti, koju pominje Hercfeld, može se dodati i intelektualna zavisnost.

Dakle, situacija u jugoslovenskoj arheologiji sa kojim se Grbić susreo bila je drugačija od prilika u češkoj arheologiji koja je, u neprestanoj polemici sa nemačkom arheologijom, uspevala da uspostavi sopstveni pravac. Grbić ovoga naravno nije morao biti svestan ali je bio svestan zidova na koje je nailazio. Iako je imao nameru da postane profesor, Grbić je u arheološkim krugovima u Beogradu naišao na ravnodušnost ili odbijanje. Ravnodušnost i odbijanje su verovatno poticali od ličnih afiniteta profesora kakvi su bili Vulić i Vasić, ali je razloge moguće pronaći i u samom sistemu. Podsetiću iznova da u tom trenutku u obrazovnom sistemu visokoškolvstva praistorijska arheologija još uvek nije bila otkrivena. Bilo bi naivno reći da Grbić ovo odbijanje nije shvatio veoma personalizovano. U svom sećanju on ističe ličnosti koje su ga odbile, ali ne i objektivnu situaciju u kojoj se zatekao. Grbićeva želja da postane profesor ostala je

---

⁶⁴ Majkl Bilig govoreći o *banalnom nacionalizmu*, podvlači da internacionalizam *nije na suprotnom polu od nacionalizma. Nacionalizam, slično drugim ideologijama, sadrži elemente koji su mu suprotstavljani ili izazivaju nedoumicu. Element internacionalizma usmeren prema spoljašnjem svetu je sastavni deo nacionalizam od samog njegov nastanka* (Bilig 2009, 115).

postojana i u danima koji će doći, te tako na primer, 1929. godine prilikom susreta sa nemačkim arheologom Hansom Rajnertom (H.Reinerth, 1900-1990) jedna od stvari o kojoj su razgovarali bili su i Grbićevi planovi o Univerzitetu.⁶⁵

Paralelno, promene su se događale na drugom nivou. Modernost, koja je sa sobom nosila i pojavu sredstava masovne komunikacije, doprinela je i da arheologija uđe u javni fokus. Pre rata Miloje Vasić je kulturnoj eliti predstavljao učinke arheologije u Srpskom Književnom glasniku (Palavestra 2013), a sada se o arheologiji pričalo naveliko u svim novinama, pa čak i na radiju (npr. Петковић 1929). Kao i u većem delu Evrope, arheologija je u javnom diskursu kroz iskopavanja predstavljena kao *nauka ašova* (*Spatenwissenschaft*). Stoga su i narativi koji se kreiraju oko samog čina iskopavanja bili podjednako važni kao i interpretacija: *mistika, avantura, otkriće* (Sammida 2010; Holtorf 2007, 62–104).⁶⁶ Sa druge strane, česti infrastrukturni radovi usloveli su i pojavu običnih građana koji su se susretali sa ostacima iz prošlosti. Arhiva Narodnog muzeja u Beogradu prepuna je izveštaja koji su stizali iz različitih krajeva o otkrićima *starina* iz svih perioda.⁶⁷ U nedostatku ustanova zaštite i zakona o zaštiti spomenika Narodni muzej u Beogradu je pokušavao da, više nego ambiciozno, pokriva ogroman prostor Srbije, Makedonije pa i Crne Gore. Jedna od uloga kustosa Muzeja bila je i da obilaze potencijalna arheološka nalazišta ili da procenjuju i kupuju predmete za Muzej. U oblasti Makedonije Muzej se tako susreo i sa različitim praksama apropiacije nasleđa koja je dolazila od lokalnog stanovništva, ali i od različitih interesnih grupa, kao što je na primer Srpska pravoslavna crkva.⁶⁸ Upravo u ovim *neposredno zatečenim okolnostima* Grbić je potražio svoje mesto.

---

⁶⁵ Pismo Hansa Rajnerta, 28.3.1930. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁶⁶ Koreni za izraz *Spatenforschung* ili *Spatenwissenschaft* mogu se ispratiti sve do kraja XIX veka i javne percepcije Šlimanovih iskopavanja Troje (Sammida 2010, 37). Milanu Budimiru je ovaj izraz bio poznat pa je tako u prikazu Vasićeve *Preistoriske Vinče* pisao da: *G. Vasić kao naš istinski arheolog ne samo što savršeno rukuje svim osveštanim metodama „nauke koja radi motikom i lopatom”, nego i suvereno vlada svim onim nebrojenim sitnim činjenicama koje su činile život antičkog čoveka i antičkog društva* (Будимир 1937, 331).

⁶⁷ Npr. ANM, br. 110, 12.2.1927, O otkriću starina u selu Paramun; ANM, br. 407, 1.5.1927, O otkriću rimskog grada kod Prijepolja; ANM, br. 627, 13.8.1927, O ostavi u Čurugu.

⁶⁸ Npr, ANM, br.371, 5.8.1923; ANM, br.222, 10.4.1926; ANM, br.324, 7.4.1928. Petković se počev od 1923. prepirao sa Sinodom i episkopom ohridskim Nikolajom Velimorovićem, o *dve mramorne antičke ploče* koje je potraživao za Muzej.

NA RASKRSNICI - PRVI TERENI I ARHEOLOŠKI RADOVI

Zahvaljujući svom položaju na glavnim putevima između Srednje Evrope i prastarih kulturnih ognjišta istočnog dela Sredozemnog Mora, Srbija obećava da će nam dati rešenje glavnih pitanja koje se odnose na obe ove oblasti.

(Childe 1928, 45)

Mi ne znamo pravo ni gde smo: da li u Evropi ili na pragu Azije; ne znam za šta treba da se odlučujemo, da li za duh Evrope ili Azije, ili za nešto slovensko, naše, što će biti sinteza jednog i drugog sveta?

(Велмар-Јанковић 1926, 2)

I

U martu 1927. godine, odnosno i pre nego što je njegov status u Muzeju bio definitivno rešen, Grbić se spremao da započne iskopavanje svog prvog arheološkog lokaliteta u Srbiji.⁶⁹ Bio je to lokalitet Karaš (Laka Staza), u neposrednoj blizini Sremskih Karlovaca, za koji je Grbić saznao još kao gimnazijalac (Грбић 1956, 1). Grbićev mentor, Albin Stocki, vršio je manja sondažna iskopavanja na ovom lokalitetu još 1924. godine, kada je obilazio jugoslovenske muzeje. Grbić se u češkom časopisu *Obzor praehistorický* u jednoj crtici osvrnuo na ovu posetu i *pokusno* iskopavanje svog mentora. Prema Grbiću, reč je o vrlo važnoj neolitskoj naseobini, tačnije naseobini sa početka bakarnog doba, koja pokazuje sličnosti sa Vinčom, Vučedolom i ostalim praistorijskim naseljima gde se pojavljuje *slikana keramika (pomolovana keramika)*. Potencijalna sistematska iskopavanja pružila bi, prema njemu, važne odgovore o kulturnim strujanjima pri kraju neolitskog perioda Balkana (Grbić 1924b, 49). Sa druge strane, Stocki je, sudeći prema materijalu koji je imao priliku da pronade na Karašu, interpretirao ovo nalazište kao starije i od Vinče, i ne toliko izloženo *uticaju jugoistoka* (Stocky 1926, 39; takođe i Childe 1929, 27, ff. 1). Dakle, Grbić je imao dobar razlog da se upusti u iskopavanje lokaliteta koji mu je bio blizak, i koji je možda golicao dečačku maštu, a koji je prema rečima njegovog mentora možda bio stariji čak i od Vinče.

---

⁶⁹ ANM, br. 195, 22.3. 1927

Uz manje kredite od po 5000 dinara koji su omogućili *skroman ali stručan rad* Grbić je u dva navrata tokom 1927 (krajem marta i početkom aprila) i 1928 (krajem marta?) godine iskopavao na ovom lokalitetu.⁷⁰ Petković je novac izdvojio iz redovnih muzejskih kredita, pravdajući ovu odluku pred Ministrastvom *naučnom važnosti i velikim značajem prehistorijskih i srednjovekovnih starina* na području Sremskih Karlovaca i Zemuna.⁷¹ Međutim, osim kratkog izveštaja koji je dao u Godišnjaku Srpske kraljevske akademije i u Glasniku Istorijskog društva u Novom Sadu, Grbić nije ostavio gotovo nikakve podatke o sopstvenim iskopavanjima. O metodologiji iskopavanja samo ukratko navodi:

*iskopavanje je vršeno stratigrafski pod površinama od 16 m², a u dubini od preko dva metra gde počinje zdravica. Tako je pod svakom od ovih površina otkopana po jedna kulturna jama, pored delova drugih, a sadržina predmeta je podeljena po vrstama od 25 cm. Od jama je jedna imala peć zemljanu, a druga pokazivala samo trag po vatri. Zidna i krovna konstrukcija se potpuno izgubila, ali je sačuvan patos iz paljenog blata.*⁷²

Publikujući rezultate, Grbić se zadovoljio uopštenim zapažanjima o neolitskom periodu:

neolitski čovek živeo je u zemunicama-jamama, čiji su krovovi od pletera oblepeljeni blatom virili nad zemljom. Po ovim se jamama nalaze tragovi zemljanih peći. Osim zemunica jama nalaze se i jame koje su služile za smetište (Грбић 1929a, 87).

Pisao je o pokretnim nalazima koje je pronašao (posude, kamene sekire, koštana šila i igle, životinjske kosti) ali nikakve analogije i interpretacije nije navodio. Izveštaj nisu pratile ni skice, ni fotografije lokaliteta ili nalaza, što je prilično neobično čak i za tadašnje standarde publikovanja arheoloških radova (uporedi npr. Mandić 1927). Umesto zaključka, konstatovao je da nije pronađeno groblje:

---

⁷⁰ ANM, Preistorijska zbirka, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt; ANM, br. 706, 28.8.1928; Iz jednog dokumenta se vidi da je Karaš tokom 1928. godine trebalo da bude iskopavan u oktobru, ANM, br. 756, 1.10.1928.

⁷¹ ANM, br. 195, 22.3. 1927; ANM, br. 241, 2.4.1927

⁷² ANM, Preistorijska zbirka, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt

Ovo je stalna pojava, koja prati naša neolitska naselja. Nije isključena pretpostavka, da su u to doba kod nas mrtve izlagali životinjama po šumama, pa zato nema groblja (Грбић 1929а, 87).

Ono što je indikativno je da ranija iskopavanja svog mentora na lokalitetu Karaš ni tada, ni kasnije, on uopšte nije pomenuo (Аноним 1955)⁷³. Jedan od mogućih razloga za potpuno prećutkivanje prvih arheoloških iskopavanja lokaliteta Karaš možda je moguće identifikovati u činjenici da je Stocki iskopavao arheološki lokalitet bez formalne dozvole za realizaciju istraživanja, jer iako u Srbiji nije postojao zakon o starinama kojim bi ovo pitanje bilo regulisano, Muzej je bio obavešten o većini istraživanja. Jedino je Vladimir Fjuks bio svestan činjenice da Grbić od početka nije radio sam (Fewkes 1936, 74 ff. 496).

Uzrok dalje Grbićeve nezainteresovanosti za lokalitet bilo je slučajno otkriće praistorijskog naselja u Pločniku. Sekcija Uprave za građenje pruge Prokuplje-Kuršumlija krajem januara 1928. obavestila je Narodni muzej o pronalasku različitih objekata na delu pruge kod Pločnika.⁷⁴ Već krajem februara meseca bilo je jasno da je reč o praistorijskom naselju: *Prema izveštaju Sekcije prilikom kopanja nalazi se stalno na veliki broj crepova od polupanih sudova, prema čemu izgleda da je na tom mestu bilo naselje.*⁷⁵ Petković je tek u maju tražio od Ministarstva da Grbić putuje u Pločnik zarad istraživanja *prehistoriskog lokaliteta koji je naročito interesantan, zbog toga što su objekti njegovi od bakra, a danas su takvi prehistoriski lokaliteti neobično retki.*⁷⁶ Dakle, predmeti koji su već u januaru i februaru stizali u Muzej uticali su i na početnu premisu da je reč o naselju iz bakarnog doba.⁷⁷

Grbić je po odlasku u Pločnik počeo da vodi arheološki dnevnik koji pored Pločnika sadrži i podatke o njegovim prvim iskopavanjima Starčeva (1928), Srpskog

---

⁷³ Materijal sa ovih iskopavanja publikovan je skoro 30 godina kasnije i to osnovu uvida u Grbićev dnevnik, odnosno tri radna dana (!) od 4 do 6. aprila 1927 (Аноним 1955, 55).

⁷⁴ ANM, br. 50, 20. 1.1928

⁷⁵ ANM, br.134, 21.2.1928

⁷⁶ ANM, br. 383,

⁷⁷ U prvom izveštaju Sekcije uprave za građenje pruge pominju se različiti predmeti koji su predati Muzeju: *stari mač, bakarni čekić, lanac i sud od gline.* ANM, br. 50, 20. 1.1928. U drugom izveštaju: *dve male figure od kamena, jedno zemljano lonče, tri crepa od polupanog posuđa, dve alatke od gipsa, jedan bakarni čekić, dva bakarna dleta i dva roga. Ovi predmeti nisu bili na jednom mestu već razbacani.* ANM, br.134, 21.2.1928. Ove detalje iznosim zbog izvesne kontraverze u srpskoj arheologiji o navodne dve *ostave* bakarnih predmeta sa Pločnika (v. Сталио 1964, 35).

Krstura (1928), Lipovca (1930), Ljuljaka (1930), Divaca (1931) i Botoša (1931). Dnevnik pruža prilično indikativan uvid u tadašnju metodologiju arheoloških iskopavanja i načine na koje je Grbić realizovao terenski rad.⁷⁸ Tako je, na primer, u dnevniku zabeležio da je 7. juna na Pločniku upoznao radnike *sa prehistoriskim objektima na koje treba paziti*. Iz tih prvih zabeleški jasno je da je Grbić zapravo pratio trasu pruge koja je bila i referentna tačka, odnosno kako i sam kaže: *Kopamo u useku zapadnu stranu, na kojoj je naselje predstavljeno (...) u moćnoj vrsti, neprekidnoj longitudinalnoj, a debeloj do 2,50 m na momente*.⁷⁹

Grbić je, kopao *vertikalno*, jer *horizontalna* iskopavanja, zbog manjka vremena, nisu bila moguća (Grbić 1929, 8). U tom smislu, retka zapažanja o stratigrafiji svodila su se na razlikovanje *kulturne vrste* (sloja), humusa i zdravice. Kulturni sloj podelio je na *kulturnu vrstu* i sloj *ognjišta*, pa tako piše da se *jame ne ocrtavaju nego čine jednu horizontalno vrstu homogenu, bez vertikalnog prekida, u kojoj samo ognjišta pokazuju mesta stanova*.⁸⁰ O ostavi bakarnih i kamenih sekira Grbić je zabeležio da je na 343 metru 42 kilometra *nađeno u dubini 80 cm pod današnjom površinom njive, na zapadnoj strani useka, 1 bakarna sekira sa rupom, 12 bakarnih sekira-dleta i 5 sekira kamenih nebrušenih. Sve u vreći 8, kao i drugi predmeti ovog dana. Sekire su bile nađene na gomili, a okolo su nađeni i sačuvani tragovi peći*.⁸¹ Pronađeni pokretni arheološki nalazi su svakodnevno sakupljeni i pakovani u zasebne vreće koje su obeležavane, bez arheološkog konteksta, izuzev jednog slučaja kada su u okviru *lončarske peći* koja je razrušena pronadjeni tegovi.⁸² Grbić je svih 16 dana, koliko je bio na terenu (7-23. juna) beležio broj radnika, njihove dnevnice (35+2+1 din) ili vremenske prilike. U poređenju sa primerima i preporukama o vođenju dnevnika koje su, recimo, dali bugarski autori Rafail Popov i Nikola Mušmov (Попов и Мушмов 1922, 187–191),⁸³ Grbićev dnevnik se nije puno razlikovao, izuzev po pitanju primetnog nedostatka bilo kakvih skica ili crteža.

---

⁷⁸ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Pločnik, DNM

⁷⁹ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Pločnik, 7.6.1928, DNM

⁸⁰ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Pločnik, 9.6.1928, DNM

⁸¹ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Pločnik, 15.6.1928, DNM

⁸² Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Pločnik, 11.6.1928, DNM

⁸³ Nikola Vulić se u Starinaru afirmativno osvrnuo na ovaj priručnik za arheološka iskopavanja: *Knjižica daje dobra uputstva za otkrivanje starina i raskopavanja (dnevnik koji pri tom treba voditi itd.)* (Вулић 1923b, 184). Koliko mi je poznato ovo je jedini priručnik koji se pre Drugog svetskog rata pominje u ovdašnjoj literaturi.

U julu mesecu, po prispeću predmeta u Muzej,⁸⁴ on je požurio da obavesti javnost o rezultatima istraživanja. U autorskom tekstu u Politici *Pločnik, naselje iz bakarnog doba*, Grbić je pokušao da opiše naselje koje je imao priliku da iskopava i nađene predmete (*idole, oltare, statuete*). Njegova zapažanja o praistorijskim žiteljima Pločnika podsećaju kako je izgledalo zamišljanje praistorije:

Po jamama se nalaze tragovi ognjišta, primitivnih zemljanih peći paljenih do crvena, i pepela. To je siguran znak, da je jama služila za stan; ako je bez ognjišta i otvorena, služila je za đubrište. To su tragovi prvih sanitarnih uređenja, i ako je čovek tada živeo nečisto, jer baš ona crna kulturna vrsta po stanovima potiče od nečistoće, koju je čovek činio bacajući oko sebe đubre i u stanu, dok ga nije napunio, da se morao iseliti i kopati novu jamu za stanovanje.

Taj isti primitivni čovek čiji je život Grbić opisivao, imao je svoj religiju i bio je sklon i umetnosti, a statuete svedoče o tome (Politika 13.7.1928). Na drugom mestu, pokušavao je da šaljivo objasni nalaz *časice* sa crvenom bojom:

*Ona je crvena slična ciglinoj boji. I ko zna, ako su se tada žene šminkale, a ne tetovirale kao i ljudi, onda je ova boja služila ne samo za bojadisanje grnčarija već i kao današnji "ruž" naših dama... (Време 12.7.1928).*⁸⁵

Publikacija *Pločnik, eneolitsko naselje*, prva i jedina publikacija u muzejskoj seriji *Prehistorijski Spomenici*, bila je posvećena Grbićevim mentorima Stockom i Niderleu (Grbić 1929). Iako se o ovoj publikaciji često govori kao o monografiji, važno je napomenuti da *Pločnik, eneolitsko naselje* nije nikakva sistematična studija, već

---

⁸⁴ ANM, br. 561, 14.7.1928.

⁸⁵ Koliko je Grbićev *šarm* bio uspešan, ne mogu reći ali da je postojala reakcija na novinske članke govori jedno pismo koje dobio od Nikole Đorevića, rudara iz sela Viče, koga je Grbić, očigledno, upoznao u Pločniku: *I ja jako žalim što se naši stariji Arheolozi više interesuju iskopinama iz groba Tut-Kamonovim, a ostavljaju da mi obični ljudi iznalazimo i pronalazimo u NAŠOJ ZEMLJI ostatke iz doba prvih ljudi itd. Ja sam kod Vas opazio puno volje i energije, da pronađete starine i izložite ih našoj i publici i novim generacijama školske mladeži. Ali, na žalost, volja bez materijalnih sretstava ne čini mnogo. Jedan primer: onog dana kada je Politika od 13.t.m. pa za tri dana, nije bilo dana, a da neki od Rusa ne dođe i ne traži podatke o starinama prilikom otvaranja izvora Vičke mineralne vode, A NI JEDAN SRBIN!* Pismo Nikole R. Đorđevića, 28.7.1928. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

najjednostavniji katalog pokretnih arheoloških nalaza. Grbić se samo u uvodnom delu osvrnuo na lokalitet, njegov geografski položaj, *metod* iskopavanja, ali zapravo najveći deo ove knjižice čine opis, dimenzije i fotografije predmeta (posuđe, oltari, statuete, oruđe, oružje, kamene, bakarne sekire i tegovi). U fokusu je dakle *materijal*, a ne i samo naselje (Grbić 1929, 10–17).

Na kraju ove knjižice Grbić se osvrnuo na hronologiju nalazišta i uporedio ga sa tada poznatim neolitskim naseljima u Butmiru, Vinči, Jablanici i Gracu kod Leskovca. Oslanjajući se na radove Morica Hernesa, Osvalda Mengina i Stenlija Kasona, on je Pločnik hronološki opredelio u *bakarno doba-eneolit*. Vrlo je moguće da je Grbić bio upoznat sa raspravom koju je Osvald Mengin već vodio sa Vasićem oko datovanja Graca kod Leskovca (Grbić 1929, 18; Menghin 1913, 241; Casson 1926, 117, ff.3). Međutim sa samim Vasićem i njegovom interpretacijom Vinče, morao je još uvek biti oprezan, pa je direktnu kritiku pokušao da izbegne tako što je hvalio Vasićevu metodologiju arheoloških iskopavanja i njegova *stratigrafska opažanja* (Grbić 1929, 18). Datovanje Pločnika u bakarno doba ne bi trebalo shvatati kao rezultat Grbićevog dubinskog promišljanja. Već unapred, na osnovu u Muzej pristiglih nalaza i pre početka arheoloških istraživanja, postojala je ideja da je reč o naselju iz bakarnog doba. Grbić je kao i većina njegovih savremenika, mislio da je bakarno doba/eneolit:

kulturna faza u kojoj se pojedino metalno oruđe nalazi sa neolitskim ostacima, dakle, ne postoji znanje o legurama, nego samo o dva metala, zlatu i bakru (De Morgan 1924, 99; slično Niederle a Buchtela 1910, 21).⁸⁶

Za njega je bilo vrlo bitno da istakne da je Pločnik naselje koje se kulturno nalazi na raskršću severnih podunavskih kultura sa jedne i Egeje sa druge strane, te da sadrži elemente koji potiču od obe strane. Koje su to severne podunavske kulture (*Donaukulturen*) i koji tačno elementi, Grbić na žalost ne piše (Grbić 1929, 18).

Koliko god se trudio da bude taktičan prema Vasiću njihovi odnosi, ukoliko su uopšte i postojali, već su tada mogli biti poljuljani. Nasuprot Grbiću, Miloje Vasić je

---

⁸⁶ Termin *eneolit*, Glin Danijel pripisuje italijanskim arheolozima sa kraja XIX veka, koji su smatrali postojeću podelu bronzanog doba neodgovarajućom *praistorijskim prilikama* u Italiji (Daniel 1975, 146). Koncept bakarnog doba (*Kupferzeit*) dobio je sasvim drugo naličje kada ga je Matijas Muh poistovetio sa *Indogermanima* i autohtonoj pojavi metalurgije bakra, žitarica i domestikovanih životinja u Evropi (Römer 1989, 79)

govorio o *t.z.v. neolitskom dobu, t.z.v. bakarnom dobu* (Васић 1914a, 50; Васић 1914b, 196), a kasnije i o *tzv. bronzanom dobu*.⁸⁷ U skladu sa takvim stanovištima je i pronalazak bakarnog *proseka* (*Axthammer*) na Vinči, Vasić tumačio u korist hipoteze o zavisnosti Vinče od egejskih nalazišta, odnosno Troje (Васић 1914b, 196–197). Takođe, Vasićev prigušeni antigermanizam koji je gajio još iz vremena pre Velikog rata, i koji je izražavao kroz vatrene *naučne* rasprave sa austrijskim i nemačkim arheolozima, uključujući Hernesa i Mengina (Bandović 2017, 423), posle rata i uništenja Muzeja, postao je sasvim otvoren (Васић 1921). U tom kontekstu i samo Grbićevo pozivanje na Mengina i Hernesa, moglo je biti pozivanje na *stare račune*, kako se Vasić izrazio u obračunu sa Menginom (Васић 1914, 61 ff. 231). Vasićeva reakcija na Grbićeva otkrića i interpretacije predstavljao je izostanak bilo kakve reakcije i ignorisanje koje ide do te mere da se u prvom tomu Vinče Pločnik pominje, dok se autor publikacije u potpunosti izostavlja (Васић 1932, 110, 125).

Sa druge strane, Sarija je u pohvalnim prikazima Pločnika naglasio da Grbić sa pravom odbacuje Vasićevo prekasno datovanje Vinče i Graca.⁸⁸ Jedino što je zamerio je to što je knjiga bila prekratka i što nije iskoristio priliku da *plastiku* sa Pločnika uporedi sa figurinama u grčkoj praistoriji. Prema Sariji, veze sa Tesalijom su jasne ali ne onako kako ih predstavlja Vasić, već verovatno obratno. Iako se Grbić nije izjašnjavao o *nosiocima kulture* na Pločniku, Sarija vidi najmanje tri mogućnosti:

Ali je tu predindogermansko praprebivalstvo Evrope, za kar bi pričal eksotični tip glinastih kipov, ali protoindogermanska, predgrška plast Grčije, katero je jezikovno odkril Kretschmer, ali končno Grki sami, kakor domneva to švedski arheolog Nils Persson (Saria 1929, 69; uporedi Saria 1930a).⁸⁹

O *preistorijskoj plastici* sa Pločnika Grbić je pisao kroz prizmu knjige nemačkog istoričara umetnosti i praistoričara Herberta Kina, *Die Kunst der Primitiven (Umetnost primitivnih)* (Грбић 1929b, Kühn 1923). Kin je bio pod uticajem marksizma i

---

⁸⁷ ANM, br. 87, 23.2.1925, Iskopavanje u Vinči, u 1924. godini.

⁸⁸ U *Starinaru* se jedino Vulić osvrnuo na Pločnik u nekoliko redova: *G. Grbić izvršio je g.1928 iskopavanje jednog važnog preistorijskog naselja. Ono je iz eneolitskog (bakranog) doba koje kod nas nije još dovoljno poznato i toliko mu je veća naučna vrednost* (Вулић 1930, 221).

⁸⁹ Nils Person je u stvari Martin P. Nilsson, švedski istoričar religije koji je smatrao da je poreklo Mikenaca sa severa Evrope.

ekspresionizma i u skladu sa tim u sinkretičkom maniru je pokušavao da ove ideje objedini sa postojećim tumačenjima praistorijske umetnosti. Prema Kinu, koncepti Vinkelmanova i Getea ne mogu se više primenjivati na umetnost praistorijskih (*Urvölker*) ili prirodnih ljudi (*Naturvölker*). Za umetničko *htenje* nisu po Kinu bili presudni ni *rasa*, ni *klima*, ni *društveni milje* već ekonomska struktura. Oslanjajući se na Marksa, Kin veli da je ekonomija uvek *metabolizam* između prirode i čoveka, i citira Marksov diktum: *Nije svest ljudi koja determiše njihovo socijalno biće, već obrnuto, njihovo socijalno biće određuje njihovu svest* (Kühn 1923, 7, 9–10).

Ekonomija prema Kinu, postoje pravilo umetnosti i u različitim načinima privređivanjama je moguće prepoznati što naturalizam, sa jedne strane, što geometrijsku umetnost, sa druge strane. Dijalektiku različitih stilova u umetnosti koju Niče naziva *apolonijском* i *dijonizijskom*, Šiler *naivnom* i *sentimentalnom*, Kin je predstavio kao razliku između *senzorske* i *imaginativne* umetnosti (Kühn 1923, 11). Nadovezujući se na Kina, Grbić piše:

Predlog Herberta Kina, verovatno najboljeg poznavaoца umetnosti primitivnih naroda, za naziv senzorski i imaginativni stil, ima najviše verovatnoće da će ostati definitivan (Грбић 1929b, 273).

Senzorska umetnost vladala je u paleolitu kada je njegov način privređivanja bio parazitski (Kühn 1923, 18; Грбић 1929b, 274) dok je *imaginativna umetnost* zavladała kada je čovek počeo da živi *simbiotski*, kada dolazi do ekonomske promene, sa pojavom zemljoradnje:

u neolitu, eneolitu, bakarnom i prvom železnom dobu, osim bronzanodopske kulture kretsko-mikenskog područja. Umetnički su stvorena stvorena tada tri okruga, od kojih je svaki imao svoje obeležje. Zapadna i severna Evropa odlikuje se svojim grandioznim gradnjama u kamenu. Javljaju se megaliti, dolmeni, menhiri, stonhendži, kao veličanstvene građevine u kamenu i uvek u vezi sa religijom, mistikom i kultom tog doba. Centralna Evropa je dala najbolju geometrijsku dekorativnu umetnost izraženu na keramici, dok istočna obiluje u glavnom plastikom u glini, kosti i kamenu. Ona se najviše još drži predstave ljudi i životinja, doduše stilizovane, ali toga skoro nema u

centralnoj Evropi, dok se na zapadu javlja retko kao reljef na spomenutim gradnjama (Грбић 1929b, 278).

Ideje o *parazitskom* i *simbiotičkom* privređivanju Kin je dugovao Moricu Hernessu, od koga je Grbić preuzeo i podelu na *umetničke okruge* (Hoernes 1915, 105; Kühn 1923, 18). Primenjujući ove ideje na nalaze sa Pločnika i opisujući *statuete*, Grbić kaže:

Svakako je tada svaka kuća za sebe izrađivala ove statuete, kao i keramiku, pa se već tada pokazao dobar i loš umetnik. Prvi je stvarao klasične imaginativne statuete, a drugi primitivne. Eto i u tom smislu može biti govora o primitivnom i klasičnom u umetnosti. Primitivan može biti neki rad umetnikov, ali nikako jedan stil. To isto važi i za klasično. Klasično se može naći u svakom stilu. Slučaj je samo hteo, da jedna umetnost bude nazvana klasičnom (Грбић 1929b, 282).

Grbić se nikada više neće vraćati na ovaj članak. Očigledno je reč o ekskursu koji više govori o tome koliko su ideje iz Vajmarske republike bile snažne i u trendu. U svakom slučaju, interesantno je primetiti da je Grbić jedan od retkih autora međuratne arheologije koji se, istina vrlo simbolično i posredstvom Kina, poziva na Marksa i Engelsa (Грбић 1929, 274). U istom svetlu bi trebalo posmatrati i retke definicije *kulture* o kojima je Grbić, u nešto drugačijem kontekstu pisao. Prema njegovom mišljenju, priroda i čovek su *tvorci* koji se razlikuju po *načinu i svrsi tvorenja*.

*Način i svrha prirodnog tvorenja u suštini je nedokučiv, dok čovek tvori radom, za sebe kao pojedinca i kao celinu. Tim načinom se čovek emancipovao od prirode; tako je stvorio on svet u svetu, svoj svet. Čovekov rad se izražava u trajnoj promeni predmeta, u emancipaciji od prirode, pa i od sebe. Čovek ne trpi konvencionalnost; njegov stvaralački duh je plodan; on kida sa starim i tvori novo, te tako emacipuje sebe od sebe. **Ta stalna promena predmeta ljudske tvorevine, uslovljena borbenim nezadovoljstvom i stvaralačko-rušilačkom silom čoveka, to je kultura.** Čovek je stvara u osnovi samostalno, ali on iskorišćuje prirodu, jer svaki njegov predmet bio je predmet prirode, dok mu nije dao kulturan oblik (...) Za muzeologa je potrebno znati granicu*

između prirode i kulture, da ne padne u staru zabludu podele muzejskih predmeta, po kojoj su tvorevine primitivnog čoveka, bilo preistorijskog ili nekih živih plemena, smatrane kao tvorevine prirode. To je netačno. Sve što nosi na sebi trag čovekova rada, to je kulturni spomenik, za razliku od prirodnih spomenika - tvorevina (Грбић 1927, 130–131).

Na svesnom ili nesvesnom nivou, uopšte ne navodeći izvor, Grbić se ovde približio Marksovoj dijalektici i idejama o čoveku koju svojim radom, ne samo da menja prirodu, već i sebe, u *procesu između čoveka i prirode*.⁹⁰ O čoveku kao tvorcu samog sebe pišaće i Čajld (*Man Make Himself*), ali tek po povratku iz Sovjetskog saveza 1936. godine (Trigger 1980, 104–110). Za Grbića su ove *alternativne* vizije praistorije i materijalne kulture ostale na margini, a Grbićeva misao bila je mlada i nespokojna. Marksizam, ukoliko je uopšte i postojao u tragovima, bio je samo jedna od mnogobrojnih ideja na njegovom putu.

II

Tokom jula 1928. godine Grbić je želeo da nastavi sondiranje i obilazak poznatih prehistorijskih i antičkih lokaliteta u oblastima Save, Dunava i Tise.⁹¹ On je u naumu imao Starčevo-Grad, lokalitet kod Pančeva za koji se u Muzeju znalo već nekoliko godina, kao i lokalitet Srpski Krstur-Kamara Humka, gde je gimnazista Luka Nadlački samostalno raskopavao nalazište.⁹² Ne bi trebalo smetnuti sa uma da je prvi koji je organizaciju i rukovođenje radova na Starčevu hteo da *primi na sebe* bio Miloje Vasić i to već 1925. godine. U jednom obraćanju Petkoviću on piše:

---

⁹⁰ Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom. Prema prirodnoj materiji on sam istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio sebi u obliku upotrebljivom za njegov život. Time što ovim kretanjem deluje na prirodu izvan sebe i menja je, on ujedno menja i svoju sopstvenu prirodu. On razvija snage koje u njoj dremaju, i potčinjava njihovu igru svojoj vlasti (Marks 1978, 163).

⁹¹ ANM, br. 557, 9.7.1928; ANM, br. 563, 15.7. 1928

⁹² ANM, br. 706, 28.8.1928; Pismo Luke Nadlačkog, 14.3.1928, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Već od pre 2–3 meseca moji slušaoci, su na svojim ekskurzijama, otkrili ovo nalazište i pokazali mi neke keramičke fragmente, prikupljene na tom nalazištu. Mene su naročito zanimali, skoro iznenadili, fragmenti sa slikanim ornamentima, rađeni u dotle nepoznatoj tehnici za užu oblast oko tako važnog preistorijskog nalazišta u Vinči (...) Taj rad preporučujem u toliko pre što preistoriska zbirka Nar. Muzeja nema primeraka s ovakvom ornamentalnom tehnikom; što se nalazište nalazi na opštinskoj utrini, te se iskopavanju može odmah pristupiti; što se za njega zainteresovao i poznati Celestin Nuber, starinar koji, kako sam saznao, nastanio u selu Starčevu, gde hrabri ljude da nalazište ruše i nađene objekte njemu predaju, i da se najposle, zbog izrade opeka, baš to mesto, na kojem se nalaze preistoriski ostaci, stalno ruši, te nije daleko dan kada će ono biti potpuno porušeno i uništeno.⁹³

Sarija je posle Vasićevog pisma obišao Starčevo i konstatovao postojanje neolitske stanice, te pored običnih, neukrašenih rebra prisustvo mnoštva slikane keramike, koštanih predmeta - kašike, lopatice, klizaljke itd. Prema Sariji u lesu su se jasno videli profili pojedinih zemunica.⁹⁴ Iako je u prvi mah kod Petkovića postojala volja da finansira Vasićeva iskopavanja Starčeva,⁹⁵ to se nije dogodilo. Da Vasićevo interesovanje nije potpuno uminulo jasno je zahvaljujući podatku da je o istraživanjima Starčeva Vasić razmišljao i u trenutku kada je od Čarlsa Hajda dobio sredstva za iskopavanja Vinče (Васић 1932, X).

U javnoj sferi Starčevo - naselje iz kamenog doba bilo je otkriće gospodina Nubera, te tako Politika piše:

Pokraj sabiranja maraka i starog novca, po čemu spada među prve u Jugoslaviji, g. Nuber se odao i arheologiji. On voli svoj posao ne po profesionalnoj dužnosti ili po tome što se nekada slučajno krenuo tim pravcem nego iz najdublje ljubavi, koja se danas pretvorila u strast...Živeći u neprekidnoj groznici za starine, otkako se nalazi u Pančevu, on je počeo raditi na pronalaženju starina (Политика 3.9.1927).

---

⁹³ ANM, br. 7.7.1925.

⁹⁴ ANM, br. 79, 15.2.1926. Historisko-umetnički muzej u 1925. godini, Preistoriska zbirka.

⁹⁵ ANM, br. 387, 7.8.1925.

Reč je, naime, o Karlu Franji Nuberu (1872-1935), bogatom trgovcu, kolekcionaru i darodavcu Muzeja u Osijeku, koji je krajem XIX veka započeo iskopavanja *slovenske* nekropole u Bijelom Brdu (Brunšmid 1904, 31). Između dva svetska rata Nuber je bio i upravnik i kustos gradskog Muzeja u Pančevu (Кумовић 2001, 118).⁹⁶ Interesovanje za Starčevo je dobilo i drugu dimenziju kada je početkom 1927. godine Jozo Petrović na novinarska pitanja o *molovanoj keramici* iz Starčeva odgovorio *da sad treba da se dokaže kako je ta "molovana keramika" dospela u ove krajeve i od kuda: iz Grčke ili iz Ukrajine od staroslovena* (Политика 1.4.1927). Priča o *Slovenima iz Starčeva* u javnosti je postala gotovo groteskna kada je anonimni novinar Politike napisao da je slikana keramika sa Starčeva *starija 1500 godina i od grčke*.

U tom slučaju, piše isti novinar, bilo bi veoma verovatno da su Grci primili ovu veštinu sa severa, od naroda koji se nalazio u okolini Pančeva (...) G. Nuber, sa još nekim našim arheolozima, veruje da su to bili Sloveni. Ako bi se ova pretpostavka utvrdila, onda bi istoričari morali iz osnova da izmene godine otkad slovenska plemena žive u ovim krajevima (Политика 5.9.1927).

Dakle, i pre nego što će se Grbić uputiti ka Starčevu postojalo je živo interesovanje i *interpretacija* ovog nalazišta. Grbić se na Starčevu zadržao nešto duže od sedam dana (od 30. avgusta do 7. septembra), iskopavajući *7 kulturnih jama*. Njegove dnevničke beleške sadrže sumarne opise inventara ovih *jama* i *dubina* do kojih je 18 radnika vredno kopalo. Na primer, opis inventara jedne od *jama* bio je: *samo u donjem delu praistorijska, inače gore krasna tera sigilata i slavenski crepovi. Duboka 170 cm.*⁹⁷ Konstatacija da su u *jami III, pronađene kosti deteta nepravilno ulomljene*, nije imala nikakav uticaj na metodologiju arheoloških iskopavanja i oprezniji pristup na terenu.⁹⁸ Kao i u slučaju Pločnika i Karaša, *nalazi*, a ne njihov kontekst, bili su u fokusu istraživača. *Količinom i jedinstvenošću nalaza merio se uspeh iskopavanja, a Sarija se sa Stoba živo raspitivao: Kako je bilo u Starčevu? Jeste li imali uspeha?*⁹⁹

---

⁹⁶ Kumović na istom mestu piše da su u radu Muzeja bili uključeni i pripadnici udruženja *Trezvene mladeži* i *skauti* koji su organizivali arheološke izlete i prikupljali arheološke predmete iz okoline Pančeva (Кумовић 2001, 118)

⁹⁷ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Starčevo-Grad, 30.8.1928, DNM

⁹⁸ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Starčevo-Grad, 4.9.1928, DNM

⁹⁹ Pismo Balduina Sarije, 9.9.1928. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Posle Grbićevog istraživanja narativ u dnevnoj štampi o Slovenima sa Starčeva je iščezao. List *Vreme* je pisao o skromnim sredstvima Narodnog muzeja, institucije koja bi trebalo da je *jedan od najvažnijih za propagandu naše kulture pred inostranstvom*, o važnom naselju iz mlađeg kamenog doba na kome su nađeni ostaci zemunica primitivnog čoveka - *gospodara vatre*, te pokretnim nalazima grublje i finije slikane keramike, potencijalnoj propasti čitavog nalazišta zbog rada ciglane, a Sloveni nisu više bili žitelji ovog naselja (Време 17.9.1928).

Dve godine kasnije, Grbić je publikovao rezultate sopstvenih istraživanja, a pored opisa nalazišta i geografske pozicije, kratkih opservacija o zemunicama koje je pronašao, najveću pažnju u članku posvetio je opisu polihromne slikane keramike sa Starčeva. Inventar iz staništa: kremen, opsidijan, oruđe od kosti, uključujući i slikanu keramiku sve je to činilo jednu celinu (*Einheit*), koju Grbić hronološki opredeljuje u kraj neolita: *Chronologisch gehört also Starčevo dem Ende des Neolithicum an* (Grbić 1930, 111).

Mnogo godina kasnije, Draga Garašanin (1921-1997), pozivajući se ovaj Grbićev članak, piše: *Godine 1930. Miodrag Grbić je napisao članak u kome je dao pravilan redosled kultura, prema kome je starčevački neolit stariji od vinčanskog* (Гарашанин 1984, 13).

Kako u tom trenutku još uvek nisu bilo istraženi višeslojni lokaliteti zahvaljujući kojima bi bilo moguće jasno relativno hronološko determinisanje neolitskih kultura, Grbić svakako u tom momentu nije mogao da zna da je *starčevački* neolit stariji od *vinčanskog*. To u datom momentu nije znao ni Gordon Čajld, koji je 1926. godine imao priliku da ostvari uvid u arheološke nalaze sa lokaliteta Starčevo, a o ovom pitanju su se debate vodile i posle rata (Childe 1929a, 104–105). U ovom kratkom članku Grbić se ne osvrće niti na Čajlda, niti citira bilo koga od autora, već Starčevo poredi sa nalazištima u Lendelu i Tordošu (Grbić 1930, 111).¹⁰⁰ Da bismo razumeli zašto je Grbić potegao za Tordošom i Lendelom kao bliskim nalazištima trebalo bi posvetiti pažnju njegovom drugom radu i prikazima koje je publikovao iste godine.

---

¹⁰⁰ Potpuno suprotno je pisao u ranijem izveštaju Akademiji: *U kasnijim letnjim mesecima vršio je potpisani iskopavanja na kasno neolitskom naselju u Starčevu kod Pančeva, gde se našla veća količina raznobojno slikane keramike, koja stoji u vezi sa sličnim preistoriskim kulturama za istočnom granicom naše države*. ANM, br.90. 7.2. 1929. Izveštaj o stanju i radu u Narodnom muzej, Preistorisko odeljenje.

Naime, Grbić je 1930. objavio dva pozitivna prikaza mađarskih autora Jena Hillebranda (J.Hillebrand, 1884-1950) i Ferenc Tompe (F.Tompa, 1893-1945). Hillebrandov rad se ticao nekropole iz bakarnog doba Pustaištvanhaza i njegovog pokušaja da uspostavi hronologiju bakarnog doba, dok se Tompin rad bavio *kulturama* neolitskog perioda Panonije (Грбић 1930a, Грбић 1930b; Tompa 1929). Ocenjujući Tompinu knjigu Grbić veli:

ovo je prvi, svakako uspeo, pokušaj sistematske podele panonskog neolita, koji je učinio Tompa u ovoj knjizi. On ga je podelio na dve periode: stariju t.z.v. kulturu Bik-gorja sa tri faze i mlađu t.z.v. Potisku kulturu, ranije poznatu kao Lendelska kultura, sa dve faze. Obe ispunjavaju panonski čist neolit, a kao slučajna pojava prati ih tu i tamo slikana keramika (...) Osnove cele ove neolitske panonske kulture leže u linearnoj keramici, i autor predstavlja dolazak ove seobom sudetskih ljudi u Bik-gorje istočne Ugarske. Neolitske prilike Vojvodine odgovaraju uglavnom prilikama ostale Panonije (Грбић 1930b, 328).

Grbić je tako neposrednu priliku da uporedi slikanu starčevačku keramiku sa Tordošom i Lendelom mogao naći u Tompinom radu u kome je Tompa nalazište Lendel poistovećivao sa *Potiskom kulturom* (*Der Lengyel-, besser gesagt Theiss-Kultur*), koja je po njegovoj sinhronističkoj tabeli pripadala kasnom neolitu (Tompa 1929, 48, 64). Važno je napomenuti da je Tompa odbijao neolitske paralele sa Bliskim Istokom i smatrao je da je *Bik kultura* jedna od manifestacija kulture linerne keramike (*Bandkeramik*), pa je tako i pojava slikanja na keramici (motiv spirale) autohtona pojava u Panoniji, koja nema veze sa bliskoistočnim kulturama. Na taj način su ideje nemačkih arheologa Kosine, Šuharta, Šmita i Vilkea dobile *panonski prizvuk* (Tompa 1929, 53–55).¹⁰¹ U svakom slučaju, Čajldova knjiga *Dunav u praistoriji* (*Danube in prehistory*), u kojoj je Čajld Starčevo dovodio u vezu sa Diminijem u Grčkoj (Childe 1929, 105), predstavlja kontratezu i Grbić je nije uzimao u obzir, kao ni Čajldova zapažanja o tehnici *pseudoslikanja* koje je mogao da primeti na Vinči (Childe 1928, 47). Formalne analogije nisu bile samo Grbićeva specijalnost. Prema istom obrascu je u sažetom

---

¹⁰¹ Interesantno je da je Tompa pre publikovanja Grbićevog rada, Starčevo uključio u nalazišta slikane keramike (*mit bemalter Ware*) (Tompa 1929, LXI).

pregledu arheoloških istraživanja i Sarija, kao i Grbić, slikanu keramiku Starčeva video kao *izdanak transilvanijske* (Saria 1930b, 10).¹⁰²

Grbić ne samo da je hronologiju Centralne Evrope pokušao da primeni na Vojvodinu, već je i publikujući nalaze sa nalazišta Čoke u istom broju *Glasnika istorijskog društva u Novom Sadu*, po prvi put jasno govorio o *kulturama, kulturnim grupama, etničkim zajednicama i antropološkim tipovima* kao nosiocima kultura. Prema Grbiću:

Preistorijska keramika, u poređenju sa objektima drugog materijala, nosilac je stalne stilske promene. Kako uz to tipološki zauzima manja područja, međusobno dovoljno diferencirana, a vremenski ispunjava kraće periode, preistorijska arheologija, po njoj, kao glavnom nosiocu stila, prepoznaje kulture, regionalno i hronološki ograničene (...) Poslednji radovi mađarskih arheologa F. Tompe i J. Hilebranda doprineli su ogromno mnogo poznavanju aluvialnih preistorijskih kultura Vojvodine. Tako su tamošnje neolitske i bakarnog doba kulture, vrlo dobro poznate, kako po svojoj stilskoj sadržini, tako i po regionalnoj raširenosti, i po genetičkoj vezi i hronološkom redu. Izgleda po mnogo čemu, iako su nalasci kod nas još retki, da je današnja Vojvodina, kao prirodan geografski deo Panonije, činila u preistorisko doba, barem u toku neolita i bakarnog doba, i u kulturnom pogledu zajednicu sa panonskim područjem. I ovde je nosilac stila keramika. Već ranije su mestimično primećene stilske osobine u formi i dekoru. Ove su tipološki činile kulturnu zajednicu, keramičku grupu (Грбић 1930с, 200).

Takođe, Grbić je prihvatio i Tompine ideje o antropološkom poreklu ljudi trakaste keramike iz sudetskih zemalja, - I. tip Ota Rehea¹⁰³ (*Homo sudeticus Reche*) (Tompa 1929, 66):

---

¹⁰² *Die bemalte Keramik von Starčevo ist ein Ausläufer der siebenbürgischen Keramik und kommt vereinzelt auch in den älteren Vinčeschichten vor.* Kao *izdanak transilvanijske* keramike, prema Sariji, slikana keramika prisutna je povremeno i u starijim slojevima Vinče čiji *vrhunac* on stavlja na prelaz kasnog neolita u bakarno doba (Saria 1930b, 10–11).

¹⁰³ Oto Rehe (Otto Reche, 1879-1966) bio je antropolog/rasijalista koji je pre Prvog svetskog rata na osnovu proćavanja antropoloških ostataka iz neolita (Šlezije i Češke) razglabao o *borbenoj i robusnoj Nordiskoj rasi (Tip II)*, dok je *Homo sudeticus (Tip I)* imao sekundarnu, podređenu, nekreativnu ulogu (Reche 1909, 230-231). Tokom Velikog rata Rehe je učestvovao u antropološkom proućavanju ratnih zarobljenika, a posle rata bio je jedan od urednika *felkiše* časopisa *Volk und Rasse* (Evans 2003).

O antropološkom poreklu neolitskih ljudi iz Panonije misli Tompa da su doseljenici iz sudetskih zemalja. Doselili su se u Bik-gorje u severoistočnoj Mađarskoj. Ovde su se nastanili po pećinama. Sa sobom su doneli najprimitivniju trakastu keramiku. Ova se postepeno razvila u potisku kulturu; sa njezinim razvojem ide uporedo opšti razvoj ovih ljudi i silaženje njihovo u ravnicu u naselja. Obe ove kulture stoje u genetičkoj vezi; mlađa se razvila iz starije, a nosili su ih antropološki isti ljudi, koji su verovatno činili istu etničku celinu sa ljudima ostalog područja trakaste keramike (Грбић 1930с, 202–203).

Pored ovih opštih mesta kulturno-istorijske arheologije o povezanosti materijalne kulture, etničke zajednice, rase i njihovog potencijalnog izvorišta - pradomovine, te geneze kulture, Grbić je od Hilebranda preuzeo i ideju o samostalnom razvoju kulture bakra u Panoniji:

Pisac zastupa tezu samostalnog bakarnog doba Panonije, pored Hispanije i Švajcarske (...) Izgleda, da ima pravo, jer su svakako bogati rudnici bakra u spomenutim zemljama omogućili u ovima visok kulturni razvoj i duže trajanje bakarnog doba (Грбић 1930а, 328; Грбић 1930с, 204).

Redukcionistički obrasci deo su inventara kulturno-istorijske arheologije, a u slučaju bakra i njegovog porekla, ove ideje nisu bile nove. Hubert Šmit je tvrdio da sve što se kasnije pronalazi u Egeji uključujući metalurgiju i bojenje posuda, predstavlja razvoj pratipova (*Urtypen*) nastalih u Transilvaniji i *ugarskom dobu bakra (Kupferzeit Ungarns)* (Schmidt 1911, 600–601).

Etnografske paralale, kao i kod pomenutih mađarskih arheologa, ostajale su na nivou stereotipnih slika o ulozi žena, te Grbić objašnjavajući okolnosti koje su razvoj keramike pomagale veli da *grnčara nije ni bilo nego su verovatno žene, kao i kod savremenih primitivaca, izrađivale preistorijsku keramiku...*(Грбић 1930с, 198; uporedi Olsen 2002, 119).

Tompin i Hilebrandov rad predstavljali su zgodan okvir kroz koji je Grbić hronološki opredelio posude sa nalazišta u Čoki u bakarno doba, odnosno *starije od 2000 god. pre Hrista* (Грбић 1930с, 206). Ako je Čoka iz bakarnog doba i starija je od

2000 godina pre Hrista, a Pločnik je datovao tačno u 2000 godinu p.n.e (Grbić 1929, 18), da li je mogao da izvuče neki zaključak? To je bilo sasvim moguće ali on ga nije izrekao, niti je povezao svoj prethodni rad u nekakvu koherentnu celinu. Umesto toga, Grbić je u rasponu od samo jedne godine u svojim prvim radovima navodio Herberta Kina, a preko njega i Marksa i Engelsa, referirajući na ekonomsku strukturu kao objašnjenje umetničke, stilske pa i kulturne promene, a godinu dana kasnije *antropološki tip* kao nosioca kulture. U Grbićevom razvojnom putu vokabular koji je obuhvatao *kulturu, rasu, invaziju i migracije* je prevagnuo. Taj vokabular je bio *moderniji*, a to je značilo *raditi isključivo na novoj preistorijskoj literaturi*, kako se izrazio na jednoj sednici u Muzeju, govoreći o nalazima sa Čoke.¹⁰⁴ Iako je kod Stockog mogao naići na oprez, pa i kritiku koncepta *rase* (Stocky 1926, 156–157), Grbić nije uzimao u obzir ove aspekte rada svog mentora, pa ih tako u svojim radovima nigde i ne citira. Stoga je posveta Stockom u knjizi o Pločniku predstavljala ništa više do jednu lepu vinjetu.

III

Grbić je stupio na arheološku *scenu* u momentu kada je evropska praistorijska arheologija, oporavivši se od Prvog svetskog rata, došla do jedne vrste *internacionalizacije* i kada su studijska putovanja arheologa, posete muzejima, tzv. *autopsija* materijala, razmena fotografija i publikacija postali sastavni deo arheološke prakse. Pitanja porekla i širenja arheoloških *kulturnih provincija*, kako je to davno pisao Karl Šumaher u kontekstu Nemačke, morala su se rešavati *ruku pod ruku sa istraživanjem u graničnim državama* (Schumacher 1905, 9), dakle, na jednom internacionalnom nivou. U praistorijskoj arheologiji Kraljevine Jugoslavije osim nekoliko Vasićevih članaka koji su izašli pre rata, uglavnom na nemačkom jeziku, ili Sarijinog sumarnog prikaza razvoja jugoslovenske arheologije (Saria 1927), nedostajali su novi rezultati istraživanja, nedostajao je komparativni materijal, analogije i paralele. Ne bi bilo preterano reći da u praistorijskoj arheologiji u Kraljevini Jugoslaviji, barem u samim počecima, nije bio ispunjen ni uslov onoga što Olsen zove *naivnim indukcionizmom*, a sumira ga Montelijusovim citatom: *prikupljamo što je moguće*

---

¹⁰⁴ ANM, Zapisnici sa sednica Narodnog muzeja, 5.4.1930.

obimniju građu i sređujemo je tako da rezultati neposredno padaju u oči (Olsen 2002, 75–76). Pretpostavljam da je i Vasić isto imao na umu kada je, hvaleći sopstveni rad, pisao:

I da je, u nas, bilo sreće i pameti, svi bi ti radnici oko nas imali, danas, da se pozivaju na naš material i na rezultate radova naših naučnika, kao što je, u mnogom pogledu, to bivalo i pre rata, a ne da mi i naši budući naslednici moramo ići za tuđim rezultatima u susednim oblastima (Bacić 1927, 42).

U očima arheologa važnost Balkana, pa tako i područja Srbije za pitanja evropske arheologije, može se pratiti od vremena ranih Vasićevih radova i reakcije na njih (npr. Götze 1903), ali i neposredno po završetku Prvog svetskog rata, kada je rat oblikovao načine i rečnik kroz koji se prošlost posmatrala. U tom *slikovitom* stilu Šuhart je pisao o *osvajanju* kada su nosioci različitih stilova (*Stilarten*), pravougaonih kuća (*rechteckige haus*) i tvorci utvrđenja (*Burgen*) iz Srednje i Južne Nemačke prodrli na Balkan, na svom putu ka Troji i Mikenima - *Der Nordische Zug zum Balkan* (Schuchhardt 1919, VIII–IX, 132–142).¹⁰⁵ Razmatrajući *dorsku najezdu* Stenli Kason (S.Casson, 1889-1944), je dolinu Vardara video kao glavnu rutu kuda su osvajača u 2. milenijum p.n.e, *baš kao i 1914*, prodrli iz Centralne Evrope (Casson 1921, 216).¹⁰⁶ U skladu sa ovakvom percepcijom Balkana, evropskim praistoričarima bilo je vrlo važno da posete, vide ili opipaju arheološke nalaze koji su se čuvali u muzejima Jugoslavije. Ranije sam pomenuo da je Albin Stocki, ne samo boravio u Srbiji, već da je 1924. preduzeo i iskopavanje manjeg obima na lokalitetu Karaš. Čajld je bio u Srbiji 1926. godine,¹⁰⁷ a posle susreta sa Milojem Vasićem pisao je *o značaju Srbije za praistoriju Evrope*, a Dunav je postao put kojim su se kretali isprva ribari, a kasnije kolonisti iz Egeje, vođeni potragom za bakrom, cinabaritom ili galenitom (Childe 1927; Childe 1928). Čajldov

---

¹⁰⁵ *In breitem Strome können wir nunmehr die verschiedenen Stilarten der Steinzeit von Mittel- und Süddeutschland nach dem Balkan wandern sehen. Mit ihnen zieht das rechteckige Haus, und der Zug geschieht in schwerer Rüstung: Burgen bezeichnen seinen Weg. Nicht bloß friedliche Durchdringung, Eroberung ist die Losung gewesen.*

¹⁰⁶ *The Vardar valley in the second millennium b. c., just as in 1914, was the route by which invaders from Central Europe were to reach the Eastern Mediterranean.*

¹⁰⁷ *Predistorijska zbirka je u prošloj godini imala da zabeleži nekoliko poseta stranih naučnika među kojima i Gospodina V. Gordon Childe iz Royal Anthropological Institute u Londonu. ANM, br. 100, Historisko-umetnički muzej u 1926. god, Izveštaj o stanju i radu u predistorijskoj, klasičnoj i numizmatičkoj zbirci*

prijatelj Darel Ford pripoveda da se Čajld verao po profilu Vinče, perorezom vadeći fragmente keramike ne bi li proverio stratigrafiju iz Vasićevog članka (Green 1981, 55–56). Fotografija Čajlda sa Vasićem ispred profila na lokalitetu Vinča trajan je podsetnik na Čajldovu fasciniranosti stratigrafijom ovog praistorijskog lokaliteta (Childe 1929a, fig.9). Na drugom mestu, urne sa nalazišta u Vatinu, Vršcu i Surčinu, koje je Čajld dovodio u vezu sa *kulturom vrpčaste keramike (corded ware, Schnurkeramik)*, postale su dovoljno dobri tragovi *Arijevac* na srednjem Dunavu (Childe 1926). Takođe, austrijski arheolog Osvald Mengin je na osnovu poznanstva sa Feliksom Milekerom (F. Milleker, 1858-1942) i uvida u materijal iz Muzeja u Vršcu, uveliko pisao o *dunavskom kulturnom krugu, krugu trakaste keramike, lenđelskoj, vršačkoj ili vatinskoj kulturi, važnosti keramike koja izgleda kao da je ukrašena kanapom (Schnurkeramik)*, za pitanja Vinče, ili o *nordijskim seobama mlađeg neolitika* (Menghin 1928, 21–22, 26). U to vreme, Hans Rajnert, jedan od najprominentnijih Kosininih učenika, tada docent na Univerzitetu u Tibingenu, o kome će kasnije biti više reči, dopisivao se sa Grbićem, o fotografijama materijala sa Čoke ali i Vinče, koji je imao priliku da vidi prilikom posete Muzeju u Beogradu.¹⁰⁸ Rajnertovo interesovanje, za neolitske nalaze koji su se čuvali u Muzeju, trebalo bi posmatrati u kontekstu njegovih istraživanja *neolitskih kulturnih odnosa* južno i severno od Balkana (Schöbel 2015, 21).

Koliko je *materijal* bio bitan govori i jedan neobičan događaj u Muzeju. Naime, potražnja britanskog arheologa Harolda Pika (H.Peake, 1867–1946) izazvala je polemike između Vladimira Petkovića i Veljka Petrovića (1884–1967), tadašnjeg inspektora Ministarstva prosvete. Posle Pikovog zahteva da mu Muzej ustupi predmete *koji mogu biti i fragmenti* sa Vinče, Butmira i Starčeva za njegovu privatnu arheološku zbirku, Petrović je optužio Petkovića da se oglušio o naredbe ministarstva, time što izbegava da dođe u kontakt sa Pikom. Istovremeno, ministar Kosta Kumanudi je Petkovića izričito i sugestivno zamolio: *Moleći Vas da budete predusretljivi prema takvim uglednim strancima potrebno je da odmah odgovorite G. Piku, i to, po*

---

¹⁰⁸ Zanimljivo je što se u prvom pismu Rajnert izvinjava za sopstveno ponašanje što je u Muzeju fotografisao nalaze kroz stakla vitrine, a kasnije, iznenađen Grbićevim gestom, zahvaljuje na poslatim fotografijama. Pisma Hansa Rajnerta, 19.10.1929 i 28.3.1930, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

*mogućstvu, povoljno.*¹⁰⁹ Po svemu sudeći Petković je morao izaći u susret zahtevu Harolda Pika.

Iza ove fetišizacije i groznice za *materijalom*, koji je u tadašnjoj arheologiji smatran, da parafraziram Mengina - *objektiviziranim, materijalizovanim duhom* (prema Kroeber and Kluckhohn 1952, 64), stajala su dva identitetska i teogonijska mita duboko ukorenjena u intelektualnu istoriju tadašnje Evrope. Jedan, koji će u Nemačkoj postati svetonazor (*Weltanschauung*) oličan u nordijskoj misli i poreklu civilizacije sa severa Evrope - *ex septentrione lux* i drugi koji je u svojim korenima bio starozavetni i donekle hegelovski, no već od početka XX veka u odstupanju - *ex oriente lux*. Oba mita, bila su na različitim nivoima povezana sa tadašnjim naučnim pitanjima porekla civilizacije, Indoevropijana, zemljoradnje, pojave prve keramike, metalurgije ili urbanizacije, odnosno drugim rečima, svim pojavama koje bi trebalo da predstavljaju osnove zamišljenog evropskog identiteta (Trigger 1980, 30; Wiwjorra 2002; Chapoutot 2016, 17–24). Mnogi evropski arheolozi tog vremena pokušavali su da pronađu sredinu i kompromis između ova dva mita. Čajld je, na primer, u početku svoje karijere pokušavao da balansira između: *I can subscribe to neither of these extreme views; the truth seems to me to lie between them* (Childe 1925, XIII). Slično Čajldu, češki arheolozi, uključujući i Stockog, smatrali su da je *Urkultur*-a, potekla sa Bliskog Istoka ali nisu sporili migracije i invazije koje su u određenim praistorijskim periodima potresale kontinent, a čije je izvoriste bilo u Srednjoj Evropi ili pak na Jugoistoku (Stocky 1926, 40; Childe 1929a, 64, 414; Fewkes 1936, 74, ff.496). Postojalo je bezbroj *evrocentričnih* kombinacija, pa je tako Tompa prepoznavao autohtonost neolitske kulture u Panoniji ali i imperijalističke težnje (*imperialistischen Bestrebungen*) *potiske kulture* koje su sezale do Crnog Mora, Tesalije ili Egeje (Tompa 1934a, 246). Uzevši u obzir i divljenje koje je Tompa izražavao prema Kosininom radu (Tompa 1934b, 193)¹¹⁰ nije neobično što su Tompine ideje bile komplementarne sa Kosininim. U tom

---

¹⁰⁹ ANM, br. 666, 15.9.1927; ANM, br. 916, 20.11. 1927; ANM, br. 929. 1.12. 1927.

¹¹⁰ U nekrologu posvećenom Kosini, Tompa piše: *20. decembra 1931. godine u 73. godini života preminuo je Kosina Gustaf, kome je Svemogući dao tu čast da u svom životu prisustvuje uspehu svog neumornog rada, i može biti siguran da moderno praistorijsko arheološko istraživanje ide u smeru i po temeljima koje je on postavio. Njegove metode nisu prihvatile samo generacije koje su kod njega završile obrazovanje na berlinskom fakultetu, već i van nemačke granice (...) U oglašavanju svoje istine znao je da se bori oštirim mačem, ali je pokazivao veličinu jer je imao hrabrost da prihvati isto tako i objektivna, ispravan odgovor. Od strane nekih ljudi zbog pregrejanog nacionalnog osećanja optužen je za šovinizam ali svi mi koji to razumemo smatramo to vrlinom* (Tompa 1934b). Najsrdačnije se zahvaljujem Tijani Radanov na prevodu sa mađarskog.

kontekstu arheološke kulture, kao fundamentalan konceptualni alat, nicale su kao pečurke u arheološkim radovima, a njihovo usložnjavanje i preplitanje sa političkim, ideološkim, naučnim pa i ličnim odnosima, zamagljivalo je korene i implikacije ovih ideja. Sa tim u vezi, da bi se odgovorilo na pitanja kretanja *civilizacije i kultura* u jednom ili drugom pravcu, bila je potrebna sinhronizacija hronologije srednjoevropskih kultura, Bliskog istoka i Egeje. Područje Balkana trebalo je da odigra presudnu ulogu u procesu definisanja relativnih hronoloških sekvenci, a potencijalni putevi kojima su *migracije naroda* sa severa ili juga prošle *dunavskom dolinom* ili alternativnim -dolinama Morave i Vardara, trebalo je da pruže materijalne dokaze porekla i širenja. Na taj način se diskurs nauke skladno preklapao sa diskursom *balkanizma* u kome je Balkan percipiran kroz metaforu raskršća ili mosta između Istoka i Zapada, između Orijeanta i Okcidenta (Todorova 2006, 68–69, 139–140; u kontekstu rimske prošlosti v. Babić 2002). U jugoslovenskom kontekstu, traganje za kulturnim identitetom na raskršću ili ćupriji *između Istoka i Zapada* bio je topos koji je opsedao intelektualce tog vremena.

Ideja raskrsnice, odnosno mosta između Orijeanta i Okcidenta, nije bila strana ni Grbiću. U svojim prvim radovima Grbić je *srce Evrope, celo Podunavlje, sa susednim oblastima* (Грбић и Бошковић 1932, 227), kako se izrazio na jednom mestu, primakao Balkanu. Istovremeno se i topos susreta *severnih i južnih elemenata*, koje je mogao da pronađe i u radovima čeških arheologa, geografski pomerio. Ove ideje su se razlikovale od Vasićevih starijih mišljenja prema kojima je Balkan imao ulogu *posrednika između kulturnijeg evropskog jugoistoka s jedne i manje kulturne srednje Evrope* (Васић 1906, 251). Vasić nije smatrao za svoju *dužnost proučavanje odnosa između naše oblasti i onih u Srednjoj Evropi*, verujući da je to *posao tamošnjih ispitivalaca* (Васић 1912, 18).

Za razumevanje prilika i odnosa u srpskoj arheologiji toga doba važno je podvući da animozitet između Grbića i Vasića ne bi trebalo tražiti samo u svetu ideja. On je naime mogao nastati i iz vrlo ličnog i banalnog sukoba - ko će od ova dva arheologa biti rukovodilac iskopavanja Starčeva.¹¹¹ O njihovom odnosu do 1930. govori i Vasićeva zabeleška u *žurnalima*. Naime, prilikom Grbićeve posete iskopavanjima

---

¹¹¹ Podsetiću samo da je jedan od najpoznatijih rivaliteta između nemačkih arheologa Kosine i Šuharta, nastao iz sličnih razloga, ko će prvi objaviti *zlatne nalaze* sa nalazišta u Ebersvaldeu (*Eberswalde*) (Grünert 2002, 179–181).

Vinče, Vasić je zapisao: *G. Grbić je iznenađen načinom rada i oganizacijom, nazvavši je savršenom. Ipak slabo poznaje stvari i neupućen je u problem.*¹¹²

Međutim, uprkos Vasićevom diskreditovanju, svojim prvim iskopavanjima i radovima o Pločniku i Starčevu koji su izašli na nemačkom jeziku, Grbić je sebi stvorio dobru polaznu osnovu. Uz Petkovićevu podršku i skromna materijalna sredstva izdvajana za istraživanja iz lokalnog konteksta koji nije bio naklonjen praistorijskoj arheologiji, Grbić je tražio svoje mesto u širem, internacionalnom kontekstu. *Pločnik* će postati knjiga koju će Grbić razmenjivati sa različitim evropskom arheolozima,¹¹³ a rad o Starčevu publikovao je u zborniku radova zajedno sa arheolozima srednje i istočne Evrope (Grbić 1929; Grbić 1930).¹¹⁴ Uzimajući u obzir interesovanje evropskih arheologa za praistoriju Balkana, pozicija kustosa *prehistoriske i klasične zbirke* postala je više nego poželjna. Grbić je, što je iz ugla tadašnje arheologije bilo od najvećeg značaja, publikovao *materijal*, dok je metodologija iskopavanja, u tom momentu, bila na sekundarnom mestu.¹¹⁵ Interpretacijama praistorije on je izborio prostor u kome je živeti na raskršću pružalo pregršt mogućnosti.

---

¹¹² Arheološki dnevnicu Miloja Vasića, Vinča 1930, sveska I, 26.6.1930, DNM

¹¹³ Npr. pismo švedskog arheologa Nilsa Aberg, 21. januar 1930. godine, gde se Aberg zahvaljuje na *schönen Arbeit über Pločnik* ili pismo Herberta Kina, 17. jun? 1930. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

¹¹⁴ U zborniku posvećenom poljskom arheologu Vlođimiježu Demetrikijeviču (Włodzimier Demetrykiewicz) bili i radovi Nikole Vulića, Miloja Vasića, Albina Stockog, ali i npr. Jana Ajznera (Bratislava), Konrada Jadževskog (Poznan), Južefa Kostrževskog (Poznan), Leona Kozlovskog (Lavov) itd.

¹¹⁵ Jedino je kasnije Paul Rajneke primetio da *nažalost* kontekst ostave bakarnih sekira sa Pločnika nije dovoljno jasan ali se nadao da će *novo pritekli materijal* omogućiti da se kaže nešto više o hronologiji nađene ostave (Reinecke 1931, 70–72).

O NAUCI U MUZEJU, MUZEJSKIM POVERENICIMA I ZAKONU O ZAŠTITI SPOMENIKA KULTURE

Pitanje poverenja je bilo osobito izdržljiv aspekt naučne metode; zabeleženo je kako su, da bi se kvalifikovali kao naučno znanje, nalazi ručnih sekira u šljunkarama Some morali biti verifikovani od strane nezavisnih pojedinaca, budući da su radnici i stručnjaci uvek bili otvoreni za iskušenje mita (Johnson 2011, 770).

Sa svih strana dolaze upravi Muzeja vesti o otkopavanju i uništavanju starina. Seljaci raskopavaju zidove antičkih lokaliteta, odnose opeke i kamenje kolima ili prodaju u besćenje. Uz to se su se svugde po zemlji, a specijalno u oblastima pojedinih rudišta, razmireli strani agenti koji od seljaka kupuju iskopane objekte i odnose ih izvan naše zemlje. Za arheološke objekte nastali su najrcniji dani i ako produži i dalje ići ovako nestaće najdragocenijih objekata, a mi ćemo biti žigosani kao varvari.¹¹⁶

I

U jednom izveštaju iz 1924. godine Vladimir Petković je sa zadovoljstvom primetio da *od bednih prašnjavih, jako oštećenih, polomljenih objekata i od ruiniranog nameštaja, kakve je potpisani zatekao 1919, kada je Muzej primio, stvoren je nameštaj koji dostojno reprezentuje ovu kulturnu ustanovu, a objekti su dovedeni u red.*¹¹⁷ Petković je imao na umu sudbinu Muzeja tokom rata, odnosno razgrabljene i uništene zbirke čiji su ostaci našli smeštaj u privatnoj kući Raše Miloševića u ulici Kneza Miloša na broju 58.¹¹⁸ Koristan uvid kako je izgledala tadašnja muzejska postavka dao je upravnik Etnografskog Muzeja Nikola Zega (Žera 1923). Kako on opisuje, zbirke su podeljenje po odeljenjima: praistorijsko odeljenje bilo je smešteno u prizemlju, na prvom spratu bili su rimsko i istorijsko odeljenje, a na poslednjem galerija slika. U *preistorijskom odeljenju*, na primer, pored fotografije *propalog Kličevačkog idola*,

---

¹¹⁶ Vladimir Petković u obraćanju Ministarstvu, ANM 448, 13.7.1929

¹¹⁷ ANM, Narodni (historisko-umetnički) Muzej u 1924. godini, nezaveden akt.

¹¹⁸ ANM, br. 457, 28.10. 1922.

posetioци su mogli da vide i predmete iz Vinče, Omoljice, Jablanice ili Aradca. U jednoj vitrini bio je prikazan

razvitak sekire i čekića, počev od primitivnog kamenog oblika pa do bronzanog. Bronzane grivne, zlatni nalazi iz Vrbice, lepe bukanlije iz Vinče, ostaci od pruća i lepa koji pokazuju način kako su se gradile kolibe, a bile su praćene fotografijama preistorijskih nalazišta i kartom njihovog rasprostiranja (Žera 1923, 519).

Četiri godine kasnije, za novinara *Politike*, Muzej je i dalje izgledao haotično:

Istoriske starine leže svuda; u svakom kutku ove zgrade možete naići na kakav stari rimski nadgrobni spomenik, na kakav staroslovenski natpis, kamenu ploču sa turskim svetim stihovima, oružje naših junaka iz prvog ili drugog ustanka, zastave po kojim su se junaci borili ili živopisna odela koje su na sebi nosili. A sve to leži bez ikakvog reda i jasno pokazuje da je onima, koje su te stvari smeštali, glavna briga bila da sve to sklone pod kakav krov, u kakvu zgradu na koju se tada moga staviti natpis: "Narodni muzej" (Politika 4.1.1927).

Petković je na novinarske *subjektivne impresije* odgovarao da je sama zgrada nepodesna, te da su muzejski objekti jasno podeljeni po zbirkama u šta se može uveriti svaki posetilac.¹¹⁹

Za Grbića su život, budući da je živeo u Muzeju, i rad, pored arheoloških iskopavanja koje je između 1927. i 1928. tako hitro i voljno preduzeo,¹²⁰ podrazumevali i niz različitih praksi u muzejskom okruženju. Od 1928. godine u Muzeju su zajedno sa Grbićem, pored Jozе Petrovića, radili: preparatori i restauratori Milica Bešević (1896-1941), Jakov Pavelić, Branimir Bugarčić, Svetislav Strala (1891-1957) i Rista Stijović (1894-1974). Istoričarka umetnosti Zorka Simić (1901-1973), bila je asistent Vladimira Petkovića.¹²¹

---

¹¹⁹ ANM, br.17, 6.1.1927. godine.

¹²⁰ Pored Starčeva, Pločnika i Sprskog Krstura, tokom 1928. Grbić je imao nameru da iskopava i na Viminacijumu, kao i na području Fruške Gore (lokalitet Stapar). ANM, br. 882, 8.11.1928; Pismo sekretara Istorijskog društva u Novom Sadu,

¹²¹ ANM, br. 764, 16.11. 1929. godine.

Metodologija praktičnog rada, koji je Grbić mogao da nauči u Narodnom muzeju u Pragu radeći sa Stockim, može se videti u okviru *naučne inventarizacije* zbirke, kao i u pogledu uređivanja muzejskog *laboratorija* (v. Sklenář 2014, 175). Prema Grbićevom mišljenju *lisni inventar* prehistoriske zbirke trebalo je da sadrži, pored lokaliteta i *bliže određenje nalazišta (naselje, vrsta, grob, ostava, pojedinačni nalazak itd.)* ali i određenje u smislu *kulture i hronologije*. U *tesnoj vezi*, piše dalje Grbić, *sa naučnom inventarizacijom stoji i instaliranje ove zbirke. Velike promene nisam činio ali sam prilikom inventarisanja prema lokalitetima izvršio tipološko i stratigrafsko grupisanje predmeta. Tako je izvršeno grupisanje predmeta iz Zoka, Aradca, a delimično i iz Vinče.*¹²² Grbić je, dakle, imao nekakvu predstavu kako bi trebalo da izgleda postavka muzejskih predmeta u odnosu na *kulture* kao i na njihovo tipološko i hronološko određenje. Do tog momenta Jozo Petrović je, u prvoj polovini 1927. godine, pokušavao da *objekte složi topografski*.¹²³

Inventarisanje predmeta i *naučno obrađivanje* bio je po Petkovićeviom rečima glavni muzejski posao, međutim:

*Za izradu stručnih inventara prehistoriske, klasične i numizmatičke zbirke trebaće još dosta vremena ne samo zbog velikog broja objekata, već i zbog toga, što objekti otkako Muzej postoji nisu bili nikako preparirani i konservirani, te se moraju preparirati i konservirati, a taj posao oduzima mnogo vremena.*¹²⁴

U skladu sa potrebom da se predmeti trajno zaštite i sačuvaju Grbić je uredio *laboratorij* u kome je trebalo da se vrši restauracija i konzervacija muzejskih predmeta. Nabavljen je *uređaj za natapanje predmeta, uređaj za ispaljivanje železa, uređaj za konserviranje bronza i železa po Kreftingovoj metodi.*¹²⁵ Grbić se nadao da će sve moći dovesti *u sklad - iskopavanje, konserviranje, instaliranje i inventarizaciju, jer samo, ako su ovi naučno tehnički poslovi dobro svršeni, mogu i rezultati stroge nauke biti tačni.*¹²⁶

---

¹²² ANM, Preistorijska zbirka, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt

¹²³ ANM, Preistorijsko odeljenje, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt

¹²⁴ ANM, br. 801, 12.10. 1928.

¹²⁵ Aksel Krefting (Axel Karelius Krefting) razvio je krajem XIX veka metodu elektrohemijske redukcije za konzervaciju predmeta od metala (Rathgen 1905, 108–117)

¹²⁶ ANM, Preistorijsko odeljenje, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt.

Ukoliko zanemarimo činjenicu da je ovo prvi izveštaj o Grbićevim aktivnostima u Muzeju, koji je na eksplicitan način morao da pokaže njegovu posvećenost, upečatljiv utisak ostavlja i insistiranje na *naučnosti*, u skladu sa kojom predmeti u Muzeju služe za *naučnu obradu i rezultatima stroge nauke*. U Grbićevom *laboratoriju* u početku je radio Jakov Pavelić, a Grbić je insistirao na zapošljavanju još jednog preparatora koji bi te poslove mogao obavljati.¹²⁷ Na taj način, posle *stečaja za preparatore* u Muzeju se našao i Branimir Bugarčić, do tada *crtič Željezničke direkcije*.¹²⁸

Rad *laboratorije* doprinio je prividu naučnosti, a u tom kontekstu trebalo bi sagledati i publikovanje ostava predmeta od metala o kojima je Grbić pisao u periodu od 1928. do 1931. godine. Tekstovi o praistorijskim ostavama Čurug, Privina Glava i Brestovik koje je publikovao u tom periodu pokazuju identičan obrazac. Grbić bi najpre pomenuo *oklonosti* o pronalasku ostave, potom detaljno opisao predmete, i na kraju sažeto pokušavao da odgovori na pitanja *kulture i vremena* (Грбић 1928; Грбић 1930d; Грбић 1931). Ako su po čemu ovi tekstovi karakteristični, to je da na prvi pogled ništa ne govore. Predmeti sveže izašli iz muzejskog *laboratorija*, dokumentovani i predstavljeni fotografijama, praćeni tehničkim i gotovo anatomskim opisom, govore sami za sebe. U ovim člancima Grbić je bio u stanju da potroši čitavu stranu u opširnoj deskripciji jedne fibule (Грбић 1928, 10–11). Kao ni u ranijim radovima Grbić se nije pozivao na analogije, na način na koji su to sa vatrenom podrobnosti i cepidlačenjem činili njegovi savremenici. Obično bi mu samo jedan rad koji je pročitao, služio kao dovoljan reper da predmete dovede u hronološku zavisnost. Na primer, *čurušku ostavu* vremenski opredeljuje u *halštatsko-latenski prelaz* samo na osnovu publikacije Rafaila Popova (Грбић 1928, 22). Imajući u vidu da u srpskoj arheologiji toga doba nije bilo nikakvog kritičkog aparata, a ovde prvenstveno mislim na nepostojanje ili retke recenzije u časopisima u kojima je Grbić publikovao, forma *naučnog rada* time je bila zadovoljena. Grbić je *naučnost* postizao veštom upotrebom *laboratorije* i korišćenjem empirizma koji je u njegovom slučaju retorička strategija. U tom kontekstu, Metju Džonson podvlači da u srži empirizma kao neiskazane teorijske potke arheologije, jeste pretpostavka da *“mi” verujemo da podaci govore sami za sebe jer se prećutno slažemo o tome šta podaci znače, kako oni mogu/trebaju biti tumačeni* (Johnson 2011, 770).

---

¹²⁷ ANM, br. 314, 3.4.1928.

¹²⁸ ANM, br. 540, 4.7.1928

Džonson na ovom mestu zapravo piše o ranim empiričarima XVII veka, odnosno empirizmu kao *kulturnoj navici* u zajednici naučnika, stoga je *mi* bilo strogo ograničeno na uski krug ljudi, prvenstveno muškaraca iz viših staleža, koji su se bavili naukom, i gde je poverenje igralo ključnu ulogu. U Grbićevom slučaju, u kontekstu lokalne zajednice, *mi* je vrlo mala, neskladna grupa koja počiva na disonantnim idejama, nepostojanju konsenzusa, i u tom trenutku, uzajamnoj trpeljivosti. *Naučnost* je stoga bila vrlo maglovita kategorija koja je počivala na samoreprezentaciji.

O *naučnosti* i nepostojanju konsenzusa u arheologiji govori i situacija u kojoj je Grbić pokušao da preda prvi rukopis o ostavi iz Privine glave, za Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu. Urednik Glasnika Dušan J. Popović (1894-1965) ga je u jednom pismo savetovao da napravi izmene:

*Rasprava ima, bar meni se tako čini, krupne nedostatke. Najveća je svakako što se niste raspitali gde su stvari nađene iako bi taj posao bio jednostavan: pišite parohu ili učitelju i dobićete odgovor. Pored toga stvar je sasvim jednostavna. Želimo više da osetimo život nego inventar.*¹²⁹

Iako je u muzejskoj dokumentaciji mogao da pronađe precizne podatke o ostavi koja je pronađena 1925. u Privinoj glavi kod Šida,¹³⁰ Grbić je nešto kasnije rad publikovao u *Starinaru* tokom uredništva Vladimira Petkovića, sa rečima:

Ova je ostava kupljena 1925. god. za Narodni muzej u Beogradu i o njoj nema mnogo podataka. Ne zna se ni o bližem nalazištu, ni polju ili mestu, gde je nađena (Грбић 1931, 24).

Dakle, klima u naučnoj zajednici je bila takva da Grbić nije morao da prihvati Popovićevu sugestiju, nego je, odlučivši da ne uloži niti najmanji trud zarad pribavljanja informacija o kontekstu nalaza, mangupski odšetao dalje.

---

¹²⁹ Pismo D.J.Popovića, bez datuma, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹³⁰ Jasne podatke o ostavi Muzej je dobio od *Poglavara* šidskog sreza: *da je Vojin Marković ratar iz istog mesta (Privina glava), iskopao u svom vinogradu 7. aprila 1925. neke predmete, te da je kasnije školski nadzornik ustanovio da su predmeti smešteni u jedan lonac* itd. ANM, br. 315, 16.5.1925.

Šire gledano, priča o ostavama je priča o politici i praksi otkupljivanja tzv. *slučajnih* arheoloških nalaza za muzejske kolekcije. U rukama kustosa/državnih službenika ležala je odluka šta se, i za koliko otkupljuje, kao i odluka kako se šta interpretira. Njihovo svedočenje po *izlasku na teren* je bilo jedino validno svedočanstvo koje govori o *prirodi otkrića*. U tom smislu je i svedočenje Jozе Petrovića o *ostavi* iz Čuruga jedino svedočanstvo o ovom nalazu. Petrović je za Muzej najpre otkupio nekoliko objekata,¹³¹ a potom je uputio pismo Vladimiru Petroviću sa zahtevom da prover *i istinitost o znamenitom nalazu u Čurugu*:

*Sa krasnim prehistoričkim srebrenim objektima tipa grčkog, nađeni su bronzani objekti iz latenske periode, te srebreno prstenje, koje bi moglo biti Staroslovensko. Pojava je nove vrste, pa ako je autentična, otvara nam u nauci nove vidike.*¹³²

Grčki, latenski i staroslovenski nalazi na jednom mestu bili su sasvim dovoljan razlog da Ministarstvo odobri Petrovićevo putovanje u Čurug.¹³³ Kako je *Vreme* po povratku Petrovića iz Čuruga prenelo, pronađen je *depo preistorijskih nakita koji čini jednu neobičnu zbirku, kakva se retko nalazi i u najvećim evropskim muzejima*, sve to u vrtu izvesnog Đoke Ćesarova (Bpeme 25.9.1927). U svom izveštaju nešto kasnije Petrović piše:

*Akvizicija prvog reda je otkup skupnog nalaza (Depot-fund) srebrnog nakita iz kasno željeznog doba. Najveći deo toga blaga smo otkupili od sopstvenika; dok manji deo razgrabiše seljani i te smo delimično, ma i uz veće žrtve, spasili za Muzej.*¹³⁴

Publikujući ovu *ostavu* Grbić je preneo ono što je Petrović *utvrdio*: da je reč o *ostavi*, te da se među ljudima nalazi još predmeta iz ove ostave, koji su kasnije, verovatno, svi prodani Narodnom muzeju (Грбић 1928, 10). Međutim, određena

---

¹³¹ Prvi objekti otkupljeni su u junu 1927. za 2000 dinara od Đoke Ćesarova iz Čuruga. Otkupio ih je Joza Petrović. Drugi deo predmeta otkupljen je za 1500 dinara, po odlasku Petrovića u Čurug. Svi predmeti su u staroj knjizi inventara NM zavedeni pod inv.br. 3228. Videti i Delovodni protokol 1927-1930, knjiga 14, 22.6. 1927, DNM.

¹³² ANM, br. 627, 13.8.1927.

¹³³ ANM, br. 641, 20.8.1927.

¹³⁴ ANM, Preistorijsko odeljenje, Izveštaj za 1927. godinu, nezaveden akt.

ponašanja i radnje kojim su se neki od tadašnjih kustosa služili bacaju senku na interpretaciju ovog nalaza kao ostave. U vreme dok je Grbić još uvek bio kustos Muzeja u Skoplju Petrović je, mesec dana pre nego što je pronađena *ostava* iz Čuruga, nudio *svoju zbirku* na prodaju i to pod navedenim uslovima:

*Kako bi bilo, da govorite sa upravnikom g. Grujićem o onoj zbirci? Cijena 60. nagrada u tome slučaju 10. i ako ne bude niko drugi posredovao tome još 5. (jedan se gosp. javio, da bi u toj stvari posredovao, a meni je glavno što prije doći do novaca). Vi znate gosp. Doktore, stanje kase tamo, pa ako vidite da nema smisla, a Vi ne spominjite! GG. Mušmov i Kubiček su se vanredno laskavo izrazili o mojoj zbirci, pa je velika mana što nema izrađenog inventara*¹³⁵

Imajući u vidu Petrovićevo pismo i dalje nije sa sigurnošću moguće utvrditi da li je zaista reč ostavi ili ne. Indikativno jeste da je sam Petrović insistirao na *istinitosti* i *autentičnosti*, kao i na *heterogenom* karakteru ostave, ali kako druga svedočanstava o ovom nalazu ne postoje otvoreno je mesto za sumnju. Prema rečima Marka Škorića: *Kao pojava, prevara je u nauci retko kad predmet posebnog interesovanja naučnika, ali to ne znači da je ona nebitna ili izuzetno retka i zanemarljiva* (Škorić 2010, 219).

Ono što je mnogo važnije jeste činjenica da je Grbić bez imalo rezerve i obazrivosti pisao o *ostavi*, na taj način kreirajući arheološki *zatvorenu celinu*, mimo svih *crnobezijanskih* puteva rada kustosa Narodnog muzeja.¹³⁶ Ubrzo potom je ostava iz Čuruga našla mesto i na muzejskoj postavci, a Grbić je u izveštaju Akademiji konstatovao: *Vrši se preinstalacija starijih akvizicija tako da se objekti nepoznatog porekla sklanjaju u magacin, da bi načinili mesto novim akvizicijama poznatog porekla.*¹³⁷ Tako je u okviru stalne muzejske postavke ostava iz Čuruga, zajedno sa nalazima iz Čoke, Aradca i Privine Glave svedočila:

---

¹³⁵ Pismo Joze Petrovića, 21.5.1927, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹³⁶ Od Grbićevog *halštatsko-latenskog prelaza, grčki i latenski* predmeti nađeni u zatvorenoj celini otvorili su u nauci, kako reče Petrović, *nove vidike*. Na primer, Dragan Božič je kasnije pisao o *stupnju* Čurug, u njegovom sistemu hronologije latenskog perioda, dok Marija Ljuština u ovoj *ostavi* vidi dokaz prvog kontakta između autohtonih zajednica i keltskog sveta (Božič 1981, 315–316; Ljuština 2013, 102).

¹³⁷ ANM, br.90. 7.2. 1929. Izveštaj o stanju i radu u Narodnom muzej, Preistorisko odeljenje.

o bogougodnom životu, punom kusanja i izobilja. Jer pogledajte ono silno srebrno prstenje, narukvice sa ukusnim filigranima, kopče i niske zlata oko vrata, sve to iz druge periode gvođenog doba, pa će se videti, kako je se moralo živeti sito i zadovoljno u pitominama banatske ravni (Михаиловић-Световски 1929, 9).

Govoreći više o životu nego inventaru, narativi koje Grbić od vremena Pločnika ponavljao o ostavama predstavljaju opšta mesta kulturno-istorijske arheologije: o putujućim trgovcima kao nosiocima ostava, iznenadnoj opasnosti kao razlogu za njihovo pohranjivanje, mogućnosti rekonstrukcije preistorijskih puteva, važnosti za relativnu i apsolutnu hronologiju ili *kulturnoj visini* ugarskih zemalja u pogledu bronzanog doba, koju je Kamal Miške donekle modifikovao u Mađarskoj (Grbić 1930d, 154–155; Grbić 1931, 30–31). Izvor ovih narativa bila je enciklopedijska odrednica o ostavama u Ebertovom (Max Ebert) Praistorijskom leksikonu (*Reallexikon der Vorgeschichte*) koju je napisao Georg Vilke (Wilke 1925, 362–363). U pogledu hronologije, Grbić je prihvatio Rajnekeovu podelu bronzanog doba, koju je Kamal Miške donekle modifikovao u Mađarskoj (Grbić 1930d; Grbić 1931). Ono što je takođe karakteristično jeste podatak da se Grbić i dalje premišljao oko Vasićeve interpretacije Vinče, pa je usled toga dolazio do različitih, često protivrečnih i konfuznih jednačina na tom interpretativnom putu. Govoreći o ostavi iz bronzanog doba pronađenoj u Brestoviku, on govori o *ekspanziji kultura bronzanog doba ugarske* i u nastavku se pita:

Zanimljivo bi bilo znati vezu ove stranačke ostave iz Brestovika sa susednim domaćim naseljem u Vinči, koje se po mišljenju g. M. Vasića čuva od bronzanog doba i ostaje pri kamenom oruđu i u bronzanom dobu, odnosno ograničava se skromno na rude iz najbliže okoline (Grbić 1930d, 155).

Sledeće godine o ostavi iz Privine glave pisao je: *inače je sav materijal ove ostave tipičan srednje-evropski, što svedoči o isključivoj zavisnosti Srema u to doba na tamošnjim kulturama (Grbić 1931, 31).*

Postoji mogućnost da je Grbić Dunav shvatao kao nekakvu granicu između Srednje i Jugoistočne Evrope, međutim kako se nikada nije odvažio za argumentovanu i utemeljenu interpretaciju, on je uvek ostajao negde između nedorečenosti i kriptičnosti.

Iz ovog perioda potiče prilično nepoznat Grbićev *antropološki referat o jednoj minijaturnoj posudi iz Vinče*.¹³⁸ Iako donekle u skladu sa radovima izašlim iz Grbićeve laboratorije Narodnog muzeja, u Grbićevom stručnom opusu ovaj *interdisciplinarni* rad predstavlja jedinstveni iskorak dovoljno naučan i vredan publikovanja u inostranom naučnom časopisu *Rivista di Athropologia* (Males et Grbic 1932/30).¹³⁹ Grbić je referat izradio u saradnji sa Branimirom Malešom (1898 - ?) antropologom i fiziologom Centralnog higijenskog zavoda u Beogradu, koji se u ovom periodu posebno zanimao antropometrijom i eugenikom. Maleš je bio rasijalista i u prvim radovima je pokušavao je da izjednači *dinarsku rasu* sa Jugoslovenima, insistirajući na potrebi dodatnih *empirijskih istraživanja*. Specijalizovao se u Rimu i bio je član nekoliko italijanskih antropoloških društava od 1928. (Малеш 1928; opširnije Malović 2008). U zajedničkom istraživačkom projektu Grbić i Maleš su se pozabavili papilarnim linijama odnosno analizom otisaka prstiju otkrivenih na jednoj minijaturnoj posudi sa Vinče. Papiloskopskom analizom pronađenih otisaka utvrđeno je da je posuda modelovana desnom rukom, a da otisci potiču sa palca i srednjeg prsta. Uzimajući u obzir veličinu otiska i debljinu pojedinačnih papilarnih linija Grbić i Maleš su zaključili da je lonac modelovala ženska ili dečija ruka. Poredeći papilarne linije pronađene na površini neolitske posude sa otiscima savremenika, autori su empirijski utvrdili da ne postoji nikakva razlika. Oni navode da u tom trenutku, budući da postoje brojni unutrašnji i spoljašnji faktori koji utiču, kako na modalitet ljudskog skeleta tako i epiderm čoveka, još uvek nije moguće odgonetnuti i rastumačiti složenost papilarnih linija i njihovu korelaciju sa pojedinim rasama ljudi (Males et Grbic 1932/30). Takvi zaključci implicitno su govorili da ne bi trebalo odustati od ideja ljudskih *rasa* u praistoriji. U svakom slučaju, za Grbića ovaj rad je bio iskorak u interdisciplinarnost, što je više retkost nego pravilo.

II

Kada razmišljamo o predmetima koji su bili podvrgnuti *strogoj naučnoj obradi* neophodno je podsetiti na provenijenciju predmeta koji su različitim putevima dospeli u

---

¹³⁸ ANM, Zapisnici sa sednica Narodnog muzeja, 2.5.1929.

¹³⁹ Proučavanje otisaka na prastroijskom posudama je sve do skora u sprskoj arheologiji bila nepoznata rabota

muzejske depoe. U tom smislu nemoguće je ne osvrnuti se na muzejsku *politiku otkupa* sagledanu u nešto drugačijem ili širem kontekstu. Na kongresu muzejskih radnika u Beogradu, januara 1928. godine, koji je okupio službenike muzeja širom Kraljevine, a kome je prisustvovao i Grbić (Sl.), *posebno živahno je postalo gibanje za zakon o muzejima i starinama* (Stele 1936, 81–82). Većina učesnika kongresa pitanje donošenja zakona nije odvajala od pitanja *naučne uloge* muzeja u društvu, tačnije, od položaja muzejskih činovnika:

Da su muzeji naučni instituti i da predmet od svog nalazišta do muzejske vitrine prolazi preko mozga i zgrbljenih ledja muzejskog činovnika o tome se ne vodi briga, jer taj je posao uistinu manje »produktivan« od posla novinskog reportera (Nikolajev-Kus 1929, 200).

Ovaj pokušaj zajedničke akcije svih muzeja u Kraljevini, međutim, nije imao nikakvog suštinskog uspeha. Predlog zakona je 1934. godine došao i do Narodne skupštine i Senata, ali nikada nije usvojen. Između ostalog, zakon je trebalo da reguliše i *iskopavanje muzejskih objekata i spomenika, ili kupovine i razmene muzejskih objekata* (Stele 1936, 85).

U međuvremenu, u Beogradu je početkom 1930. godine na inicijativu Dragoljuba Arandelovića (1873-1950), profesora prava, urednika i direktora lista *Vreme*, Stanislava Krakova i Koste Lukovića (1924–1925), osnovano *Društvo prijatelja starina*. Na prvom okupljanju koje je imenovano *danom nacionalne kulture u redakciji Vremena*, bili su prisutni između ostalih i Vladimir Ćorović (1885 - 1941), Branko Popović (1882 - 1944), Vladimir Petković, Viktor Novak (1889 - 1977), Miodrag Grbić, Đorđe Mano-Zisi (1901-1995), Milan Kašanin (1895 - 1981), arhitekta Đurđe Bošković (1904 - 1990) i Momir Korunović (1883 - 1969). Od važnijih političara jedino je bio prisutan ban vardarske banovine Živojin Lazić (1876 - 1958). Sastanak je krenuo oštro i sa optužbama. Za stanje u kome su se nalazili *nacionalni* spomenici (manastiri i crkve), Vladimir Petković, Đurđe Bošković i Stanislav Krakov, optužili su Crkvu. Bošković je bio najdirektniji pa je tokom prepričke sa crkvenim predstavnicima rekao da je crkva *apsolutno nesposobna* da se stara o spomenicima: *Ali, ne zbog toga, što bi ona imala*

neke rđave namere, nego, naprotiv, zbog toga što te spomenike ljubomorno čuva (Време 10.2.1930).

Miloje Vasić je, ostajući vrlo skeptičan i ciničan prema osnivanju društva, ove optužbe relativizovao:

Da li je kriva Crkva, ili da li je kriva samo Crkva što zakon o zaštiti i nacionalnih i drugih spomenika u zemlji nije postojao ni u Kraljevini Srbiji, ni u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, ni u kraljevini Jugoslaviji? - Nepristrasan sudija reći će svima nama gorku istinu: svi ste vi krivi za to (Васић 1930, 130–131).

Kada je Društvo zaživelo, pitanje *ko je kriv?* više nije bilo bitno. Grbićev kolega Đorđe Mano-Zisi je shvatao ulogu Društva *na široj bazi, uvlačenjem širih slojeva, stvaranjem pododbora i povereništava, koji bi imali naročita uputstva za rad.* Mano-Zisi je proširio vidokrug Društva, čime je obuhvatio ne samo *nacionalne* spomenike, već i sva arheološka nalazišta. Prema njegovom mišljenju, povernici Društva bi trebalo da pružaju obaveštenja o *geografskom položaju nalazišta, prirodi mesta, doba iz koga potiče* itd, ali njihova uloga ne bi trebalo da bude aktivan rad na istraživanju, jer bi to trebalo da bude posao Arheološkog instituta, čim *bude obnarodovan Zakon o zaštiti starina i muzejima.* Mano-Zisi je želeo da se Društvo ugleda na Paviljon Cvijete Zuzorić: *I ovo društvo ne treba da postoji bez svojih oduševljenih kulturnih članica. Ništa bez žene danas ne ide.* Naročito je insistirao da Društvo *treba da poradi da se daje što više estetskog vaspitanja u srednjim i stručnim školama budućoj generaciji.* Sa dozom hrišćanske mistike, smatrao je da *iz naših starina izvire kulturna, moralna i ekonomska regeneracija naše sredine.* Na kraju, on veli da:

Ovako široko shvaćeno socialno agilno udruženje moglo bi da računa na veće uspehe u svom radu. Shvaćeno kao organizacija neke vrste kulturne odbrane, - da vrši potporom države i crkve isto tako značajnu funkciju - kao i organizacije Sokolstva, Jadranske straže, Narodne odbrane, Crvenog krsta - na drugim poljima (Време 16.2.1930).

Društvo prijatelja starina je na taj način postalo kompenzacija za nepostojanje zakona, a Miodrag Grbić *prvi sekretar društva* (Време 21.3.1930). *Vreme* je redovno

obaveštavalo o sednicama Društva, o *pododborima* koji su osnivani u provinciji ili o prvom izletu Društva u Smederevo, gde je *bezbroy džepnih maramica i paučinastih ženskih šalova svih boja, mnogobrojnih šešira, izdiglo hiljade ruku u znak pozdrava*, i ispraćalo izletnike natrag ka Beogradu. Opisujući raspoloženje izletnika na brodu, koji se udaljavao od Smedereva, novinar Vremena piše: *Najzanimljivija ličnost čitavog puta je, bez sumnje, organizator ovog puta, arheolog g.dr.Grbić koji igra, za sve vreme ulogu domaćina* (Breme 14.5.1930).

U realnosti, van prazničnog raspoloženja Društva prijatelja starina, nepostojanje zakona ostavljalo je širok prostor za različite *arheološke* aktivnosti. Mnogi izveštaji o iskopavanjima, koja su najčešće preduzimali lokalni učitelji sa đacima, govore da arheologija i prošlost nisu bili u rukama samo *prijatelja starina* i kustosa muzeja. Muzej je najčešće protestovao protiv samoinicijativnih iskopavanja koja su inicirana i realizovana u *provinciji*, ali hipokrizija se ogledala i u muzejskom internom aktu, po kojem su privatna lica od Muzeja mogla da dobiju dozvolu za iskopavanja.¹⁴⁰ Takođe, narativi koji su u novinama kreirani o arheologiji, prvenstveno iskopavanju Stoba, uticali su i na pojavu *sanjara*, ljudi koji su *sanjali* ili *predosećali* da će u kontekstu arheoloških nalazišta pronaći *zakopano blago* (npr. Breme 9.6.1927; Breme 10.10.1933).¹⁴¹ O *zlatnoj groznici* govori i film *Rudareva sreća* (1928), propagandni film direkcije rudnika u Jarmu, koji je ovu temu eksploatisao sa vrlo jasnom porukom: Umesto da provodite dane tražeći *zakopano blago* po planinama, dođite kod nas u rudnik, gde za iskopavanje možete i da zaradite.¹⁴² Istraživanja antropologa Čarlsa Stjuarta pokazuju u kontekstu Grčke, iako Stjuart naglašava da je reč o širem fenomenu, da se frekventnost *sanjara zakopanog blaga* povećava sa većom socijalnom važnošću prošlosti, a u pojedinim slučajevima i sa većim prisustvom arheologa u pejzažu. *Sanjanje zakopanog blaga* Stjuart objašnjava kao proces koji u popularnoj percepciji istorizuje i sakralizuje prošlost u individualnom ili kolektivnom pamćenju (Stewart 2003; takođe Hamilakis 2007, 120–123). O nešto drugačijem vidu aproprijacije nasleđa govori anegdota koju je Radoslav Grujić opisao u svom izveštaju o iskopavanju *groba Cara Dušana* kod Prizrena. Kako Grujić navodi, *dekorativni mramorni objekti* sa crkve

¹⁴⁰ ANM, br.987, 22.12.1928; ANM, br. 818, 9.12.1929;

¹⁴¹ Takođe i izveštaj Crkvenog suda u Skoplju o *slučaju* Manasija Petrovića zemljodelca iz Moždivnjaka. ANM, br. 523, 16.7.1932.

¹⁴² Dostupno na, <https://www.youtube.com/watch?v=xjA1WpYNhxY>, pristupljeno 5.8.2018. Zahvaljujem se kolegi Aci Đorđeviću koji mi je skrenuo pažnju na ovaj film.

Sv. Arhandela, završili su posle iskopavanja u temeljima jedne privatne kuće u Beogradu: *Jedan viši državni funkcioner, na pr., odneo je 3 objekta i poslao ih u Beograd; i kako mi on sam docnije reče, da ih je, kao amajliju, dao zazidati u temelje svoje kuće, koju je tada gradio* (Грујић 1928, 274).

Postoji mogućnost da je ova anegdota izmišljena, jer je nastala u kontekstu Grujićeve rasprave sa Milojem Vasićem, no i dalje pokazuje da je apropijacija i sakralizacija prošlosti išla podjednako *odozgo* kao i *odozdo*.

Specifičnu sponu između Muzeja i arheološkog nasleđa imali su tzv. *muzejski poverenici*, pjelada raznovrsnih karaktera koji su se zanimali za arheologiju i sa kojima je Grbić bio u kontaktima i pre osnivanja Društva. *Gimnazista* iz Prizrena, Relja Katić (1901-1992), pisao je Grbiću duga i opširna pisma o njegovim *avanturama* i *istraživanjima*, a Grbić ga je savetovao o vođenju arheološkog dnevnika i objašnjavao na koji način se postavljaju arheološke sonde.¹⁴³ Katić je Grbića detaljno informisao o toku iskopavanja u Prizrenu, a Grbić bi potom na osnovu Katićevih informacija publikovao izveštaje o iskopavanjima Radoslava Grujića, *neumornog radnika na arheološkim istraživanjima u Južnoj Srbiji* (Време 1.10.1928).

Drugi *entuzijasti* su doživljavali arheološka iskopavanja isto kako bi doživljavali i rad na uzgoju poljoprivrednih kultura. U uništavanju arheoloških nalazišta, zahvaljujući čemu su bili u prilici da pribave dobra koja bi potom prodajom Muzeju unovčili, *arheolozi amateri* nisu videli ništa problematično. Jedan od takvih *poverenika* bio je Luka Nadlački (1910-1989) iz Srpskog Krstura. Kao i Relja Katić, Nadlački je počeo da se bavi *raskopavanjima* kao *gimnazista*. U jednom karakterističnom pismu iz 1928. godine on piše:

*Čast mi je javiti naslovu da sam sa svojim drugovima u Srpskom Krsturu (Banat) na jednoj visiji kraj Tise iskopao u dubini 3 ½ do 4 metra mnoštvo raznog posuđa od zemlje, kamenog posuđa, kresiva, ljudskih kostura, životinjskih kostiju, kamenog oruđa, pepela itd. te molim Slavni naslov da me uputi i izvesti da li bi Slavni naslov bio voljan sve ove starinske stvari prikupiti od nas i pod kakvim uslovima?*¹⁴⁴

---

¹⁴³ Pisma Relje Katića, 6.7.1927, 1.9.1928, 15.10.1928, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁴⁴ Pismo Luke Nadlačkog, 14.4.1928, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Slavni naslov je kao odgovor poslao Miodraga Grbića koji je sproveo manja iskopavanja na lokalitetu *Kamara Humka* kod Srpskog Krstura između 22. i 26.9.1928.¹⁴⁵ Docnije, Grbić je bio u stalnom kontaktu sa Nadlačkim koji je u Grbiću video prijatelja, za kojega se nadao da će mu pomoći da se zaposli negde u *njegovoj blizini*. Obaveštavao je ga o svom upisu na *Politehnički institut u Parizu*, da bi *doučio znanje o hidrograđevinama jer bi mi to trebalo ako i u buduće budem radio na bageru*.¹⁴⁶ Nisam siguran da li se Nadlački služio bagerom tokom iskopavanja, ali Grbića bi u Muzeju ponekad dočekaio *paket starina* koje je Nadlački slao sa rečima: *Kako vam se sviđaju te sitnice? Dal' će se moći za njih nešto izvući?*¹⁴⁷

Zajedno sa razmenom predmeta iz praistorije, događala se i razmena različitih ideja. Učitelj iz Mokrina, Jovan Saser (Johan Sasser), slao je Grbiću iscrpne izveštaje o svojim iskopavanjima lokaliteta Kremenjak kod Čoke, a iz dokumentarne i arhivske građe se može saznati da su zajedno planirali i iskopavanja kod Mokrina. Grbić je pozamljivao Saseru *novu stručnu literaturu*¹⁴⁸, a Saser je u svakom pismu ushićeno i detaljno pisao šta je sve iskopavao: *možete misliti kakva je bila radost kada sam naišao na jednu ljudsku lobanju, a i iznenađenje, kada ni jedna kost sem lubanje bez doljne vilice nije nađena u raki*. O njegovom entuzijazmu govori i rečenica u nastavku: *Ja sam mobilisao skoro celo učiteljstvo da mi nađu mesta preistoriskog naselja*.¹⁴⁹

Saser nije imao nikakva predubedenja o tome šta zapravo iskopava, no vremenom se izveštio: *Ja sam našao...jedan zapušač (kao u Pločniku br.14)*¹⁵⁰ ili *našao sam...čekić koji Hernes opisuje kao severnog tipa*.¹⁵¹

List podunavskih Švaba *Deutsches Volksblatt* pisao je o Saseru, kao učitelju i *Altertumsforscher*-u, i njegovim *otkrićima* iz *zemunica* kraj Mokrina (*Deutsches Volksblatt* 22.1.1932). Do 1937. godine Saser je, *radeći po upustvima* Miodraga Grbića, u svojoj kući *uredio vrlo bogatu i raznovrsnu arheološku zbirku* (Правда 4.3.1937). Grbić je takođe održavao kontakte i sa Budimirom Budom Borisavljevićem (1883-?), advokatom iz Bitolja, koji je između 1923. i 1926. bio i veliki župan bitoljske oblasti.

---

¹⁴⁵ Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, Srpski Krstur, DNM

¹⁴⁶ Pisma Luke Nadlačkog, 16.12.1931, 14.1.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁴⁷ Pismo Luke Nadlačkog, 14.10.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁴⁸ Pismo Jovana Sasera, 12.10.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁴⁹ Pismo Jovana Sasera, 7. i 9. 9.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁵⁰ Pismo Jovana Sasera, 30.5.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁵¹ Pismo Jovana Sasera, 28.4.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Kako beleži Godišnjak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1926: *bavi se lovom i proučavanjem J. Srbije u pogledu arheologije, etnografije i istorije* (АНОНИМ 1926, 446). Borisavljević je bio dobro pozicioniran u društvenoj hijerarhiji i povremeno bi, uz nadoknadu, Muzeju slao *starine* iz Makedonije.¹⁵² Čuvena kopija Atene Partenos, ukrašavala je njegov dom u Bitolju (Schrader 1932, 89),¹⁵³ sve dok je Muzej 1932. nije otkupio.¹⁵⁴

III

Jedan zanimljiv i nadasve indikativan događaj objedinjuje sve ove iskaze i prilike u Kraljevini i nevelikoj arheološkoj zajednici, a na osnovu njega je moguće sagledati odnos *viših instanci* prema arheologiji. Grbić je u aprilu 1929. godine na poziv uprave Dvora krenuo ka Demir Kapiji, gde se nalazio letnjikovac kraljevske porodice i na *licu mesta ispitao iskopane starine*. Naime, tokom radova u tek zasađenom vinogradu radnici su naišli na *iskopine od arheološkog interesa*, pa je Vladimir Petković u pismu upravi Dvora predložio da bi bilo podesno da se izvrši *otkopavanje pod nadzorom jednog stručnog lica*.¹⁵⁵ Kralj Aleksandar Karađorđević je *blagovoleo* usvojiti taj predlog i predložio da se iskopavanje izvrši pomoću *radenika Dvorskog poljoprivrednog dobra u Demir Kapiji*.¹⁵⁶ Između 17. i 20. maja, sudeći po Grbićevom detaljnom izveštaju, on je izvršio iskopavanje *kasnorimske građevine*. Iako je radio samo tri dana, veoma je interesantno da je upravo ovaj izveštaj najdetaljniji izveštaj sa Grbićevih iskopavanja.¹⁵⁷ Tu je Grbić podrobno opisao dileme šta zapravo iskopava. Da li je u pitanju rezervoar, skladište ili grobnica? Kralj Aleksandar, ako je ikad pročitao ovaj izveštaj, verovatno je i sam ostao zbunjen. Grbić piše da *spolja nije bilo moguće čistiti ovu građevinu, pošto bi tim bila oštećena kultura vinograda. Uostalom spoljni izgled jedne podzмене građevine nije ni važan*. Pokretnih nalaza nije bilo: *nisu nađene ni kosti, ni milodari, pa ni poklopci iz crepa ili kamena, sa kojima bi morali kao inače*

---

¹⁵² Pismo Budimira Borisavljevića, 2.8.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁵³ Kako se to može videti i na sajtu Pibodu muzeja, [https://pmem.unix.fas.harvard.edu:8443/peabody/view/objects/asitem/search\\$0040/0?t:state:flow=0259a21b-faea-4d04-9633-e7d1c6d27683](https://pmem.unix.fas.harvard.edu:8443/peabody/view/objects/asitem/search$0040/0?t:state:flow=0259a21b-faea-4d04-9633-e7d1c6d27683), pristupljeno 9.3.2018.

¹⁵⁴ ANM, br. 943, 30.12.1932, Izveštaj o radu Historisko-umetničkog odeljenja, Antičko odeljenje

¹⁵⁵ ANM, br. 283, 12.4.1929; ANM, br.294, 17.4.1929

¹⁵⁶ ANM, br.301,22.4.1929.

¹⁵⁷ ANM, br.364, 30.5.1929. Kopija izveštaja o iskopavanju na imanju NJ.V.Kralja u Demir Kapiji.

ovi grobovi biti pokriveni. Analogije načinu gradnje Grbić je našao na Stobima, u *stražnjem delu pozornice*. Na kraju, zahvalio se upravi Dvora na radnicima i tome što je *pomogla mnogo nauci*.¹⁵⁸ Iz perspektive tadašnje arheologije bilo je to jedno razočaravajuće iskopavanje, no na osnovu ovog primera moguće je zaključiti da se Kralj Aleksandar vrlo živo interesovao za arheologiju, ali i da je nauka u ovom slučaju, služila samo volji suverena. Interni izveštaj, uz propratni crtež za Dvor, nikada nije ugledao dana. Pet godina kasnije, u trenutku kada su ostaci Žrnova leteli u vazduh, Kralja Aleksandra više nije zanimalo mišljenje arheologa (Новаковић и Радоњић 2017; Бошковић 1982).¹⁵⁹ Uostalom, da parafraziram Grbića, spoljni izgled jednog arheološkog nalazišta nije ni važan.

Ovde ću se još jednom vratiti na Grbićevu autobiografiju. Grbić o politici piše: *Nisam se interesovao za politiku. Smatrao sam da najbolje služim svome društvu, sebi i svojim, ako stručno najpožrtvovanije radi. Mislim da sam grešio, kao i većina specijalista kod nas i na strani* (Грбић 1956, 18).

Dakle, biti apolitičan i *preživeti diktaturu*, kako je napisao u nastavku, značilo je biti u savršenom skladu sa državnom politikom. Između ostalog kao državni službenici, zaposleni u Muzeju su polagali i zakletvu Kralju, da će *i prosvetne i državne interese braniti*.¹⁶⁰ Grbićevo angažovanje u *Društvu prijatelja starina* čiji je pokrovitelj bio list *Vreme*, trebalo biti posmatrati i u tom kontekstu. Nedostajanje pravnog okvira koji bi regulisao status *starina*, ostavljalo je nepregledan predeo u kome su se svi snalazili. Prošlost je bila otvoreno polje za raznovrsne delatnike, arheologe, kraljeviće i prosjake, a sa ostacima iz prošlosti se trgovalo na mnogim nivoima, bilo da je reč o privatnoj, intelektualnoj ili društvenoj aproprijaciji, uništavanju, otkupljivanju ili izlaganju.

---

¹⁵⁸ ANM, br.364, 30.5.1929. Kopija izveštaja o iskopavanju na imanju NJ.V.Kralja u Demir Kapiji.

¹⁵⁹ ANM, br. 166, 31.3. 1934, Izveštaj Đurđa Boškovića o Avalskom gradu: *Avalski je grad, čak i ako bi bio isključivo turskog porekla, potpuno srastao sa mestom na kome se nalazi i stekao puno pravo na naše poštovanje i na našu brigu.*

¹⁶⁰ ANM, br. 757, 9.11.1929.

ŠLIMANOV DUH NAD OHRIDOM

Naša kuća u vrtu, kaže doktor Šliman, navodno je opsedana duhom pretka mog oca, a odmah iza našeg vrta nalazilo se jezerce pod imenom Srebrna zdela (das Silberschalchen), iz koga je prema verovanju svake ponoći izlazila deva noseći srebrnu zdelu. U selu je takodje bilo i malo brdo, okruženo jarkom, verovatno praistorijsko pogrebno mesto (ili takozvani „Hunski grob”), u kojem je, kako legenda kaže, vitez kradljivac u stara vremena u zlatnoj kolevci sahranio svoje omiljeno dete.

(Schuchhardt 1891, 1–2)

I

Kada su bugarski arheolozi Karel Škorpil i Bogdan Filov objavili rezultate iskopavanja nekropole kod Trebeništa, knjiga je u arheološkom svetu postala senzacija. Naime, bugarske trupe su 1918. godine otkrile sedam arhajskih grobova, isprva pet, a po izlasku Škorpila na teren još dva, u kojima su pohranjene zlatne maske, pektoral i rukavica, bronzani krateri i hidrije, oružje, nakit i ostali bogati prilozi. *Grci, varvari, grčki plaćenici* u službi lokalnih plemena, *ilirski ili makedonski kneževi, Dasareti* samo su neki od odgovora koje su arheolozi pokušavali da pruže, pitajući se ko su bili i odakle su došli ljudi sahranjeni na trebeniškoj nekropoli (Filow und Schkorpil 1927; Casson 1928; Jacobsthal 1928; Schuchhardt 1932). Formalne analogije sa mikenskim maskama su oživele nedoumice oko porekla *mikenske kulture* i njenim *nosiocima*. Nisu samo maske asociirale na Mikenu. Filov i Škorpil su i predstavu antitetički postavljenih lavova sa zlatnog pektorala pronađenog u grobu VII, dovodili u vezi sa mikenskom *Lavljom kapijom* (Filow und Schkorpil 1927, 15–16). Za Stenlija Kasona nije bilo dileme, sličnosti pokazuju *konzervativnu prirodu* Ilira i Makedonaca, a Ohrid i Mikena bi mogli biti dve faze jedne iste kulture (Casson 1928, 270). Šuhart je predložilo nešto eksplicitnije *rešenje*. Prema njegovom mišljenju, pošto se u *staroj domovini Mikenaca* običaj sahranjivanja sa maskama zadržao, to je siguran znak odakle su potekle *“ahajske” najezde*. U svojoj interpretaciji Šuhart je otišao i korak dalje tvrdeći da

Butmir i Trebenište leže u *srcu Ilirije*, dok je ilirski jezik imao snažan uticaj na grčki, što jasno ukazuje da je prva “*ahajska*” seoba potekla iz *Ilirije* ili *preko Ilirije* u Grčku. Tada je i Trebenište ukalupio u svoj *grandiozni* sistem praistorije, sistem koji je korene tražio negde u Centralnoj Evropi, gde se zoomorfni ili spiralni motivi po prvi put javljaju na neolitskoj keramici, i odakle su dolazile invazije i migracije (Schuchhardt 1932, 343).

Dok su evropski arheolozi razmišljali o etnicitetu ljudi sahranjenih kod Trebeništa, u Beogradu su se objekti sa nekropole umešali u pitanje savremenih etniciteta na direktniji način. Petković i Grbić su u protestnom pismu upućenom Ministarstvu, po izlasku knjige, tražili poštovanje odredbi Nejskog ugovora, prema kome su

*Bugari bespravno zadržali i za svoj Nar. Muzej u Sofiji, protivno odredbama ovog ugovora, prisvojili arheološke objekte slučajno pronađene i otkopane kod Trebeništa na putu Ohrid-Kičevo, a na našoj teritoriji.*¹⁶¹

Grbić je sa ovim zahtevom izašao i u javnost, procenjujući vrednost *arheološkog blaga* na *nekoliko miliona dinara*. U melodramskom uvodu u tekst za *Politiku* Grbić piše:

Leže njih sedmoro sahranjeni u dva reda. Glave su im položene na zapadu; oči im gledaju zato svako jutro rađanje sunca na istoku, ali ih ono ne budi. To sunce, koje im je davalo nekad život, nije bilo u stanju, da ih otme večnom mraku, u koje su preselili. Došli su vojnici, kao oni što su nekad bili pre 2500 godina, ali vojnici, koji su govorili drugim, tuđim jezikom i ratovali drugim oružjem, od čijeg su se zvuka tresli u grobovima. Oni su ih otrgli večnom mraku. Nisu im vratili život, uzeli su im mir, koji u večno mraku vlada, i doneli ih mrtve među žive, da živi misle o dobu i prilikama, kada su oni živeli (Политика 19.1.1928).

U graji tadašnjih međusobnih trvenja između Bugarske i Jugoslavije argument *mrtvih koji se tresu u grobovima* i *kojima je oduzet mir* se jednostavno nije mogao čuti.

---

¹⁶¹ ANM, pov. br. 123, 16.2.1928.

Na akt koji je otišao Ministarstvu spoljnih poslova i Poslanstvu u Sofiji, Muzej nije dobio nikakav zvaničan odgovor, uprkos Grbićevom insistiranju na *velikom kulturnom, moralnom i materijalnom značaju ove stvari*.¹⁶² Dnevno politički značaj Grbićevog *državotvornog* obraćanja u Politici svakako ne bi trebalo zaboraviti. Nekoliko dana kasnije, držao je predavanje na Narodnom univerzitetu u Vršcu sa istim naslovom: *Trebenište, arheološka riznica Južne Srbije*.¹⁶³ U julu 1929. godine Petković je Ministarstvu prosvete poslao molbu da Muzej nastavi iskopanja kod Trebeništa.

*Ima znakova, piše Petković, po kojima bi se moglo slutiti, da bi i dalja iskopavanja bila uspešna. U svakom slučaju, bi bilo vrlo korisno da se preduzmu iskopavanja na rečenome mestu kao i u Ohridu i u oblasti Ohrida.*¹⁶⁴

Ministarstvo je u avgustu odoborilo molbu Muzeja u skladu sa kojom je bilo planirano da Grbić i preparator Jakov Pavelić otputuju u Ohrid zarad *iskopavanja, proučavanja i snimanja*.¹⁶⁵ Ovo putovanje bi trebalo posmatrati i kao planirani susret, jer Muzej nije bio jedina zainteresovana strana.

Dok je beogradska čaršija dremala, jedan nemački mladi baron, vredno je radio na otkrivanju naselja gde su *mrtvi* živeli. Johan Albert fon Rajsvic (Johann Albrecht von Reischwitz 1899 - 1962), pruski stipendista, doktor filozofije i *ekspert* za istoriju jugoistočne Evrope (Kott 2017) tražio je *razrešenje* Trebeništa u brdima iznad Ohrida. Rajsvic je, kako piše Vreme prenoseći sadržaj privatnog pisma upućenog Vladimiru Petkoviću (Bpeme 8.4.1930), proveo 6 meseci tražeći potencijalni lokalitet kod Ohrida. Ali zašto je Rajsvic tražio naselje? Pretpostavljam da se na ovom mestu najbolje vidi narativni potencijal sage o Hajnrihu Šlimanu (Marchand 1996, 118–124). Šliman je *najbogatije* grobove sa zlatnim maskama u Mikenu pronašao u okviru naselja, u *grobnom krugu A* (Schuchhardt 1891, 152–274). Šliman i Rajsvic su delili još nekoliko stvari, obojica su bili avanturisti/autsajderi, odnosno, nijedan od njih nije bio školovani arheolog. Imali su i zajedničkog imenitelja - Karla Šuharta. Šuhart je napisao popularnu

---

¹⁶² ANM, br. 883. 9.11.1928.

¹⁶³ Zahvalnica Narodnog univerziteta u Vršcu, br.33. 1927/28, 4.2.1928, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁶⁴ ANM, br. 508, 24.7.1929.

¹⁶⁵ ANM, br.562, 13.8.1929.

i uticajnu knjigu o Šlimanovim iskopavanjima (Schuchhardt 1891), a Rajsvic je bio očaran Šuhartom, pa ga je u privatnim pismima oslovljavao sa *Papa Schuchhardt*.¹⁶⁶

Nešto kasnije, radujući se saradnji sa Grbićem, koga je sudeći prema tonu pisma imao priliku da sretne, Rajsvic se nadao da će iskopavanje Gradišta iznad crkve Sv. Erazma doprineti *pravom razumevanju nalaza iz Trebeništa*.¹⁶⁷ U skladu sa Rajsvicevim nadanjima, Vilhem Unfercagt (Wilhelm Unverzagt, 1892 - 1971), Šuhartov učenik i naslednik na mestu direktora Berlinskog muzeju za praistoriju i ranu istoriju (*Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte*), mislio je da su iskopavanja Ohrida od posebnog značaja za proučavanje odnosa između *grčko-egejskog* sveta i *ilirsko-tračke zaleđine*. Unfercagt je naglašavao važnost saradnje između jugoslovenske i nemačke nauke, u svetlu *opasnosti* ukoliko američka pomoć u jugoslovensku arheologiju dođe pre nemačkog učešća (Kott 2017, 250–251). Unfercagt je sasvim sigurno aludirao na Američku ekspediciju u Centralnoj Evropi koja je bila predvođena Vladimirom Fjuksom (Vladimir Fewkes, 1901-1941).

Sa druge strane, postavlja se pitanje zašto je Petković bio tako rad da već u septembru 1929. godine potpiše ugovor sa Rajsvicem i Nemačkim arheološkim institutom o saradnji.¹⁶⁸ Jedan od mogućih razloga, pored finansijske koristi, može se potražiti i u Petkovićevom pokušaju da se oslobodi uticaja koji je Srpska kraljevska akademija imala na Muzej. Na vest da je Akademija izradila *Pravilnik o nadzoru nad Narodnim muzejom*, Petković je burno reagovao sa rečima *da Akademija nema prava da se meša u poslove Narodnog muzeja*. U opširnom pismu Ministarstvu on piše da je *Akademija bez znanja i sporazuma izradila pravilnik*:

*Muzej je, doista, ohol zbog uspeha u svim svojim naučnim istraživanjima i u oblasti prehistoriske, i u oblasti klasične, i u oblasti vizantiske i srpske arheologije, u toliko pre, što Muzej nikada ni iz bliza nije imao na raspoloženju sredstva, kojima raspolaže S.K.Akademija.*¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ Pismo Johana Alberta fon Rajsvisa Erni Bloks, 10.12.1933, Privater Nachlass Bettina Reiszitz

¹⁶⁷ *Ich habe mich sehr gefreut zu erfahren, dass Sie also definitiv mit uns zusammen als Bevollmächtigter arbeiten werden und denke, dass „Gradiste“ uns wichtige historische Aufschlüsse gerade zum rechten Verständnis für die Funde in „Trebeniste“ bringen wird.* Pismo Johana Alberta fon Rajsvisa, 1.7.1930, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁶⁸ ANM, br. 388, 28.5.1930.

¹⁶⁹ ANM, pov. br. 151, 23.2.1929.

U aprilu 1929. Petković je boravio u Berlinu gde je na proslavi Nemačkog arheološkog instituta:

*sa bolom saznao, da na Berlinskom Univerzitetu, poznati u nauci profesor O.Vulf u svojim predavanjima govori o bugarskom karakteru umetnosti u Južnoj Srbiji. Na žalost ovo dolazi iz neobaveštenosti pošto strani naučnici crpu svoja obaveštenja iz bugarskih publikacija, kojih ima u velikom broju, na svim jezicima Zapadne Evrope.*¹⁷⁰

U tom kontekstu, potencijal koji bi eventualna saradnja i pridobijanje Nemačkog arheološkog instituta donelo, služilo bi istovremeno i *kulturnoj propagandi* i prevazilaženju unutrašnjih razmirica između Muzeja i Akademije. Šire gledano, prve ideje o formiranju *Jugoslovensko-nemačkog društva* datiraju u isto vreme, dok je do konačnog formiranja društva došlo 1931. na inicijativu nemačkog poslanika Urliha fon Hasela (Urlich von Hasel, 1881-1944). Sa jugoslovenske strane ideja je bila podržana od različitih pripadnika političke i finasijske elite medju kojima su recimo Milan Stojadinović (1888 - 1961) ili Milutin Stevanović, finansijer lista Vreme (Gašić 2005, 30). Različiti idejni, politički i personalni motivi vidno sa podelili već podeljenu arheološku zajednicu u Beogradu. Sa jedne strane našli su se Muzej i Nemački arheološki institut, a sa druge strane Akademija. Kako drugačije objasniti i Vulićevo užurbano spremanje da se kao *član Akademije* upusti u arheološku potragu za *prestonicom* u *Dolinu kraljeva*, kako se u javnosti govorilo o Trebeništu (Breme 22.6.1930)?

II

Vest da je Nikola Vulić u pratnji Milovana Kokića u julu 1930. pronašao *grob VIII* kod Trebeništa (Политика 18.7.1930) u Muzeju verovatno nije dočekana sa ushićenjem. Krajem iste godine i *Ilustrovane londonske vesti* prenele su vesti o *senzaciji* (Illustrated London News 27.12.1930). Grbić je imao svoju interpretaciju događaja, govoreći o nekropoli i Vulićevim iskopavanjima, on piše: *Prethodno sam ja dobio*

---

¹⁷⁰ ANM, pov. br. 434, 18.6.1930

odobrenje da na njoj kopam, pa sam mu predao ovaj rad smatrajući, da je tada bio više upoznat sa terenom od mene (Грбић 1956, 16).

Prvi deo rečenice je kako smo videli iz muzejske dokumentarne građe tačan, budući da je Grbić u avgustu 1929. dobio dozvolu za iskopavanja. Međutim, ne bih rekao da je Grbić *predao rad* Vuliću, kako on tvrdi. *Sreća i slava* Trebeništa pripali su Vuliću, a Grbić to ni mnogo kasnije nije mogao da zaboravi. U svakom slučaju, rezultati Vulićevih iskopavanja (Вулић 1932), odlaganje dolaska ekspedicije iz Berlina, prvo do septembra 1930,¹⁷¹ a potom i do aprila 1931,¹⁷² nisu bile najbolje vesti za Grbića. Prema ugovoru o saradnji sa Nemačkim arheološkim institutom, koji je važio narednih pet godina,¹⁷³ Narodni muzej je zadržavao pravo svojine nad arheološkim nalazima ali je pravo publikovanja bilo Nemačkog arheološkog instituta. Iako je pravo publikovanja suštinski značilo i pravo na intepretaciju, ni Petković, a ni Grbić nisu nalazili ništa sporno u odredbama ugovora.

Politika je 15. aprila 1931. izvestila o dolasku *delegata* Nemačkog arheološkog instituta, a momenat susreta Unfercagta, Grbića i Rajsvisa na železničkoj stanici u Beogradu ovekovečen je i na fotografiji. Novinar Politike u opširnom tekstu piše da je Rajsvic prešao *celu Jugoslaviju* ali da su mu *pali u oči arheološki spomenici* kod Ohrida *pa je tako došao na ideju da bi se preko njih mogle uspostaviti intimne veze između jugoslovenskih i nemačkih arheologa* (Политика 15.4.1931). Nešto više o *intimnim vezama*, iskopavanjima, *osmatranjima terena*¹⁷⁴ i Grbićevim prvim koracima tokom ekspedicije može se naslutiti iz pisama Đorđa Mano-Zisija i Vladimira Petkovića. *Milo mi je (vidim i iz novina)*, hrabrio ga je Mano-Zisi, *da ti tako dobro ide, i još bolje će ići.*¹⁷⁵ Petković je iz Gradskog pisao:

---

¹⁷¹ Pismo Johana Alberta fon Rajsvisa, 1.7.1930, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁷² ANM, br. 223, 27.3.1931; ANM, br. 285, 13.4.1931.

¹⁷³ ANM, br. 658, 5.10.1929, Akt ministarstva prosvete PBr. 21360, 30.8.1929 i Nacrt ugovora o iskopavanju Gradišta kod Ohrida.

¹⁷⁴ ANM, br. 551, 4.7.1931

¹⁷⁵ Pismo Đorđa Mano-Zisija, 24.4.1931. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić. I zaista, novine su pomno pratile ekspediciju na Ohridu: *Ekspedija je u toku ovih dana obišla Ohridsko jezero i okolinu sa zadatkom da nađe podesan arheološki teren na kome će vršiti istraživanja Berlinskog arheološkog instituta. Rezultati istraživanja su odlični. Sam Ohrid izgleda da je postojao još od bronzanog doba. Njegov značaj je razumljiv u toliko pre što je on, u unutrašnjosti Balkana, bio na raskrsnici dva neobično važna puta od kojih je jedan išao sa severa na jug, a drugi od zapada na istok* (Време 30.4. 1931).

*Nisam sumnjao, da će te sve učiniti, kako bi Nemci, koji su bili sa sa vama u društvu, ostati zadovoljni. Samo mislim, da pogrešno sudite o nekom ogovaranju kod Nemaca, koje bi za posledicu imalo prvobitno nepoverenje prema Vama. Meni je poznato, da je rezervisanost i hladnoća karakteristična za sve Nemce u početku poznanstva. Milo mi je što ste uspeli da se raskrave prema Vama.*¹⁷⁶

Koliko su se Nemci *raskravili* pokazuje i živa prepiska između Grbića i Unfercagta koja je usledila.¹⁷⁷ Pored Unfercagta, Jozefa Kelera (F. J. Keller, 1902-1982) i Rajsvisa, Grbić je imao priliku da upozna i Georga Kara (G. Karo, 1872-1963), direktora Nemačkog arheološkog instituta u Atini, koji je posetio Ohrid 1931. godine na svom putu ka Grčkoj.¹⁷⁸ Ipak, ekspedicija se nije vratila na jesen iste godine kao što je planirano,¹⁷⁹ a Grbić će morati da sačeka još godinu dana da iskopavanja konačno otpočnu. U međuvremenu, starao se da se *stavi pod policijski nadzor Gradište nad sv. Erazmom, Gradište kod sela Lakočeri, praistorijsko groblje kod sela donja Belica i brižljiv nadzor nad zidinama u Ohridu.*¹⁸⁰

Spremajući se za novo putovanje, Unfercagt je u martu 1932. pisao Grbiću da *cela nemačka štampa* piše o budućim iskopavanjima.¹⁸¹ Radovi *šireg naučnog značaja*, kako piše u jednom internom muzejskom dokumentu, trebalo je da privuku *veliki broj stranih naučenjaka iz Nemačke, Engleske, Amerike i Grčke*, ali i posetu *nemačkog poslanika fon Hasela.*¹⁸² No, velika očekivanja, da će se *pod ruševinama Gradišta naći grad u kome su mrtvi iz nekropole kod Trebeništa imali svoje domove i odakle su vladali dolinom* (Политика 15.4.1931), nisu bila ispunjena. Petković je u jednom pismu sa Stoba pisao Grbiću: *Vidim, da niste imali mnogo nalazaka. Mi smo ovde srećniji, jer smo otkrili 3 mramorne skulpture i otkrili smo mnogo podnih mozaika.*¹⁸³

---

¹⁷⁶ Pismo Vladimira Petkovića, 14.5.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁷⁷ Pisma Vilhelma Unfercagta, 18.5.1931, 3.6.1931, 9.7.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁷⁸ Pismo Georga Kara, 8.5.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁷⁹ Pismo Vilhelma Unfercagta, 9.7.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁸⁰ ANM, br.366, 15.5.1931; ANM, br.367, 15.5.1931; ANM, br.368, 15.5.1931.

¹⁸¹ Pismo Vilhelma Unfercagta, 10.3.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁸² ANM, br. 278, 16.4.1932.

¹⁸³ Pismo Vladimira Petkovića, 8.5.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Tokom iskopavanja Gradište nad sv. Erazmom nemačka ekspedicija je pronašla ostatke mlađeg naselja iz *helenističkog* perioda, a čitava konstrukcija se srušila kao kula od karata. Nikola Vulić je kasnije mogao i sa osmehom napisati:

Ove godine izvesni nemački arheolozi raskopavali su jedan starinski grad na jednom brdašcu u blizini Trebeništa. Oni su otkrili tu vrlo impozantne zidine, platna velike tvrđave. Ali je sigurno da u tim ruševinama ne treba gledati ostatke grada čiji su stanovnici sahranjivani u nekropoli kod Trebeništa (Вулић 1933, 29).

Ovakvi rezultati istraživanja nisu predstavljali prepreku da se na licu mesta, na samom Gradištu, oformi drugačiji narativ: *da je Gradište u borbi Makedonije i Rima igralo vanredno veliku, pa možda i presudnu ulogu* (Политика 5.5.1932; takođe Правда 15.5.1932).

Narativ koji je nastao u hodu, na terenu, potom postaje i naučni, a Grbić je u izveštaju Akademiji napisao: *Vremenski, čini se, tvrđava je igrala važnu ulogu na prelazu makedonske preistorijske u istoriju i u bojevima protiv Rimljana.*¹⁸⁴

Unfercagt međutim nije hteo da odustane od Ohrida. Iako je bio vidno pometen vestima da je Vulić pronašao još nekoliko grobova u Gorencima, on je okrivio beogradske novinare što *ni reč nisu rekli* o iskopavanjima Gradišta. Prema Unfercagtu, takav pristup teško da će omogućiti prikupljanje fondova za buduća iskopavanja.¹⁸⁵ Takođe, nakon posete Američke ekspedicije Ohridu, Unfercagt je optužio Grbića da je on *lično kriv* što je *Amerikance* pozvao da vide *naša iskopavanja (unsere Grabung)*, i da se u interesu *naše nauke (unsere Wissenschaft)* postara da se ove neprijatnosti ne ponavljaju, iako nikada nije *dozvolio sebi sumnju* da će *ohridska oblast ostati rezervisana za nas (dass die Umgebung von Ohrid für uns reserviert bleibt).*¹⁸⁶

Potom je usledila Unfercagtova molba da se *6 sandučića sa rbinama*, pošalju u muzej u Berlinu. Grbić očigledno nije imao ništa protiv ovog predloga, *ukoliko se izričito rezerviše naše pravo, da nam se vrati kolekcija keramike sa Gradišta.*¹⁸⁷ Komisija u sastavu Vladimir Petković, Jozo Petrović i Miodrag Grbić utvrdila je da

¹⁸⁴ ANM, br. 943. 30.12.1932, Izveštaj o radu Historisko-umetničkog odeljenja, Preistorisko odeljenje

¹⁸⁵ Pismo Vilhelma Unfercagta, 13.8.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁸⁶ Pismo Vilhelma Unfercagta, 15.6.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁸⁷ ANM, br. 455, 1.7.1932.

keramički fragmenti ne predstavljaju *nikakvu materijalnu ni naučnu vrednost* i mogu biti upućeni u Berlin.¹⁸⁸ Odredbi ugovora kojim su regulisana prava i obaveze ugovornih strana očigledno više nije potrebe i razloga da se pridržavaju niti nemačka niti jugoslovenska strana. Ne postoji ugovor koji bi mogao da zaštiti interese strane nespemne da ih sama zaštiti.

Kada se 1939. godine obnovila mogućnost za saradnju sa Nemačkim arheološkim institutom u jednom izveštaju koji je *referisao* Miodrag Grbić piše:

*Za vreme otkopavanja otkriveni su samo nepokretni arhitektonski objekti. Od pokretnih arheoloških objekata nije nađeno ništa važno, pa nije ni predavano Muzeju, nego je ostalo na samom nalazištu.*¹⁸⁹

Rbine sa Ohrida završile su na muzejskom ostvru u Berlinu smeštene u nekom od depoa berlinskih muzeja (*Museum für Völkerkunde*) gde se čuvalo i *Prijamovo blago* (*Schatz des Priamos*). Iako je posle Drugog svetskog rata Unfercagt publikovao rezultate iskopavanja Gradišta sv. Erazma (Unverzagt 1954), nijedna *rbina* se nije našla u njegovom radu.

Na Unfercagta ću se vratiti kasnije, ali razmišljajući o Šlimanovim *avanturama*, prisetio sam se iznova Hegelove misli da se istorijske činjenice i ličnosti pojavljuju dva puta i Marksove opaske: *jedanput kao tragedija, drugi put kao farsa* (Marks 2017[1885], 11).

---

¹⁸⁸ ANM, br.475, 6.7.1932.

¹⁸⁹ ANM, br. 309, 27.4. 1939

IZMEĐU ARHEOLOŠKIH NASLAGA STARČEVA - O IDEJAMA I NOVCU

*Wer A sagt, muss auch B sagen*¹⁹⁰

I

Paralaleno sa međunarodnim istraživačkim projektom na kojem je sarađivao sa Nemačkim arheološkim institutom, odnosno nemačkom ekspedicijom na Ohridu, Grbić je počeo saradnju i sa *Američkom ekspedicijom u Centralnoj Evropi*. Rad ove ekspedicije bi trebalo sagledati u kontekstu niza ekspedicija koje je predvodio Džordž Mekardi (G.G. MacCurdy, 1863-1947), profesor na Jeju, *pionir američke paleoantropologije* i organizator letnjih škola američkih studenata po Evropi. Budući da je školovan u Nemačkoj i Francuskoj, Mekardi je ostao poznat i kao autor koji je koncepte evropske arheologije popularizovao u Americi (Bricker 2002).

Koliko je pitanje porekla ljudskog roda ali i evropskog neolita bilo važno, odnosno u kojoj meri su ova pitanja motivisala i istraživanje Starčeva može se pronaći u jednom radu koji je Mekardi napisao 1929. godine.

Postoji svaki razlog, piše on, da se pretpostavi da kolevka ljudske rase ne samo da je bila negde u Starom Svetu već takođe severno od ekvatora. Da li je bila u delu sada poznatom kao Evropa? Rano je da se odgovori na ovo pitanje definitivno (MacCurdy 1929, 97).

U nastavku, govoreći o neolitskom periodu, Mekardi kaže *da uprkos svemu tome šta je urađeno ne postoji dobro definisana hronologija mlađeg kamenog doba*. Prema njemu, dosadašnje regionalne hronologije mogu biti upotrebljene samo na ograničena područja: *Ostaje da se vidi da li takva hronologija i terminologija može na zadovoljavajući način pokriti čitavu Evropu* (MacCurdy 1929, 103–104). Stoga ima dobrih osnova za pretpostavku da su iz tih razloga njegovi učenici Vladimir Fjuks i Robert Erih (R.W. Ehrich, 1908–1992) u Češkoj započeli iskopavanje praistorijskog

---

¹⁹⁰ Iz pisma Heti Goldman Vladimiru Fjuksu, 15.3.1932, UPMA. Odgovarajuća izreka kod nas bi bila: ne hvataj se u kolo ako ne znaš da igraš.

naselja Homolke, kao i putovanja u jugoistočnu Evropu zbog *komparativnih studija* (Fewkes 1932; Erich 1974, 38).¹⁹¹ Pitanje porekla evropskog neolita postalo je oblast interesovanja i preko Atlantika.

Grbić je prve kontakte sa Vladimirom Fjuksom ostvario preko Arheološkog instituta u Pragu 1929. godine.¹⁹² Budući da pisma iz tog perioda nedostaju, pojediniosti o početnim kontaktima sa američkim istraživačima na žalost nisu poznate.¹⁹³ Posle nekoliko Fjuksovih poseta Beogradu, od kojih je jednu zabeležilo Vreme (Bpeme 8.11.1930), potpisan je ugovor o saradnji. Ugovor između *Arheološke ekspedicije Pensilvanija, Harvard Univerziteta* i Muzeja podrazumevao je sondažna iskopavanja Starčeva, Jabuke (kod Pančeva), Ljuljaka i Resnika (kod Kragujevca).¹⁹⁴ Za razliku od ugovora sa Nemačkim arheološkim institutom, Muzej je u ovom slučaju zadržavao i prava na *naučno publikovanje koje ostaje obostrano*.¹⁹⁵ I sam Petković je smatrao da je za Muzej ugovor *povoljniji* od ugovora sa Nemačkim arheološkim institutom.¹⁹⁶

U kolikoj meri je Jugoslavija postala *egzotična* u arheološkom smislu govori i intervju sa Mekardijem koji je posetio Beograd.

Jugoslavija me privlači svojom bogatom preistorijskom prošlošću. Za nas je od velike važnosti da vršimo istraživanja na licu mesta. Kako nov kontinent ne obiluje interesantnosti u arheološkom pogledu, mi svoja znanja moramo da obogaćujemo svakogodišnjim istraživanjima u Evropi (Bpeme 26.8.1931).

Tokom 1931. godine istraživanja u Srbiji je finansirao bračni par Lilian (L.H. Haas, 1879–1961) i Julijus Hajnrh Has (J.H. Haas, 1869–1931) koji se u dokumentima, štampi i pismima uglavnom pojavljuju kao *gospodin* i *gospođa Has* (Политика

---

¹⁹¹ Fjuks je rođen u Nimbruku 1901. u Češkoj, a njegov otac je bio član češkog senata i dobar prijatelj predsednika Tomaša Masarika. Posle vojne službe u Prvom svetskom ratu, Fjuks je emigrirao u Ameriku, gde je završio studije antropologije (Speck 1942; Alden Mason 1942).

¹⁹² Koncept izveštaja o Starčevu za Ministarstvo, 20.4.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁹³ Prvo dostupno pismo datira iz 17. februara 1930, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁹⁴ ANM, br. 467, 19.6.1931

¹⁹⁵ ANM, koncept ugovora, 20.6.1931

¹⁹⁶ ANM, br. 434, 9.6.1931

26.8.1931).¹⁹⁷ Kolekcionarka umetnina i detroitski bankar pominju se i kao glavni darodavci Muzeja detroitskog inistituta umetnosti (Detroit Institute of Arts Museum).¹⁹⁸ Posle smrti Julijusa Hasa i ekonomske krize koja je potresala Ameriku, glavni finansijeri ekspedicije će postati Fog art Muzej (Fogg Art Museum) i Pibodi muzej Harvardskog univerziteta (Peabody Museum of Archaeology and Ethnology), a ekspediciji će se priključiti i Heti Goldman.¹⁹⁹

Goldman je pre Starčeva dugo vremena radila u Grčkoj na lokalitetu Eutrezis u Beotiji, proučavajući *trgovačke odnose u praistorijskoj Egeji* (Mellink and Queen 2006, 314). Fjuks je Grbiću predstavio Goldman kao vrsnog znalca praistorijske i klasične arheologije: *Ta zna celu Grčku i egejsku oblast bolje nego Stocki svoje cipele*. Njena publikacija o Eutresizu za Fjuksa je bila *kolosalna*, i nešto što je on želeo napisati 20 godina.²⁰⁰

Da su predubedenja postojala i kod članova američke ekpedicije pre nego što su 20. aprila 1932. otplovili ka Evropi, govori i jedan nepotpisani dokument koji se čuva u arhivu Muzeja u Pensilvaniji. Bez obzira da li je namenjen za američke novine ili za kakvu drugu internu upotrebu ovaj dokument je važan, jer je u njemu moguće pročitati neke od ideja koje će nešto kasnije razviti Grbić:

Glavni deo terenskog rada biće posvećen iskopavanjima širokih razmera u Starčevu kod Beograda. Ovaj lokalitet je prostrano selo i nekropola koja datira iz trećeg milenijuma p.n.e., ili mlađeg kamenog doba (New Stone Age). Nekoliko kulturnih faza koje traju od bronzanog doba su takođe pristune. Preliminarna sondiranja su ovde urađena prošle godine od strane Pensilvanija Harvard ekspedicije, pod vođstvom V.J.Fjuksa, i pokazala su se neobično obećavajuća i od važnosti. Naročito interesantno je prisustvo neolitske slikane keramike koja izgleda da je starija ovde nego bilo gde na kontinentu. Nakon ovih sondiranja, profesor Vasić iskopavao je na poznatom lokalitetu Vinča, i otkrio je spuštajući se do najnižih slojeva, materijal istovetan sa onim koji je pronašla

---

¹⁹⁷ ANM, br.666, 21.8.1931; Pismo Vladimira Fjuksa, 19.8.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

¹⁹⁸ <http://research.frick.org/directoryweb/browserecord.php?-action=browse&-recid=7521>, pristupljeno 8.11.2018

¹⁹⁹ Pismo Heti Goldman upućeno Fjuksu, 15.3.1932, UPMA; Pismo Donalda Skota 28.3.1932. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁰⁰ Pismo Vladimira Fjuksa 10.3.1932. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića.

*Američka ekspedicija. Pre nekoliko godina, Fog Art muzej, iskopavao je veliko naselje kod Eutrezisa u Grčkoj pod vođstvom Dr. Heti Goldman. U skorašnjoj knjizi o ovom radu, Dr. Goldman izveštava o nalazima slikane keramike u najstarijim slojevima koja pokazuju upečaljive sličnosti sa onima u Starčevu. Ovi faktori mogu dovesti do uspostavljanja relativne hronologije mlađeg kamenog doba u Jugoslaviji, koje do sada nije bila moguće. Zahvaljujući svojoj geografskoj poziciji Jugoslavija zauzima ključni region u kojem bi trebalo tražiti odgovore na mnoga zagonetna pitanja u pogledu porekla, širenja i razvitka evropske civilizacije od mlađeg kamenog doba i kroz kasnije kulturne periode.*²⁰¹

Sa idejom da je Starčevo najstarije na kontinentu i da će iskopavanja Starčeva rešiti velika pitanja Evrope, krenulo se na putovanje.

Pored Fjuksa, Grbića, Goldmanove i Eriha u iskopavanjima Starčeva 1933. učestvovali su Oleh Kandiba (O. Kandyba, 1907-1944)²⁰² i američka antropološkinja i slikarka Gvinet Harrington (G. Harrington, 1894-1978) (Armstrong 1988, 524). Kao i slučaju nemačke, štampa je naročitu ekspediciju američkih arheologa pratila na svakom koraku. U jednom novinskom članku govorilo se, između ostalog, i o sumi od 120.000 dolara (6,5 miliona tadašnjih dinara) koja je navodno trebalo da bude utrošena za iskopavanja (Време 22.7.1932). Očigledno je reč o Fjuksovom preterivanju i hvalisanju, jer se kasnije pominje znatno realnija suma od nešto više od 150.000 dinara (Политика 13.9.1932). U tom kontekstu treba posmatrati i čuveni Ford Model A, kojim se ekspedicija koristila, a koji je kasnije ušao u legendu (Ehrich 1974, 39) kao i priča o ogromnim fondovima. Sve ove priče i predstave za cilj su najverovatnije imale zataškavanje realne situacije u kojoj se američka ekspedicija po pitanju fondova i finansija nalazila, a o čemu nam svedoče privatna pisma.²⁰³

Simbolični znak pažnje američke ekspedicije bio je poklon Muzeju u vidu tzv. komparativne zbirke koju je ekspedicija tokom svog dugogodišnjeg postojanja sakupljala u različitim evropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama. Svojevrsku zbirku kurioziteta čine kamene sekire iz megalitskih grobnica koje je, na

---

²⁰¹ Harvard archaeological expedition to Yugoslavia, 1932, UPMA

²⁰² ANM, br. 456, 1.7.1932.

²⁰³ Pisma Vladimira Fjuksa 11.5.1933 i Heti Goldman 4.5.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

primer, iskopavao Gabrijel Mortije, indijanske kamene alatke, *etruska* keramika ili glačane sekire iz Danske. Ovi objekti služili su za međuinstitucionalnu *razmenu*.²⁰⁴

Zanimljivo je da velika medijska pažnja i predubedenja, kako istraživača tako i javnosti, nisu uticali na interpretaciju Starčeva. Mada je iskopavanje ovog neolitskog lokaliteta sprovedno minuciozno i metodološki napredno²⁰⁵ kada je reč o interpretaciji arheolozi su se oslonili na tradicionalnu komparativnu metodu. *Slikana keramika* bila je jedini element uz pomoć koga su Fjuks, Goldmanova i Erih pokušali da pronađu analogije u Centralnoj Evropi ili pak u Egeji. Istraživanja Starčeva 1932. godine arheolozima nisu dala nijedan definitivni odgovor. Nakon istaživanja arheolozi su ostali vrlo oprezni u odnosu na ideje difuzije u jednom ili drugom pravcu, a prema njihovom mišljenju, pre no što bi se bilo šta sa sigurnošću moglo utvrditi o difuziji potrebno je realizovati ekstenzivna terenska istraživanja (Fewkes et al. 1933). Fjuks će tek kasnije prihvatiti, manje ili više modifikovanu, Čajldovu ideju difuzije sa Bliskog istoka (Fewkes 1936). Iako je Heti Goldman kasnije pisala Grbiću da je *ubeđena* da *Starčevo čini važnu kariku u praistorijskom lancu*²⁰⁶, kada su preliminarni rezultati istraživanja Starčeva publikovani, *sudbina* evropske praistorije bila je još uvek neizvesna.

U tom kontekstu, korisno je podsetiti da je na prvom internacionalnom kongresu *praistorijskih i protoistorijskih nauka* u Londonu 1932. jedna od glavnih tema navedenih u generalnom programu glasila:

*Whereas the study of the Neolithic and Early Bronze Ages, on the one hand along the Middle and Lower Danube and in the Carpathian area, and on the other hand in the Aegean area (Macedonia, the Greek Mainland, Crete, and the Archipelago), has already produced definite results from the excavation of a series of stratified sites, and whereas the Aegean area has in addition yielded a well founded chronological system, it is therefore highly desirable that the examination, already so well begun in the intervening region (Albania, South Jugoslavia, Bulgaria, Thrace), **should be continued systematically and scientifically and that, if possible by international co-operation,***

---

²⁰⁴ Pismo Vladimira Fjuksa, 4.4.1932; List of objects given to Central European Expedition (dr. Fewkes) for exchange, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića; ANM, Zapisnici sa sednica Narodnog muzeja, 22.10.1932.

²⁰⁵ Grbiću je kasnije predat detaljan inventar za *svaku slikanu rbinu, rekonstruisanu posudu, kao i kameno, koštano oruđe, dok je za grube rbine postojao inventar vrećica, u kojoj je davano više tipološki sličnog materijala*. ANM, 895, 8.12.1932.

²⁰⁶ Pismo Heti Goldman 4.5.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

and endeavour should be made to elucidate the relations, if any, of the two better known regions to one another (Anonim 1934, 10–11).

Među članovima komiteta koji je trebalo da formira Ferenc Tompa vidimo imena Karla Blegena (1887-1971), Vilhelma Unfercagta, Vladimira Fjuksa, Miodraga Grbića, Vladimira Petkovića i Miloja Vasića. Ovaj komitet nikad neće zaživeti ali nam ova inicijativa jasno ukazuje da će se između *ex septentrione lux* i *ex oriente lux* i u budućnosti lomiti koplja.

II

Grbić je govorio i pisao nemački, dok je engleski poznao znatno manje i lošije. Obećavajući mu stipendiju na Harvardu, Fjuks ga je savetovao da bi trebao da uči engleski jer će mu uskoro biti potreban.²⁰⁷ Tokom vremena odnosi između Grbića i Fjuksa su postali prijateljski (*Dragi Vlado...*, *Dragi Miodraže...*), dok su odnosi sa Unfercagtom ostali zvanični (*Sehr geehrter Herr Doktor...*, *Sehr geehrter Herr Direktor...*). O ljudskoj dimenziji naučnih odnosa svedoči nam jedan indikativni događaj koji se zbija na relaciji Fjuks i Grbić . Godine 1931. Grbić je pokušao da publikuje rad u časopisu *Discovery*, sa ciljem da popularizuje jugoslovensku arheologiju i bude uvertira za dolazak američke ekspedicije u Srbiju (Fewkes and Grbić 1931). Fjuks je ovaj Grbićev rad potpisao kao koautor, pravdajući situaciju činjenicom da se to dogodilo bez njegovog znanja: *urednik zna mene, a ne tebe.*²⁰⁸ Ovaj Fjuksov čin će uticati na njihove odnose, a Grbić mu to neće zaboraviti.

Po odlasku američke ekspedicije Grbić će se suočiti sa novim problemima. Postojala je inicijativa da se starčevački materijal, pod garancijama, pošalje u Ameriku, gde je trebalo da u laboratorijama Pibodi muzeja bude obrađen i publikovan, a potom iskorišćen za organizovanje izložbe. Ideja je bila da se posle dve godine materijal vrati u Beograd. Zajedno sa arheološkim materijalom i Grbić je trebalo da otputuje u Ameriku.²⁰⁹ Na ovaj predlog, Petković je optužio Grbića za *zakulisne mahinacije*, odbio

---

²⁰⁷ Pismo Vladimira Fjuksa, 7.4.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²⁰⁸ Pismo Vladimira Fjuksa, 10.3.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²⁰⁹ ANM, br. 811, 29.10.1932

njegov izveštaj o Starčevu i tražio da se izjasni da li se odriče prava publikovanja.²¹⁰ Kao savetnik u celom slučaju pozvan je i Unfercagt, koji je dao pozitivno mišljenje o planiranoj i dogovaranoj *transkaciji*.²¹¹ Petkovićeve ljutnja je potom splasnula, a u decembru mesecu 1932. Muzej je bio spreman da starčevački materijal izveze u Ameriku na *naučnu obradu*.²¹² Ministarstvo je sumu za osiguranje procenilo na 13.000 dolara, što je Grbić nalazio nerealno visokim iznosom:

*Tako bi se izgubili i ugledni prijatelji naše zemlje u Americi, besplatna novinska propaganda za Jugoslaviju, luksuzna i reprezentativna publikacija u Starčevu i arheologiji tamo, kao i priliv američkih sredstava za arheološki rad u Jugoslaviji, koji bi premašao godišnje pola miliona dinara.*²¹³

Govoreći o novčani sredstvima povezanim sa realizacijom međunarodnih porjekata treba napomenuti da je iz Grbićeve perspektive učešće u međunarodnim ekspedicijama iziskivalo znatno više novca nego što su to mogla obezbediti muzejska primanja. *Ugled naše nauke na strani*, kako je u jednom obraćanju Državnom savetu izrazio Petković,²¹⁴ za Grbića je, kao neposrednog predstavnika Muzeja na terenu, značio i različite nepredviđene troškove. U vezi sa navedenim rashodima Centralnom presbirou su dostavljane molbe za povećanje budžeta potrebnog za participiranje u realizaciji međunarodnih porjekata, međjutim razumevanja za dodatne rashode nije bilo.²¹⁵

Pitanje raspoloživih sredstava se kao problem javlja i kod članova američke ekspedicije. Prilikom pripremanja nove ekspedicije u maju 1933. godine Vladimir Fjuks je na rđavom srpskom pisao:

Gospođica Goldman je dobila tvoje pismo i Vulićevu publikaciju, i ja mislim, da ona tebi već sigurno pisala. Idemo mi svi tri ove godine bes honoraria, zatšto je rđavo

---

²¹⁰ ANM, br. 811, 29.10.1932 i Izveštaj za Historisko-umetnički muzej, koncept, 3.11.1932, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²¹¹ Pismo Vilhelma Unfercagta, 26.11.1932; Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića; ANM, Zapisnici sa sednica Narodnog muzeja, 3.12.1932.

²¹² ANM, br. 895, 8.12.1932

²¹³ Koncept izveštaja o Starčevu, 20.3.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²¹⁴ ANM, br. 14, 11.1.1932

²¹⁵ Npr. ANM, br. 728, 7.10.1932

*vreme a neće biti dosta pare. Ako mi svi moramo “obetovati” (žrtvovati) hoćemo li sa ekspedicijom u Jugoslaviju, tako i Ti, ja se nadam, hoćeš malo popustiti dijete da je nama svima moguće dalje vršiti naše ispitivanje. Ja mislim da ne može drugo biti da mi ćemo naš rad tako orientirati da budu samo najbolje rezultate i da posle bude prosto treba da se dalje radi i da dogodne dana današnja teška situacija se pozmeni. Hetty i ja smo za jedno u temi, da Ti moraš biti dobro plaćen, da moraš biti naš permanentno prideleni spoluradnik, da Ti si za nas jedan vrlo važan stručnjak, i da mi svi imamo priliku da spremimo nešto neobično serioznog na polju Jugoslovanske arheologie. Ali danas je teško računati diete i tak dale kad ni su pare. Ja mislim da je bolje kad se ide po lahku ale sigurno i sa ovu mogućnosti da iduće godine i posle dalje ćemo opet vršiti naš program i njego u veći dubini “zakotviti”.*²¹⁶

U hijerarhijskoj strukturi i uglađenim igrama između američke ekspedicije i Grbića, obojenim asimetrijom moći novac je očigledno imao značajnu ulogu, a u tom odnosu ni Fjuks ni Grbić ne pokazuju visoke moralne norme. Nezadovoljstvo visinom honorara, sukob sa Petkovićem i generalno nepoverenje koje je razvio prema Fjuksu, rezultovao, između ostalog, Grbićevom izradom *Poverljivog pravilnika rada sa Amerikancima*. Pravilnik je u prvom redu bio namenjen Đorđu Mano-Zisiju koji je umesto Grbića sa Fjuksom išao na rekognosciranje dolina Prilepa i Bitolja.²¹⁷ U pravilniku između ostalog stoji da bi prema Amerikancima trebalo biti

*rezervisan i nepoverljiv, jer su nekoliko puta hteli naklonost, da zloupotrebe. Držati se na visini, a ne pokazivati se im da nam je stalo do toga, da su ovde, jer hoće da nas degradiraju zbog toga i da se prave veliki gospodari.*²¹⁸

U pismu upućenom Radoslavu Grujiću Grbić je, sa željom da mu *službeno obavezan* obrazloži razloge zbog kojih bi trebalo razmisliti o saradnji sa Amerikancima, o Fjuksu pisao:

---

²¹⁶ Pismo Vladimira Fjuksa, 11.5.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²¹⁷ ANM, br. 608, 25.9.1932.

²¹⁸ Poverljiv pravilnik rada sa Amerikancima, koncept, 24.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

*On je vrlo zgodan čovek i moj prijatelj. U pogledu rada poseduje sve kvalitete prvoklasnog terenskog stručnjaka. Teorijski mu treba još poznavanje materijala Južne Evrope. U stručnim poslovima ima nekoliko detalja, na koje sam službeno obavezan da Vas upozorim. I Zisi i ja smo putovali sa njim jeftinije nego što pravilnik propisuje, a to zato, što mu se po pravilniku čini mnogo i što obećava da je ovo tek početak radova, pa će posle biti bolje. Osim toga radni američki dan traje 14 do 17 časova dnevno. Ja sam ove godine tendenciozno poslao Zisia, da bliže upozna raj Ameriku. To je što se tiče materijalne strane puta. Što se tiče naučne strane publikacije, desilo se jednom da na vlastitom članku iskrasne pored mog i njegovo ime, a drugi put, da na zajedničkom radu moje ime bude spomenuto samo u tekstu. To nisu velike preporuke, nego je tendencija da se pod ovim uslovima više ne saraduje (...) Smatram takođe, da je za početak strance potrebno iskoristiti za centralni Beogradski Muzej, a tek onda za Muzeje u unutrašnjosti.*²¹⁹

Pored intriga koje su činile sastavni deo odnosa Grbića, Fjuska pa donekle i Grujića na ovom primeru se slikovito da videti na koji način se personalni odnosi i materijalni interesi prelivaju u naučni diksurs.

U maju 1934. godine Grbić je nezadovoljan honorarima napisao Vladimiru Fjuku: *Ja pod sličnim uslovima ne mislim i ne želim da uopšte više da radim ni sa tobom ni sa drugima. Radije ću raditi u našim skromnim prilikama, sam za sebe, nego pod istim skromnim materijalnim nagradama za sebe i druge.*²²⁰

Posle ovog Grbićevog obraćanja, pisma su se proredila. Starčevački materijal nije otišao u Ameriku, a saradnja je uskoro potpuno zamrla. Na ovom primeru moguće je videti jedan od paradoksa arheologije. U kolikoj god meri da je postojala fetišizacija materijala i ma koliko ona u određenom trenutku bila snažna, sudbina materijala je tesno povezana sa sudbinom međuljudskih odnosa. Ideje nastaju/nestaju, bivaju zaboravljene ili zamenjene novima, da bi često njihovo mesto zauzeo neki od malih ljudskih interesa. *Nema zadovoljavajućih dokaza koji bi ukazivali na to da su naučnici ljudi koji poseduju visoki moralni integritet*, podseća nas Škorić (Škorić 2010, 173).

---

²¹⁹ Pismo Radoslavu Grujiću, koncept, 14. 10.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

²²⁰ Pismo Vladimiru Fjuku, koncept, 1.5.1934. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

Udaljavajući se od personalizovane perspektive kako bi bilo moguće nešto izbalansiranije postaviti stvar, na ovom mestu bi, imam utisak, u kontekstu američke ali i nemačke ekspedicije, trebalo postaviti još jedno važno pitanje. Da li je arheologija u Beogradu bila kompetitivna u bilo kom pogledu, uzevši u obzir činjenicu da ju je predstavljao samo jedan čovek - *delegat* Narodnog muzeja? Sa jedne strane imamo ekspedicije stranih stručnjaka koje su u Kraljevini donosile sredstva neophodna za realizaciju arheoloških iskopavanja i rekognosciranja, aktuelnu tehnologiju i metodologiju terenskih istraživanja, dok sa druge strane imamo *delegata* Grbića čija je jedina uloga, koja prostiće kako iz objektivnih okolnosti proizašlih iz kulturne politike tako i personalnih afiniteta, svodila na pružanje logističke podrške u vidu tumača, posrednika i sl. Pozicija koji je Grbić u ovoj ne tako očiglednoj hijerarhiji imao u odnosu na članove inostranih ekspedicija nalikuje mestu i funkciji Grbićevih *muzejskih poverenika*. Iako ne iznenađuje, uzimajući u obzir raspored snaga koji se ogleda i u ugovorima više simboličkog nego obligatornog karaktera, ovakav odnos teško da bi se mogao okarakterisati valjano postavljenim i transparentnim odnosom partnerskih institucija.

Jedina faktička i ozbiljna kompeticija koja je u datom trenutku postojala bilo je nadmetanje između dve inostrane ekspedicije, nemačke i američke. Mada je Unfercagt kasnije napisao da je sa Fjuksom postao dobar prijatelj,²²¹ stiće se dosta jasan utisak da je prevlast nad Balkanskim *izvorištima* arheološkog materijala između ostalog diktirala kako dinamiku tako i profesionalni fokus istraživačkih timova. Podjednako evrocentrične pozicije dve ekspedicije su se razlikovale u nijansama. Američka ekspedicija je težila da, sa drugog kontinenta, iz jedne globalnije pozicije, odgovori na pitanje porekla evropskog neolita, dok je nemačka ekspedicija pred sebe postavila zadatak pronalaženja arheoloških dokaza za pitanje koje je pored naučnog aspekta imalo i za nemačku veoma nacionalno obojenu i gotovo ličnu dimenziju. Za nemačku ekspediciju *helenski metanartiv* (Бабић 2008, 15-16) je dobio sve obrise *nordijskog Mediterana* (Chapoutot 2016, 51-97). Ukoliko na ovakav način pokušamo da razumemo motivaciju i aktivnosti stranih arheoloških ekspedicija, *rbine* iz Srbije i Makedonije koje se danas mogu videti na sajtu Pibodi muzeja, ili one koje su 30tih godina prošlog veka završile na Muzejskom ostrvu, nisu značajne samo zbog toga što su za tadašnje

---

²²¹ Pismo Vilhelma Unfercagta, 9.7.1932. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbića

istaživače bilo jedinstvene i naučno značajne, već i iz razloga što nas podsećaju na vreme kada su arheološki nalazi služili *razmenama*, kao i bilo koji drugi proizvod modernosti.

Trebalo bi napomenuti da Grbić nikada nije publikovao rezultate međunarodnih arheoloških projekata u kojima je učestvovao, a o odsustvu bilo kakve naučne i profesionalne zainteresovanosti za najstariji neolit svedoči i činjenica da je sve do 1935. godine tokom iskopavanja prikupljeni arheološki materijal stajao u Starčevu.²²² Istovremeno su resurse koji su im stavljeni na raspolaganje strani stručnjaci znatno efikasnije koristili te je tako Fjuks na primer, i nakon završetka aktivnosti američke ekspedicije u Jugoslaviji, nastavio da se bavi proučavanjem praistorije na području Srbije i Makdeonije publikujući radove na osnovu putovanja koja je preduzimao sa Grbićem ili Zisijem u periodu od 1932. do 1933. godine. Za razliku od ovdašnjih stručnjaka dobar deo svojih radova Fjuks je posvetio kritici Vasićevog datovanja Vinče.

---

²²² ANM, br.674, 9.11.1935.

KRITIKA VASIĆEVE VINČE

Do sada je već bilo reči o Grbićevom i Vasićevom odnosu. Videli smo da je Grbić pokušavao da izbegne direktnu kritiku Vasićeve interpretacije Vinče, služeći se bilo taktikom veličanja Vasićevog terenskog rada, kao u knjizi o Pločniku (Grbić 1929, 18) ili kontradiktorno, pitajući se o odnosima Vinče i *bronzanog doba Ugarske* (Грбић 1930d). Međutim, Grbićeva pozicija u lokalnom kontekstu, osnažena saradnjom sa međunarodnim ekspedicijama, proširivanjem kruga naučnih saradnika, pronalaženjem uporišta u zajedničkim idejama i interesima, se promenila. Tu bi trebalo tražiti uzrok za njegovo znatno hrabrije insistiranje na neolitskom karakteru Vinče. Grbić je nameravao da prikaz o *Preistorijskoj Vinči* publikuje u *Praistorijskom časopisu* (*Prähistorische Zeitschrift*), koji je u tom trenutku uređivao Unfercagt.²²³ Prikaz nije publikovan u *Praistorijskom časopisu*, a razlog za to svakako nije mogao biti Grbićev *neadekvatni* nemački jezik, kako u jednom od pisama Unfercagt navodi.²²⁴ Iako dalja prepiska to ne implicira, mislim da bi razlog nepublikovanja Grbićeve kritike bilo moguće pronaći u Unfercagtovoj nezaintersovanosti za bavljenje ovim problemom.

Trebalo bi napomenuti da je u istom broju *Starinara* u kojem je izašla kritika o Vinči, ista ona koju je pripremao za *Prähistorische Zeitschrift*, izašao je i Grbićev članak o *otkriću prvog neolitskog groblja u Jugoslaviji, i do obaranja hipoteze o izlaganju mrtvih u prirodi za vreme neolita kod nas* (Грбић 1933/34, 42). Naime, Grbić je 1931. godine iskopavao neolitsku nekropolu u Botošu kod Velikog Bečkereka (Zrenjanin) zajedno sa Jovanom Saserom i lokalnim učiteljem Lazarom Nikolićem.²²⁵ *Groblje zgrčenih* trebalo je da obori hipotezu koja se *usmeno širila među preistoričarima* o nepostojanju neolitskih nekropola (Грбић 1933/34, 42). Tom prilikom je nađeno nekoliko grobova loše očuvanosti, a Grbić veli da je stotine grobova uništeno radom ciglane. On je očigledno prepoznao važnost nekropole, budući da je i

---

²²³ Pismo Vilhelma Unfercagta, 4.11.1932. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²²⁴ Pisma Vilhelma Unfercagta, 10.2.1933 i 18.4.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²²⁵ ANM, br. 435, 9.6. 1931; DNM, Arheološki dnevnik, Miodrag Grbić, 9-25.10.1931, Botoš; Pismo Lazara Nikolića 30.11.1931 i Pismo Jovana Sasera, 12.8.1931, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

fotograf Branimir Bugarčić krenuo sa njim na teren, međutim, osim skice nekropole, fotografija grobova i crtica u dneviku, ne postoji nikakva dokumentacija o ovom nalazištu. Za stratigrafiju veli da je *nijanse kulturne vrste teško razlikovalo i oko stručnog arheologa* (Грбић 1933/34a, 46). Iako je uviđao važnost nalazišta, on piše da: *Antropološko premeravanje kostiju nije izvršeno jer na mestu nije bio nijedan stručan antropolog. Zbog fragmenatrnog stanja kostiju, ove su na mestu sahranjene i nisu donešene u Muzej* (Грбић 1933/34a, 51).

Prema njegovom mišljenju, inventar grobova bio je *tipično neolitski* (kamene sekire i zdele) što je bio svakako važan argument protiv Vasića:

Iste godine kada je otkriveno neolitsko groblje u Botošu, otkrio je prof. Miloje Vasić, na dnu kulturnog sloja u Vinči među zemunicima, jedan zajednički grob-kosturnicu. Kasnije među kućama nija našao grobove, ali zbog nekoliko fragmeneta lubanja i mnoštva stauteta, misli da su i tu bili grobovi. Ovo ne izgleda verovatno i dovoljno nalascima opravdano. Grob-kosturnica je jedino pozitivno utvrđen. Prema autoru, Vinča od svojih početaka pripada metalnom dobu. Ni ovo tvrđenje ne izgleda tačno ako se vinčanski materijal sravni sa materijalom neolitskih stanica našega Podunavlja. Zato i grob na dnu Vinče pripada neolitu, a ne metalnom dobu (Грбић 1933/34a, 57).

Mišljenja sam da Grbićev prikaz Vasićeve Vinče ne bi trebalo posmatrati odvojeno od izveštaja o Botošu, jer je Grbić fotografijama neolitskih grobova nastojao da ojača sopstvenu argumentaciju. Na početku prikaza o Vinči, Grbić je ukazao na čudnovatost Vasićevog naslova:

Pojava knjige sa ovakvim naslovom i ovakvom sadržinom mogla je malo iznenaditi svakoga. Na mesto stratigrafije, što je osnova svake monografije o preistorijskom lokalitetu, eventualno tipologije keramike, koja je nosilac stilova i kultura u preistorijskom dobu, pisac posvećuje prvu knjigu industriji cinbarita i kosmetici (Грбић 1933/34b, 322).

Potom je pokušao da pronikne u logiku Vasićevog rezonovanja, njegovih ideja o važnosti Šuplje Stene i cinbarita za Vinču, maskama što su služile *protiv živinih*

otrovnih isparenja ili pokretnim pećima/mangalima za ogrev. Prema Grbiću, ovo stanovište je neodrživo jer je:

cinoberita i cinobera nađeno dosta malo, da bi mu se pripisao onaj značaj za Vinču koji pisac hoće...Čak i statuete sa maskama pisac je mogao protumačiti čisto kultno. Neki primitivni narodi i danas pri kulturnim obredima i igrama upotrebljavaju maske (Грбић 1933/34b, 323).

Grbić je podvukao nelogičnosti u Vasićevoj podeli figurina *na grobne (ushabti) statuete i stautete idole* i izrazio sumnju u Vasićevu metodologiju iskopavanja: *Otkopavanja u Vinči su bila velika, a pisac pretenduje da su bila sistematska i pažljiva. Stvarno je čudno za jedno sistematsko i pažljivo iskopavanje, da se nije otkrio ni jedan grob tamo, gde ih je tobože bilo mnogo. Ovo može samo dvoje da znači, ili otkopavanje nije vršeno sistematski i pažljivo, ili među kućama nije bilo uopšte grobova. U drugom slučaju ushabti statuete, uopšte ne postoje u Vinči, jer jedino otkriveni grob kosturnica među zemunicima, nema u sebi nikakvih stauteta (Грбић 1933/34b, 324).*

On je istakao da *preistorijska nauka* kada govori o apsolutnoj hronologiji *traži direktan import iz zemalja gde su ovi istorijski i tačno određeni*. Pošto su Vasićeve analogije sa figurinama u Egeji i Egiptu provizorne, one ne mogu biti uzimane kao bilo kakav hronološki reper: *Da većina figurina stoji u vezi stilski i po tipu sa tesalskim, koje su neolitske, pisac nije ni spomenuo (Грбић 1933/34b, 325).*

Grbić nije imao strpljenja da razloži Vasićeve ideje i da uvidi njihov dug razvoj kao što je to učinio, na primer, Vladimir Fjuks (Fewkes 1935). Grbić se koncentrisao na Vasićev prvi tom i naglasio da su Vasićeve ideje o metalurgijskom središtu u Vinči i o njenoj hronologiji *netačne-nemoguće-neodržive (Грбић 1933/34b, 326)*. Zanimljivo je što Grbić na Vasićeve ideje o *Agatirsima, vezanom božanstvu i hiperborejskom mitu* napisao da: *sve ovo prelazi granice arheologije i pripada više drugim disciplinama, pa je zato referat o njima izostavljen (Грбић 1933/34b, 326).*

Najzad, to su bili postulati tadašnje kulturno-istorijske arheologije, prema kojima *stil i import* određuju hronologiju, a trakasta keramika i figurine upućuju na središta njihovog nastanka, što u Podunavlju, što u Tesaliji. Prema Grbiću, sve su to

dokazi koji upućuju na zaključak da *Vinča po svojoj kulturnoj sadržini pripada podjednako podunavskom i egejskom neolitu* (Грбић 1933/34b, 326).

Grbić je konačno progovorio svojim pobunjenim glasom, ali njegova kritika u suštini nije promenila ništa. Iako je zahvaljujući nekropoli u Botošu imao jasne empirijske pokazatelje, sa Vasićevim rezonovanjem empirija nije imala puno veze. Vasićev zid ignorisanja je i dalje postojano stajao. Iako Grbić piše da je Vasić na prikaz *odgovorio trajnom netrpeljivošću* (Грбић 1956, 16) sasvim je jasno da se i pre toga nisu *trpeli*. Istini za volju, Vasić ni na koji način nije javno odgovorio.

Koliko Grbićeva kritika nije imala efekta na malu zajednicu arheologa u Beogradu govori i izveštaj sa jedne sednice Istorijskog društva, koji je preneo list Pravda. Naime, posle Vasićevog predavanja o *vinčanskom oruđu*, podela se *debata* o hronologiji Vinče. Vulić je želeo da Vasić *neko drugo predavanje* ili članak posveti samo hronologiji Vinče i bio je ironičan: *To je vrlo važna stvar. Ako mogu tako da kažem – za Nobelovu nagradu*. Potom se debata prebacila na Trebenište, a na Vasićevu opasku *da su u Trebništu grobovi, a Vinča je naselje*, Vulić je odgovorio: *Nisam ja ništa kritikovao*. Sa druge strane, Vasićev učenik Dušan Karapandžić je rekao: *Ako je hronologija Vinče tačna onda će se uopšte izazvati revolucija u istorijskoj hronologiji. G. Vasić je, međutim, o tome dosta telegrafski govorio...* (Правда 5.4.1934) Dakle, ovde više vidimo pomirljivost, nego spremnost da se u otvorenoj debati Vasić suoči sa iluzornostima sopstvenog projekta. U svakom slučaju, indikativno je da Grbića niko nije spomenuo.

Možda je samo Milan Budimir u svom tekstu o *Značaju Vasićeve Vinče* aludirao na Grbića kada je napisao:

Vasićeva Vinča krije i sada, posle nebrojenih i senzacionalnih otkrića mladenačkog starog profesora još mnoge tajne. Imaće tu posla još mnogi stručnjaci. Ali teško da će se izmeniti glavna linija koju je povukao Vasić. Još teže će se naći takav naučni radnik koji kao Solon i Vasić može i sme da kaže: „Starim ali stalno učim“, jer danas ni mladi ne vole da se zamaraju učenjem. Mnogo više vole da uče druge. Vasić je ostareo, radeći na Vinči. Ali je učio istovremeno i sebe i sve ostale, koji se daju poučiti. Stoga je zadužio i nauku i otadžbinu (Будимир 1937b, 461).

Budimir je bio sasvim dosledan patrijarhalnim idejama o *starima* koji *zadužuju nauku i otadžbinu, povlačeći glavne linije* i mladima koji *vole da uče druge*. On je isključio mogućnost da je učenje obostran proces, i da bi *mudraci* oko Solona trebalo da pogledaju dalje iz svojih kula od slonovače koje su tako strpljivo i zajednički gradili.

PUTOVANJA I IDEJE

Ko je ikad sudjelovao kod kongresa, sastavljenim po općenitoj formuli, znade, da se tu mnogo prazne slame mlati, da stiska radoznalih ili nenadležnih mnogo neprilika prouzrokuje, da oslabi interes za skupne izlete.

(Reinach 1894,798)

I

Nottingham Evening Post je 9. septembra 1933. preneo kratku vest o Jugoslaviji kao *novoj arheološkoj Meki* koja je privukla preko 40 arheologa, *11 različitih nacija*, da posete Vinču, Starčevo ili rimska utvrđenja u Đerdapskoj klisuri (*Nottingham Evening Post* 9.9.1933). Ta vest trebalo je da najavi Peto putovanje podunavskih arheologa (*V. Studienfahrt der Donauländischen Archaeologen*). Inicijativa za putovanja nemačkih i drugih arheologa iz podunavskih zemalja potekla je od Rimsko-germanske komisije 1925. godine, a studijske ekskurzije su isprva bile realizovane u oblasti Salzburga, Koruške i Mađarske, dok su prilikom četvrtog putovanja 1931. godine arheolozi su obišli Dalmaciju i Bosnu (Sarija 1936, 734; Trebsche 2005, 179). Prema Peteru Trebsheu, trebalo je da putovanja inteziviraju proces *internacionalizacije* nemačke arheologije, a izbor Jugoslavije za odredište stručnih arheoloških putovanja 1933. i 1935. godine on objašnjava činjenicom da je u periodu od kada su nacisti preuzeli vlast (*Machtergreifung*) za Jugoslaviju, u odnosu na druge zemlje, bilo znatno lakše dobiti vize (Trebsche 2005, 181). Ovakvo simplifikovano objašnjenje svakako ne treba isključiti kao jedan od mogućih dodatnih razloga zbog kojih je upravo Jugoslavija obabrana za željeno odredište, međjutim ima dobrih razloga da se tvrdi da je Jugoslavija tih godina u arheološkom smislu postala vrlo zanimljiva odrednica kako za nemačke tako i za američke ekspedicije. Sagledavajući prilike ne stiče se utisak da su samo nužda i bezvizni režim naterali nemačke i podunavske arheologe da posete Jugoslaviju, već pre mislim da je *arheološka popularnost* koju je Jugoslavija u to vreme imala bila presudan faktor za realizaciju Petog putovanja podunavskih arheologa.

Sa jugoslovenske strane u organizaciji dočeka i boravka inostranih kolega učestvovali su Vulić, Petković, Grbić i Sarija, a sa mađarske strane Ferenc Tompa, Andreas Alföldi (A. Alföldi, 1895-1981) i Lajoš Marton (L. Marton, 1876-1934).²²⁶ U organizaciji stručnog putovanja su takodje učestvovali i Viktor Hofiler (1877-1954), upravnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Mihovil Abramić (1884-1962), upravnik Muzeja u Splitu, kao i Vjekoslav Celestin (1862-1936), predsednik arheološkog kluba *Mursa* u Osijeku.²²⁷ I pored brojnih arheologa uključenih u realizaciju ekskurzije inostranih stručnjaka, izgleda da je oko organizacije najviše zaduženja imao Grbić. Posle povratka sa putovanja u Zagreb i Vršac, Grbić je zabrinuto pisao Sariji:

*Danas već 7. septembar a ja od g.Tompe nemam spisak prijavljenih učesnika na ekskurziji iako sam urgirao i pismeno i telegrafski. Na taj način mi ovde ništa konkretno ne možemo poduzeti, a osobito se bojim da će stvar sa vizumima propasti. I ja po vašem predlogu mislim da je najbolje, da se vize daju u Pešti, ali je to bez spiska učesnika nemoguće učiniti. Jesam ponovo pisao Tompi, i nadam se da će stvar konačno doći. Ovim postupkom nas je bacio u brigu i vrlo nezgodnu situaciju.*²²⁸

Sarija je u odgovoru isticao da je važno da arheolozi obiđu Bački Jarak, *rimске šančeve* i potom da se lađom spuste do Starog Slankamena, ne bi li videli *Acumincum*, pa da nastave ka Inđiji i Staroj Pazovi. *U tom slučaju*, veli Sarija, *možda bismo tek uveče stigli u Beograd. Zemun bi ispadao, a Musuem Vasicianum* (Arheološka zbirka, prim. autora) *bismo ujutro u 8 sati videli*. Međutim, planirana ruta posle Beograda nije bila moguća: *Iz Smedereva u Kostolac nema puta! Nema mosta preko Morave. Moramo dakle autobusima iz Vršca u Dubovac ili Palanku (prekoputa Rama). Tu bi nas motorna lađa G.Weiferta čekala i dovela do Kličevca ili Kostolca. Najbolja bi bila Palanka i od tamo u Kličevac. U Kličevcu bi nas opet čekali kamioni preko Drmna u Kostolac. Lađa bi sa prtljagom išla dalje do Kostolca. Tu bismo ručali (u restauraciji Weifertovog*

---

²²⁶ V. Studienfahrt der Donauländischen Archäologen, 12.8.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić;

²²⁷ Pisma Viktora Hofilera, 8.9, 10.9 i 16.9.1933; Pismo Vjekoslava Celestina 17.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²²⁸ Pismo Baludinu Sariji, koncept, 7.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

*rudnika, možda bi nas g.Weifert čak i počastio), posle podne ogled Weifertovog Lapidarija, a oko 4 sata produžili bismo put motornim brodom do Smedereva.*²²⁹

Arheolozi su se, pored želje i volje da isplaniraju rutu i organizuju doček na način koji *stranim* arheolozima omogućava da vide neka od najznačajnijih arheoloških nalazišta u Srbiji, morali suočiti sa nepostojanjem infrastrukture. Od prethodno najavljenih 40, Ferenc Tompa je Grbiću poslao spisak od 30 arheologa koji je trebalo da uzmu učešća u V. izletu podunavskih arheologa.²³⁰ Oswald Mengin, Vilhem Unfercagt, Rudolf Eger (R. Egger), Gerhard Bersu (G. Bersu, 1889-1964), Rejmon Lantije (R. Lantier, 1886-1980), Albert Eges van Giffen (A. E. van Giffen, 1884-1973), Ejnar Digve (E. Dyggve, 1887-1961), Ernest Fogt (E. Vogt), Rali Redford i Ronald Sajm (R. Syme, 1903-1989), samo su neka od imena koja se pominju na spisku. Iako pozvani, Grbićevi češki *učitelji* Albin Stocki i Josef Shranjil, nisu se našli među putnicima podunavskog izleta.²³¹

Grbić je dao intervju za Pravdu i najavio glavne teme o kojima će se na putovanju govoriti. Prema njegovom mišljenju, odnose Egeje i Podunavlja trebalo je da reši upravo područje Jugoslavije, dok za antičku arheologiju *pitanje prelaza u ranohrišćansku umetnost treba da reši bogatstvo rimskih mesta na području Jugoslavije, gde se ta umetnost svakako rodila i širila dalje* (Правда 21.9.1933).

Putovanje podunavskih arheologa je otpočelo 21. septembra 1933. godine. Itinerar učesnika ekskurzije je započeo Budimpeštom, a putovanje se preko Osijeka, Vukovara, Novog Sada, Beograda, Vršca, Smedereva, Kostolca završavalo u Turn Severinu. Kod Osijeka, plan je bio da se posete *praistorijske stanice* Vučedol i Dalj.²³² U blizini Novog Sada obišli su *rimske šančeve, a posle duže diskusije su prema rečima Mihovila Abramića, utvrdili njihov pravi karakter, odnosno da šančevi potiču iz doba Gepida ili Karla Velikog* (Правда, 29. 9.1933). Diskusiju o šančevima pratila je i *Politika: Dugo se konferiše. Gledaju se karte, razne knjige i slažu se gotovo svi da to nisu rimski šančevi* (ПОЛИТИКА, 28. 9. 1933). Po dolasku u Beograd, arheolozi su obišli

²²⁹ Pismo Balduina Sarije, 9.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³⁰ Pismo Ferenc Tompe, 9.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³¹ Najveći broj učesnika bio je iz Nemačke i Mađarske. Holandija, Engleska, Švajcarska, Austrija i Francuska imali su po jednog ili dva predstavnika. Spisak pozvanih i spisak stranih učesnika V. izleta podunavskih arheologa, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić; Na drugom mestu, napisao sam da je izletu prisustvovao i Paul Rajneke (Bandović 2016, 839), međutim, on je bio sprečen, kako to u privatnom pismu piše Ferenc Tompa. Pismo Ferenc Tompe, 18.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³² Program der V. Studienfahrt der Donauländischen Archäologen, ARGK 48, Studienfahrten

Narodni muzej, Vulićevu kolekciju iz Trebeništa, Arheološku zbirku u kojoj ih je dočekaio lično Miloje Vasić, a tokom posete Beogradu strani arheolozi su postali počasni članovi Arheološkog društva (Правда, 30. 9.1933).

Posle posete Arheološkoj zbirci, gde je imao priliku da vidi vinčanski materijal, Unfercagt je izjavio da je:

Kolekcija vanredno sastavljena, i da ona pokazuje da je Vinča bila jedan od najvećih centara preistorije, i da su se u njoj ukrštavale civilizacije sa juga i jugoistoka sa civilizacijom severa. U tome pogledu Vinča je prethodnik sadašnjeg Beograda, koji je takođe posrednik gde se ukrštava sve (Politika, 29. 9. 1933).²³³

Tokom putovanja nisu svi arheolozi posvećivali pažnju praistorijskoj arheologiji. Na primer, Gerhard Bersu,²³⁴ tadašnji direktor Rimsko-germanske komisije, bio je znatno više zainteresovan za utvrđenja na limesu: *Dunav je uvek bio jedna linija za raskrsnicu naroda, i tu se vidi najbolje kako jedna velika reka može narode da razdeli, a ujedno da ih po interesima veže* (Политика, 28. 9. 1933).

Za potrebe organizacije i realizacije studijskog putovanja Grbić je tražio i podršku od lokalnih sreskih načelnika, ali je nije uvek dobijao. U jednom pismu Tihomiru Nikolajeviću, apatinskom načelniku i *starinaru*, zamolio ga je za *jedno malo informativno predavanje o arheologiji Bačke sa bibliografijom, a na osnovu mađarske literature*.²³⁵ Nikolajević je odgovorio da bi mu to *laskalo* ali *dolazak g.g. arheologa pada za mene u najnezgodnije vreme, obzirom na predstojeće opštinske izbore*.²³⁶

Grbić je putovanje shvatao i kao priliku za *nacionalnu promociju*. Milovanu Marčetiću, profesoru biologije i njegovom zetu, koji je zajedno sa Feliksom Milekerom (*živim i još neiscrpnim leksikonom banatske starine*)²³⁷ trebalo da organizuje doček u Vršcu, on je napisao:

---

²³³ U istom članku u Politici, Fjuks je po povratku iz Makedonije, izjavio vrlo slično: *Jugoslavija je ključ za poznavanje preistoriskog doba u srednjoj i istočnoj Evropi*.

²³⁴ Zbog jevrejskog porekla Bersu će 1935. godine biti degradiran sa položaja direktora, a 1937. nastaviće rad u Engleskoj. O kompleksnosti njegove pozicije, pre i u okvirima *Trećeg Rajha* videti u (Maischberger 2002).

²³⁵ Pismo Tihomiru Nikolajeviću, koncept, 14.9.1933. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³⁶ Pismo Tihomira Nikolajevića, 20.9.1933. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³⁷ Kako se Grbić izrazio o Milekeru u pismu Tihomiru Nikolajeviću, koncept, 14.9.1933. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

*Poverljivo te molim, da posle večere se nađe tamo neko vršačko društvo, ali naše nacionalno, da se ne učini strancima, da je Vršac više Nemački nego naš. Aranžiraj to. Neka se i u Muzeju nađu naši ljudi. Treba i to da izgleda nacionalno naše. Piši odmah.*²³⁸

Kasnije, bio je zadovoljan dočekom u Vršcu pa je episkopu vršačkom Georgiju Letiću napisao:

*Ja smelo tvrdim da je prijem kod vas, bio jedan od najlepših momenata za vreme celog puta. Osim toga u nacionalnom pogledu bio je osobito značajan. Jedna nacionalna institucija sa tradicijom iz 15. veka na području nekadašnje južne Mađarske, a na granici prema Rumuniji. Nažalost moram sa žalošću konstatovati, da to nije bio slučaj sa Osijekom i Novim Sadom, gde su tendenciozno i bez našeg znanja favorizovali, manjine pred našom većinom. Vršac je popravio sve. Zato vam mnogo hvala.*²³⁹

Da li nam ove reči govore nešto o Grbićevom nacionalizmu? U prvi mah mogao bi se steći takav utisak, međutim smatram da je stvar nešto kompleksnija. Ima osnova za pretpostavku da je Grbić pre vrlo dobro znao koliko je nacionalizam moćno oružje nego što je iskreno verovao u samu ideju. Otuda je nacionalizam u njegovim rečima stvar reprezentacije i manipulacije, a ne nekakvog izgrađenog ideološkog stava. O Grbićevoj formi nacionalizma govori i činjenica da je on sa ponosom podsećao Vjekoslava Celestina da je kod njega kao *privatista Sremsko Karlovačke gimnazije, polagao klasične jezike za III.IV.V. razred, a u 1915/16/17 godini.*²⁴⁰ Navedenim ne želim da umanjim nacionalističke stereotipe i predrasude koji su 1933. godine postojali u Evropi, već da naglasim da su te iste svetove i Grbić i podunavski arheolozi nosili sa sobom.

Grbić je ishodom čitavog studijskog putovanja mogao biti zadovoljan: *Izgleda, da je dosta uspeo*, pisao je Rajsvicu, *ali razume se, da je bilo i malih sitnih incidenata*,

---

²³⁸ Pismo Milovanu Marčetiću, koncept, 14.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²³⁹ Pismo Episkopu vršačkom Georgiju Letiću, 5.10.1933. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴⁰ Pismo Vjekoslavu Celestinu, koncept, 14.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

*koji nisu valjda mnogo uticali na goste.*²⁴¹ Bersu je u kratkom izveštaju pozitivno ocenio čitav izlet i izrazio nadu u buduću saradnju između učesnika (Bersu und Zeiss 1934, 3). Na krilima energije putovanja Grbić je pokušao da profitira od kontakata sa evropskim arheolozima, pa je stručnjacima koje je tom prilikom imao priliku da upozna predlagao različite oblike buduće saradnje, istovremeno se raspitujući o mogućnostima stranih investicija u arheološka iskopavanja.²⁴² Kako su strani arheolozi pokazali najviše interesovanja za Viminacijum, Grbić je odmah kontaktirao Dobricu Matkovića (1887–1973), bana Dunavske banovine, očekujući podršku za iskopavanja:

*interesovanja je toliko veliko, među stranim učenjacima, da su spremni u toku eventualnih radova tamo, da prirede jedan međunarodni seminar tamo. Mi bismo imali, da vodimo otkopavanja, da ih naučno obradimo, a oni bi zbog interesantnosti objekta uzeli učešća kao posmatrači i eventualno pomagači.*²⁴³

Kao finansijere radova predlagao je Đorđa Vajferta (1850-1937) ili Leposavu Todić, udovicu Dragutina Todića, bogatog brodovlasnika iz Beograda, o čijem imetku je pisala i štampa (Правда 19.2.1933). Na ovom primeru vidimo da mu oportunitizam nije bio stran i da se praistoričar Grbić vešto prilagođavao onim temama koje je smatrao trendovima u tadašnjoj arheologiji.

Holandski arheolog Gifen bio je jedini koji je odmah pokazao interesovanje za saradnju. Gifen je bio direktor Biološko-arheološkog instituta (*Biologisch-Archaeologisch Instituut*) u Groningemu, a ocenjen je *kao jedan od najvažnijih holandskih arheologa XX veka*. Bavio se istraživanjem uticaja okruženja na praistorijske zajednice ali, gde god je to bilo moguće, povezivao je arheološke *kulturne provincije* sa *rasama* ili *plemenama*. Istraživao je poreklo *megalitskih ljudi* i povezivao ih sa precima Germana (Eickhoff 2005). Kao zalog za buduću saradnju, Grbić mu je poslao jednu kutiju *preistorijskog posuda i oruđa na ispitivanje*.²⁴⁴ Sve do 1938. godine Grbić je

---

²⁴¹ Pismo Johanu fon Rajsvicu, koncept, 10. 11. 1933. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁴² Npr. Pisma Ronaldu Sajmu i Rali Redfordu, koncepti, 13.11 i 15.11.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴³ Pismo Dobrici Matkoviću, koncept, 28.10.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴⁴ ANM, br.749, 21.11.1933.

pokušavao da ostvari saradnju sa Gifenom, međutim blizina rata i nestabilnost u Evropi su sprečili planove.²⁴⁵

Nadajući se novim međunarodnim projektima, Grbić se vratio i jednom od ranije započetih, te je u avgustu 1933. godine još jednom pokrenuta prepiska između Unfercagta, Grbića i Rajsvisa u vezi sa nastavkom iskopavanja na Ohridu. Rajsvic je u jednom pismu pomenuo i pozitivno ocenio *veliki politički preokret (grosse politische Umschwung)* u Nemačkoj, svakako misleći na novog kancelara Rajha, Adolfa Hitlera.²⁴⁶ Grbić je u odgovoru napisao da je domaća štampa sa *simpatijama* pisala o *velikim političkim događanjima, verovatno zbog toga što ništa protiv jugoslovenske strane nije pisano ili urađeno.*²⁴⁷

U ovom turbulentnom trenutku postojala su međutim, i drugačija sagledavanja *velikog političkog preokreta* u Nemačkoj. Muzejski poverenik Buda Borisavljević se takođe raspitivao zašto se iskopavanja na Ohridu nisu nastavila i konstatovao:

*Nemaca nema ove godine. Sigurno je i njima Hitler pobrkao račune i kredit potrošio na topove, mitraljeze, puške i otrovne gasove, jer je to aktuelnija i kurentnija roba nego „stare šerpe“ i statue. Takav mu je vek.*²⁴⁸

II

Grbić je 1932. godine, na inicijativu Unfercagta i Rajsvisa, postao dopisni član Nemačkog arheološkog instituta.²⁴⁹ Zauzvrat, za Unfercagta i Rajsvisa je pokušavao da obezbedi mesto u Skopskom naučnom društvu, dok je Fjuksu, interesantno, namenio mesto u Istorijskom društvu u Novom Sadu.²⁵⁰ U tom momentu, članstvo u različitim

---

²⁴⁵ Pismo Alberta Egesa van Gifena, 12.1.1938. Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴⁶ Pismo Johana fon Rajsvisa, 28.8.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴⁷ Pismo Johanu fon Rajsvicu, koncept, 2.9.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁴⁸ Pismo Budimira Borisavljevića, 20.10.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁴⁹ Pismo Teodora Viganda, 25. 10. 1932. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁵⁰ Pismo Radoslavu Grujiću, koncept, 14.10.1933 i Pismo Vladimira Fjuksa, 11.5.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

društvima Grbić nije smatrao međusobno isključujućim, jer je i sam bio član Anglo-američko-jugoslovenskog Kluba, kao i Jugoslovensko-nemačkog društva.²⁵¹

Intezivni kontakti sa nemačkim arheolozima obezbedili su Grbiću stipendiju Nemačkog arheološkog instituta u Atini, gde je početkom 1934. godine boravio nešto manje od tri meseca.²⁵² On je imao nameru da put u Grčku iskoristi za *sravnjivanje naših i grčkih prilika* u pogledu hronologije, pa je zarad produžetka boravka tražio podršku od Jugoslovenske akademije nauka. Predlagao je da za potrebe sveske Corpus Vasorum, čiju je izradu već započeo, *preistoriski materijal ne samo stilski, nego i hronološki* odredi.²⁵³ Na Grbićevu molbu predsednik Akademije Gavro Manojlović nije pozitivno odgovorio neprepoznajući suštinski značaj predloženih aktivnosti i odgovorivši da je rok prekratak.²⁵⁴

Posle odlaska u Grčku, sudeći po pismima, Grbić je najviše vremena provodio sa Georgom Karom,²⁵⁵ koji je držao *kurs o Kreti i Mikenima*, a imao je priliku da sluša i predavanja Vilhelma Derpfelda (W. Dörpfeld, 1853-1940). Stupio je u kontakt i sa američkim arheologom Karlom Blegenom (C.Blegen, 1887-1971), koji je iskopavao Troju.²⁵⁶ Nalazimo ga i kao zadivljenog turistu:

*Neću da govorim o imponantnom pozorištu u Epidaurusu, jer je opšte poznato, ali su me iznenadili ogromni zidovi i građevine Mikene i Tirinsa. To je veličanstveno. Čovek onemi, kad to vidi i u tihom ćutanju provede par minuta. Izgleda tehnički neverovatno i nemoguće, da se u ono doba nešto slično moglo podići.*²⁵⁷

---

²⁵¹ Pozivno pismo Krste K. Balića, 12.10.1932 i Pismo Stanoja Stanojevića, 20.12.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁵² ANM, br. 23, 17.1. 1934; Pisma Đorđa Mano-Zisija 28.2.1934 i Vladimira Petkovića 6.3.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁵³ Pismo Jugoslovenskom odboru Internacionalne unije akademija, koncept 9.1.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁵⁴ Pismo Gavra Manojlovića, 21.1.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁵⁵ Karo je bio profesor klasične arheologije na univerzitetu u Haleu, a bavio se *mikenskom kulturom*, revizirajući Šlimanova iskopavanja Mikene. Bio je poreklom iz jevrejske porodice, a već od početka 1933, služio se taktikom podupiranja novog režima, koja će se pokazati neuspešnom i uskoro će biti smenjen sa položaja direktora DAI-a u Atini, da bi ga zamenio Valter Vrede (Marchand 1996, 345). Godine 1939. Karo je prebegao za Ameriku. <https://nataliavogeikoff.com/2014/11/01/a-preamble-to-the-nazi-holocaust-in-greece-two-micro-histories-from-the-american-school-of-classical-studies-at-athens/#more-951>, pristupljeno 10.11.2018.

²⁵⁶ Pismo Karlu Blegenu, 23.4.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁵⁷ Pismo Vladimiru Petkoviću, koncept, mart 1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Grbić je tokom studijskog boravka imao priliku da obiđe dobar deo kopnene Grčke i Peloponez, kao i priliku da boravi na Kritu, gde je pored različitih arheoloških nalazišta posetio i Evansovu (A.Evans, 1851-1941) Vilu Ariadne.²⁵⁸

I pre odlaska u Grčku, Grbić je primećivao nedostatak *muzejske mladeži* i školovanih kadrova u Jugoslaviji. Radoslavu Grujiću je pisao o potrebi *da se stvori podmladak, koji će umeti spasti starine od propasti, pomoći Muzeju u radu, stvarati manje mesne muzeje, po potrebi vršiti iskopavanja, a i nađene objekte pravilno vremenski i kulturno odrediti.*²⁵⁹ Tokom boravka u Grčkoj, Grbić je mogao da upozna veliki broj stipendista iz različitih inostranih instituta (Nemačka, Engleska, Amerika, Italija ili Francuska) te se podstaknut time pitao: *Kada ćemo mi nešto slično doživeti, da se država pobrine za stvaranje arheološkog podmlatka? Na ovaj način kako je danas, teško se iščauriti u velikog arheolog i stvoriti nešto što bi zadivilo svet.*²⁶⁰ O realnom nedostatku *muzejskog podmladka* govori i podatak da je u tom periodu jedini muzejski volonter u Narodnom muzeju bila Mara Harisijades, koja je nastavila Grbićev posao inventarisanja praistorijske zbirke.²⁶¹

Njegov *studijski rad* se kretao oko *ustanovljenja hronologije naše praistorije*. Smatrao je da u tom pogledu *osobit materijal pruža tesalski neolit: to je ključ za našu Vinču. Pre neki sam dan, pisao je Grbić, posetio nekog g. K. Grundmana, ima privatnu zbirku iz tesalskih neolitskih stanica. Našao sam keramiku koju mi je mogao doneti naš Panta Urošević²⁶² iz Vinče i ja bih je smatrao za našu. I sa Starčevom ima mnogo sličnosti.*²⁶³

Kao rezultat njegovog boravka i rada u Grčkoj, Grbić je i Fjuksu i Unfercagtu saopštio *da je postojala veza između našeg Podunavlja i Tesalije.*²⁶⁴ Teško je razumeti i sa sigurnošću tvrditi šta je Grbić podrazumevao pod *vezama*. Kimon Grundman (K.Grundmann, 1891-1968), koga je imao priliku da poseti u Grčkoj, važio je za

---

²⁵⁸ Pismo Edith Ecess, 3.4.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁵⁹ Pismo Radoslavu Grujiću, koncept, 14.10.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁶⁰ Pismo Vladimiru Petkoviću, mart 1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁶¹ Pismo Mare Harisijades i Đorđa Mano-Zisija, 17.4.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁶² Panta Urošević je bio dugogodišnji *poverenik* Narodnog muzeja koji je sakupljao arheološke nalaze širom Podunavlja (v. Bacić 1932, VII)

²⁶³ Pismo Vladimiru Petkoviću, koncept, mart 1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁶⁴ Pismo Vladimiru Fjuksu, koncept, 1.5.1934, Pismo Vilhemu Unfercagtu, 20.3.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

najvećeg poznavaoča tesalskog neolita. Grundman je analogije polihromnoj keramici Seskla i Diminija nalazio na nalazištima u Transilvaniji, a objašnjavao ih je migracijama iz pravca Balkana ka Grčkoj (Alram Stern 2015, 11-16). Grbić je verovatno iz Grundmanove zbirke poneo i fragmente keramike sa nalazišta Sesklo i drugih grčkih nalazišta koja se i danas nalaze u tzv. *komparativnoj zbirci* Narodnog muzeja u Beogradu.²⁶⁵ U svakom slučaju, osim konstatacije o postojanju veza, o prirodi veza između Podunavlja i Tesalije u tom trenutku Grbić ništa nije napisao.

III

U kontaktu sa članovima međunarodnih ekspedicija, stranim arheolozima koje je imao priliku da upozna tokom Putovanja podunavskih arheologa, ličnostima koje je susreo tokom boravka u Grčkoj, Grbić je čuo, stekao i prihvatio pojedine ideje, koje je kasnije pokušavao da realizuje. Jedna od njih, na primer, jeste i ideja o kojoj je pisao Veljku Petroviću, šefu Umetničkog odseka Ministarstva prosvete, a koja se tiče potrebe izdavanja časopisa *Danuvius* ili *Ister* u kome bi članci i izveštaji bili štampani *na jednom ili na raznim svetskim jezicima*. On je smatrao da bi ovaj časopis postao *središnji organ za domaću arheologiju, a i za sve podunavske nacionalne države*. Grbić je takođe pisao i o potrebi izdavanja posebne serije publikacija pod nazivom *Archaeologia Iugoslavica* koja bi *davala samo prvoklasan novo otkriven arheološki materijal iz Jugoslavije na tehnički najsavršenji način, a uporedo na domaćem i jednom svetskom jeziku*. U istom pismu, on veli da je došao i na ideju o stvaranju arheološke mape Jugoslavije i da bi se *tako mogla obraditi cela zemlja u vidu arheoloških naselja prema geografskim područjima, kao što su za novije doba Cvijićeve naselja srpskih zemalja*. Predlagao je i izradu malih regionalnih monografija koje bi nosile skupno ime *Arheološka naselja u Jugoslaviji*.²⁶⁶

Za časopis *Danuvius* Grbić je čak počeo da skuplja različite članke, međutim njegove planove i dalju realizaciju ovog projekta omeo je nedostatak novčanih sredstava. Neke od navedenih ideja, kao što su na primer časopis *Archaeologia Iugoslavica* ili mapiranje arheoloških nalazišta, na svoju realizaciju će morati da sačekaju više od decenije. *Archaeologia Iugoslavica* je nastala kao federalni časopis

---

²⁶⁵ Nepublikovano

²⁶⁶ Pismo Veljku Petroviću, 12.1.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

SFRJ 1954. godine, dok je prva knjiga koja je za cilj imala mapiranje arheoloških nalazišta u Srbiji publikovana 1951. godine (Novaković 2011, 477; Гарашанин и Гарашанин 1951).

Još jedan nivo uticaja ogleda se u idejama vezanim za finansiranje ali i samu organizaciju iskopavanja. Spremajući se polovinom 1934. za početak iskopavanja Velike Humske Čuke kod Niša, Grbić je pokušavao da sredstva prikupi i od privatnih firmi.²⁶⁷ Grbić je zahtevao pomoć i od Komande Vazduhoplovstva, nadajući se da će uspeti da izdejstvuje avionsko snimanje nalazišta.²⁶⁸ Budući da je od ovih iskopavanja imao velika očekivanja, pokušao je da okupi i sve muzejske poverenike na jednom mestu: Jovana Sasera, Luku Nadlačkog i Budimira Borisavljevića.²⁶⁹ Tokom iskopavanja imao je pomoć i podršku Muzejskog društva u Nišu, odnosno Rudolfa Bratanića i Adama Oršića Slavetića (1895-1968), sa kojim je već ranije bio u kontaktu.²⁷⁰

Međutim, kada terenska istraživanja nisu dala željene i zadovoljavajuće rezultate, Grbić je na sebi svojstven i dosledan način prestao da pridaje bilo kakav značaj ovom lokalitetu i započetim iskopavanjima. Grbić nije uspeo da u dolini Morave otkrije *nedostajuću kariku* koja bi u neolitu povezala Tesaliju i Podunavlje, a rezultati istraživanja, prema njegovom mišljenju, nisu bili vredni čak ni zasebnog objavljivanja.²⁷¹ Na osnovu toka ambiciozno osmišljenih iskopavanja lokaliteta Velika Humska Čuka moguće je slikovito dočarati da Grbić ne samo *da nije imao strpljenja za dugi sistematski naučni rad*, kako veli Milutin Garašanin (Babić i Tomović 1996, 80), već su ga i ideje držale jako kratko.

Iz prepiske sa Unfercagtom jasno je da se Grbić u istom trenutku nadao odlasku u Nemačku i učestvovanju u iskopavanjima arheološkog nalazišta Zantoh (Zantoch, Santok), koje se nalazi u današnjoj Poljskoj.²⁷² Ova iskopavanja su bila potpomognuta od strane Severno i istočnonemačke istraživačke organizacije (*Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft*) koja je tokom Trećeg Rajha postala glavna baza nemačkog

---

²⁶⁷ Npr. Pisma fabrici šećera u Čupriji, firmama Vlada Teokarević i Brat iz Čuprije, Vlada Mitić i Brat iz Beograda, koncepti, 4.7.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁶⁸ ANM, br. 443, 12.7.1934.

²⁶⁹ Pismo Luki Nadlačkom, koncept, 18.8.1934, Pismo Budimira Borisavljevića, 8.7. i 2.8.1934, Pismo Jovana Sasera, 3.7.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁷⁰ ANM, br. 441, 10.7.1934. O Adamu Oršiću Slavetiću opišnije (Janković 2018).

²⁷¹ ANM, br.1, 1.1.1935, Historisko-umetnički muzej, Izveštaj preistoriskog odeljenja za 1934. god.

²⁷² Pisma Vilhelma Unfercagta, 7.8 i 27.8.1934, Pisma Vilhelmu Unfercagtu, koncepti, 11.8 i 18.8.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

istraživanja Istoka (Ostforschung). Istraživanja Zantoha, ili kako se moglo čuti u javnosti *Troje nemačkog Istoka*, bila su u vrlo jasnom političkom kontekstu spornih teritorija između Nemačke i Poljske, a Unfercagt je u raspravama se poljskim arheolozima otvoreno iskazivao svoje stereotipne stavove vezane za *primitivnu kulturu Slovena* u odnosu na *civilizacijski podsticaj Germana* (Brather 2001; Fehr 2004; Saalman 2014, 209).²⁷³ Ostaje mi nepoznato u kojoj meri je sam Grbić bio svestan političke konotacije Unfercagtovih iskopavanja.

Grbić je po svaku cenu želeo da nastavi svoja putovanja, a kao član *Jugoslovensko-čehoslovačke lige* zatražio je *letnju stipendiju* za put u Prag, kako bi nastavio rad na *slovenskom zbliženju*. No, na konkursu za *ferijalnog stipendistu* nije izabran.²⁷⁴ U tom kontekstu očigledna je nestalnost, nedoslednost i dualnost Grbićevih ideja koju je moguće prepoznati i u, po prvu put definisanoj, potrebi da prevede Niderleovo delo o Slovenima. U novembru 1934. godine Grbić je Muzeju podneo prevod pisma Lubora Niderlea u kome se Niderle slaže sa Grbićevim predlogom za priređivanje knjige o *slovenskim starinama*.²⁷⁵

Različite i brojne ideje, planovi i nadanja koja je Grbić imao, neće biti realizovani. U međuvremenu, Muzej se selio u Novi dvor,²⁷⁶ a Grbić će se uskoro suočiti sa dalekosežnijim posledicama promena do kojih će doći sa promenom muzejske administracije i organizacije. Svesrdna podrška koju je, za realizaciju muzejskih projekata i učešće u različitim projektima, imao od Petkovića svakako nije bila večna. Veliki politički potresi, među kojima je svakako najburniji atentat na kralja Aleksandra 1934. godine, takođe su u velikoj meri uticali na stvaranje sasvim drugačije klime i kulturne politike u Narodnom muzeju, koji će nakon spajanja sa Muzejom savremene umetnosti poneti ime Muzej kneza Pavla, samim time rečito ukazujući na budući odnos, položaj i mesto kulturnog nasleđa i umetnosti u Kraljevini.

---

²⁷³ Slične ideje mogu se već naći kod Šuharta. Šuhart je tvrdio da se Sloveni pojavljuju sa potpuno *stranom kulturom (fremden Kultur)* u istočnoj Nemačkoj (Schuchhardt 1919, 330; Wiwjorra 1996, 176)

²⁷⁴ ANM, br. 371, 22.6.1934; ANM, br. 452, 16.7.1934.

²⁷⁵ ANM, nezaveden akt, 7.11.1934, Prevod pisma Lubora Niderlea.

²⁷⁶ ANM, br. 676, 21.10.1934.

U MUZEJU KNEZA PAVLA

I

Spajanjem Muzeja savremene umetnosti i Historijsko-umeničkog muzeja u martu 1935. godine zvanično je formiran Muzej kneza Pavla. Na ovaj način nastao je ideološki muzej koji je za cilj imao da na moderan, evropski način reprezentuje ideju *jugoslovenske/srpske nacije* (Суботић 2009; Cvjetićanin 2014, 588-591). Prema ondašnjim shvatanjima elite jugoslovenskog društva *moderan* i *evropski* Muzej je, između ostalog, podrazumevao otpuštanje ženskih članica kolektiva, što je bio slučaj sa Zorkom Simić i Milicom Bešević, a Muzej je rad započeo kao *isključivo muška organizacija* koja je za *eventualno nameštenje* kustosa *tražila muški pol i doktorat* (Хам Миловановић 2009, 113-114, 118). Insistiralo se na poštovanju discipline i hijerarhije, pa su tako *za čuvare birani ljudi koji ne puše i koji su bili vojnici* (Kašanin 1936, 423).

Kada je reč o poziciji Muzeja u institucionalnom smislu, ono što je primetno jeste da je Akademija, koja se ranije sa ponosom i neprikosnovenim autoritetom pozivala na *7. član Osnovnog zakona Kraljevsko-srpske akademije* i koja je hijerarhijski bila pozicionirana kao nadzorni organ Muzeja, u ovom periodu izgubila bilo kakvu ulogu. Jedan od retkih izveštaja o radu Muzej je umesto tradicionalno Akademiji, podneo Predsedništvu ministarskog saveta.²⁷⁷ Iz ovoga se posredno može izvesti zaključak o tome ko je u datom trenutku predstavljao muzejski *nadzor* i u kolikoj je meri je Muzej zbilja zavisio od ličnosti kneza Pavla Karađorđevića, *pravog poznavaoца umetnosti, master of arts oksfordskog univerziteta, pasioniranog kolekcionara*, kako ga je Milan Kašanin opisivao (Kašanin 1936, 421). Ono što je takođe potrebno podvući jeste da je Muzej, od institucije koja istovremeno obavlja ulogu *naučne* i *kulturno-prosvetne* ustanove i čiji su kustosi ranije insistirali na *naučnosti* svog rada, u međuvremenu postao ustanova *Pro Arte*, kako glasi i naslov Kašaninovog uvodnika novog časopisa *Umetnički pregled* (Кашанин 1937). Rad Arheološkog odeljenja se tako odvijao u skladu sa strateškom politikom muzeja koju je vodio, ili je možda uputnije reći sprovodio, upravnik Kašanin, a koja je bila uslovljena specifičnim okolnosima i

---

²⁷⁷ ANM, br. 826, 7.9.1938.

kulturnom klimom toga doba. Kako je neprikosnoveni prioritet novog muzeja, pored razvoja Galerije slika, bilo priređivanje umetničkih tematskih izložbi, ljubitelji starina nisu bili u prilici da uživaju u tematskim arheološkim izložbama na kojima bi bile predstavljene arheološke zbirke.

Grbić je bio upoznat sa činjenicom da se Muzej seli u Novi dvor već početkom 1934.²⁷⁸ Od njega se očekivalo da u avgustu mesecu podnese izveštaj o stanju u muzejskim zbirkama Milanu Kašaninu, tada još uvek kustosu i upravniku Muzeja savremene umetnosti. Istovremeno, bilo je poželjno i da predloži novi način izlaganja arheološke postavke. Prema njegovom predlogu:

*najnoviji način izlaganja je prema lokalnim grupama, koje ujedno čine i vremensku i kulturnu jedinicu; raniji način izlaganja je bio prema predmetu, u tipološkim redovima, bez obzira na lokalno jedinstvo.*²⁷⁹

Grbić je hronološki praistorijsku zbiku podelio na neolit, bakarno i bronzano doba, halštat i laten.²⁸⁰ Kada je reč o kriterijumima u skladu sa kojima je trebalo sačiniti odabir predmeta iz antičke zbirke Grbić predlaže da ovaj period, između ostalog, bude predstavljen predmetima od plemenitih metala, *svetskim retkostima, unikatima ili predmetima primenjene umetnosti.*²⁸¹

Pre nego će Kašanin biti postavljen na mesto upravnika Grbić je, u periodu od 18. do 27. marta 1935. godine, otišao na kratko putovanje u zemlje Srednje Evrope *u svrhu muzejskih studija*. Planirao je da se susretne sa Menginom, Unfercagtom, Tompom i Rajsvicem.²⁸² Prema njegovom izveštaju tokom putovanja je posetio Budimpeštu, Prag, Beč, Brno, Bratislavu i Berlin. Kao osnovu za novo uređenje Muzeja on je predložio postavke Pergamonskog i Muzeja drevnog Bliskog istoka (*Vorderasiatische museum*) kao i *stalne izložbe Antropos* (Brno) i *Čovek* (Berlin) *sa*

---

²⁷⁸ Pismo Đorđa Mano-Zisija, 28.2.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁷⁹ Izveštaj o stanju arheoloških zbirki, 14.8.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁸⁰ Neolit (Starčevo, Vinča, Aradac, Karaš, Pločnik, Gradac, Lipovac, Zok, Srpski Krstur), bakarno doba (Čoka i Sprski Krstur), bronzano doba (Mokrin, Ljuljaci, Omoljica i Pančevo, Starčevo, Humska Čuka, Privina Glava, Rudnik, Janjevo, Brestovik, Tešanj, Troćevac, Vrbica), halštat (Dupljajska kolica, Dubovac, Dalj, Vršac, Skopski zlatni đerdani) i laten (Ritopek, Starčevo, Čurug).

²⁸¹ Izveštaj o stanju arheoloških zbirki, 14.8.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁸² Pisma Menginu, Rajsvicu, Unfercagtu, Tompi, koncepti, 5.3.1935, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

naučno pedagoškom svrhom. Kada je o stručnim i profesionalnim kontaktima reč, tokom putovanja Grbić je pored predavanja o *Novim arheološkim otkrićima u Jugoslaviji* koje je održao u Pragu, posetio i Nemački arheološki institut, gde je još jednom vodio razgovore o iskopavanjima na Ohridu.²⁸³

U aprilu 1935. godine Petković je zvanično smenjen sa mesta upravnika Muzeja, a na njegovo mesto je imenovan Milan Kašanin, što je bilo praćeno Petkovićevim negodovanjem (Хам Миловановић 2009, 106-107). Nezadovoljstvo je produbljeno i sukob između Kašanina i Petkovića se zaoštrio i zbog Kašaninovih kritika i optužbi upućenih na račun dotadašnjeg Petkovićevog rukovođenja istopavanjima Stoba (Петковић 1936).

U sklopu sačinjavanja koncepta nove stalne postavke Grbić je smatrao da bi predmete iz *arhajskih* grobova kod Trebeništa, u koje je on ubrojao i nalaze koji su se u tom trenutku čuvali u zbirkama Muzeja u Sofiji, trebalo izložiti u *specijalnim vitrinama u vidu grobova, sa rekonstrukcijom nalaza*.²⁸⁴ U tom kontekstu veoma je zanimljiv podatak da je Nikola Vulić tek u maju 1935. godine Muzeju predao nalaze koje je 1932. godine pronašao u Gorencima (grobove IX do XII), a koji su do tada činili njegovu privatnu zbirku.²⁸⁵ Sedam godina nakon prvog zahteva, Grbić je iznova zatražio poštovanje Nejskog ugovora i još jednom od Ministarstva inostranih poslova zamolio da se *dejavuje kod bugarske vlade* ne bi li se objekti iz Trebeništa našli na novoj muzejskoj postavci.²⁸⁶ U svom dopisu Ministarstvu Kašanin međutim nije bio toliko izričit i izneo je stav *da se kod bugarske vlade ne instistira na vraćanju objekata iz Trebeništa, uzevši u obzir da su ih srećnim slučajem pronašli sami Bugari*.²⁸⁷

Svim poslovima u vezi sa novom stalnom postavkom Muzeja rukovodio je Milan Kašanin, pri čemu su mu pomagale arhitekate Ivan Zdravković i Dragiša Brašovan. Prema rečima Đurđa Boškovića *sa radom je stalno upoznavan* i knez Pavle, *bez čije saglasnosti nije ništa ozbiljnije preduzimana* (Бошковић 1936, 232). Kašanin piše

---

²⁸³ ANM, br.164, 29.3.1935, Izveštaj o studijskoj poseti Muzeja u Srednjoj Evropi.

²⁸⁴ Izveštaj o stanju arheoloških zbirki, 14.8.1934, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁸⁵ ANM, br. 241, 4.6.1935, Spisak stvari, iskopine iz 1932. godine.

²⁸⁶ ANM, br. 676, 11.11.1935, dokument je nepotpisan ali očigledno je da ga je pisao Grbić.

²⁸⁷ ANM, br. 716, 20.11.1935.

o strogom izboru predmeta jer je muzej prema njegovom mišljenju i prosvetna i vaspitna koliko naučna ustanova. Mislilo se da je bolje izložiti manji broj predmeta, ali dobro odabranih i valjano postavljenih, nego zakrčiti sobe beznačajnim, ili sumnjivim, ili monotonim objektima koji posetioca zbunjuju, zamaraju i obeshrabruju (Kašanin 1936, 422).

Grbić je dakle, mogao da utiče na hronološki niz, odnosno tok arheološke postavke ali ne i na čitavu koncepciju (v. Грбић 1956, 13).

Posle skoro godinu dana rada na postavci Muzej je, u prisustvu visokih zvanica i predstavnika diplomatskog kora, svečano otvoren 18. januara 1936. godine. U velikom holu, *pred Karađorđevom sobom*, na otvaranju se prisutnima obratio i tadašnji ministar prosvete Dobrivoje Stošović (1894-1957) (Kašanin 1936, 424). Stošović je muzej video kao *ognjište muza i gnezdo nepomućenog, naučnog i umetničkog, estetskog posmatranja, uživanja i razmišljanja*. U svom obraćanju ministar je naveo da je zadatak Muzeja da sakuplja *objekte od važnosti po život našeg čoveka ili uopšte onog čoveka koji je stanovao pre nas ili s nama zajedno stanovao ovde, ili od značaja za čovečiji razvitak uopšte(...)* No, *svaki materijal, bilo s naša teritorije bilo iz drugih delova kontineta i sveta, vazda će utvrditi: da je naše slovensko, jugoslovensko, - tamo slovenačko i hrvatsko, a ovde srpsko, - pleme, jedino bilo sposobno da, posle nekoliko vekova praboga haosa, nastavi drevnu grčko-romansku, mediteransku kulturu, i da joj nešto od svog rasnog bića* (prema Kašanin 1936, 425). Stošovićev govor može biti da je bio ritualan, pompezan i ministarski, pozivanjem na *rasno biće* sasvim je u *duhu vremena* i vrlo dobro predstavlja kulturnu politiku i pravac u kojem se verovalo da je potrebno usmeriti razvoj Muzeja. Budući da se *jugoslovensko/srpsko pleme* i u prethodnom periodu predstavljalo kao baštinik *drevne grčko-romanske, mediteranske kulture*, kao što se to na primeru Stoba jasno moglo videti, nova politika Muzeja svakako ne predstavlja zaokret u potpunom i pravom smislu.

II

Kao nadležna ustanova zaštite pokretnih i nepokretnih spomenika culture, u kojoj je radio nedovoljan broj stručnjaka, Muzej kneza Pavla je funkcionisao u

okruženju u kome nije postojalo ustrojstvo, sistematičnost i zakon o muzejima i zaštiti starina. U tom periodu očigledan je i određeni stepen stagnacije kada je o arheološkim istraživanjima reč. O pokušaju centralizacije, koja je za cilj mogla imati doslednije sprovođenje državne kulturne politike, svedoči i podatak da nakon 1936. godine pokušaji lokalnih muzeja, kakav je slučaj bio sa Gradskim muzejom u Nišu ili entuzijazam kakav je u pogledu realizacije arheoloških istraživanja pokazivao Adam Oršić Slavetić, ne nailaze ni na kakvu podršku nadležne ustanove zaštite i polako bivaju potpuno utihnuti ili osujećeni (Јанковић 2018, 51).²⁸⁸

Interesovanja arheologa bila su mahom usmerena ka proučavanju urbanog razvoja u antičkoj prošlosti, sa naročitim fokusom na teritoriju južne Srbije. Tako se u rimskoj ili vizantijskoj prošlosti tragalo za odgovorom na savremena pitanja. Na primer, promišljajući o arhitekturi Stoba, Đorđe Mano-Zisi veli da je za sagledavanje urbanizacije Stoba potrebno poznavanje i drugih gradova kasne antike i rane Vizantije i u tekstu se pita: *da li upoznavanje urbanističkih osobina jednog grada iz vremena kada se iz antičkog prelazilo u srednjevekovni gradski sistem nema nečeg poučnoga u sebi možda i za naše doba?* (Мано-Зиси 1939, 267). O tome kako je izgledala *politika arheoloških iskopavanja* Muzeja kneza Pavla najbolje svedoče iskopavanja kojima je Muzej rukovodio. Muzej je nastavio sistematska iskopavanja Stoba, otpočeta su iskopavanja Herakleje Linkestis kod Bitolja (1936-1938) i nekropole iz gvozdеног doba Radolište (1937-1938?), a Muzej je nadzirao i iskopavanja antičke nekropole u Budvi (1938) (Нинковић 2009).

Grbićevo interesovanje za arheologiju rimskih provincija se sve do 1935. godine svodilo na nekoliko deskriptivnih radova o pokretnim arheološkim nalazima poput fibula, sitne *bronze* ili novca (Грбић 1929c, Грбић 1930e, Грбић 1930f). Međutim i do tog vremena Grbić nije ispoljavao potpunu nezainteresovanost kada je reč o rimskim nalazištima, na šta ukazuje i podatak da je u nekoliko navrata imao nameru da iskopava Viminacijum.²⁸⁹ Njegovo značajnije interesovanje za rimsku arheologiju može se sa jedne strane posmatrati kao rezultat intezivnih kontakata sa arheolozima Rimsko-germanske komisije,²⁹⁰ dok se u drugom smislu može posmatrati i u svetlu promena

---

²⁸⁸ ANM, br. 281, 4.4.1936.

²⁸⁹ ANM, br. 882, 8.11.1928

²⁹⁰ Npr. pisma Gerharda Bersua, 3.8 i 19.9.1935, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

koje su se dogodile u smislu definisanja smera kulturne politike Muzeja. Ove dve tvrdnje ne bi trebalo shvatati kao uzajmano isključujuće.

Uz pomoć sredstava koje je obezbedilo Istorijsko društvo u Novom Sadu Grbić je, u avgustu i septembru 1935. godine, otpočeo iskopavanje Basijane (*Bassianae*) kod Donjih Petrovaca.²⁹¹ Grbić je ova iskopavanja realizovao sa ciljem da opovrgne raniju tvrdnju Šimeta Ljubića (1822-1896), koji je, *razočaran* u svoje rezultate iskopavanja, proglasio Basijane *taborom rimske legije* (Грбић 1935). Tokom istraživanja Basijane Grbić je po prvi put imao priliku da koristi i avionske snimke lokaliteta, koje je kombinovao sa situacionim planom lokaliteta koji je izradio arhitekta Rihard Štaudinger (Грбић 1936; Грбић 1937a). Mogućnost korišćenja *ptičije perspektive* Grbić ima zahvaliti Kašaninovoј poziciji,²⁹² ili kako se to kaže u jednom kasnijem dokumentu: *Pošto se ovo snimanje vrši za ustanovu na čijem je čelu i pokrovitelj Nj.K.V. Knez namesnik Pavle, to će određeni izviđači nastojati da što pedantnije i lepše izvrše ovo snimanje.*²⁹³

Samo godinu dana ranije Grbićevi pokušaji da, za potrebe izrade aerofotografija Velike Humske Čuke, angažuje Vazduhoplovnu komandu nisu urodili plodom. U svakom slučaju, u izveštaju Istorijskom Društvu u Novom Sadu Grbić ističe:

*Arheološka otkopavanja u Basijani su nesumnjivo utvrdila, da je tu doista bilo to rimsko mesto sa palatama, hramovima, trgovima i kućama, a ne sedište nekog logora kako je to mislio Š. Ljubić. Osim toga avionski snimak omogućio je rekonstrukciju osnove zgrada prema površinskoј konfiguraciji, što je za sada kod nas novina.*²⁹⁴

Upotreba aerofotografije u arheologiji i njen nagli uspon vezuje se za izviđačke letove tokom Prvog svetskog rata, a osobito za rad Leona Reja (L. Rey, 1887-1954) u Albaniji, Šuhartov na rimskom limesu u Dobrudži, Teodora Viganda (T. Wiegand,

---

²⁹¹ ANM, br. 639, 23.10.1935, Kada se govori o iskopavanjima Basijane obično se ističe u prvi plan Grbić kao pionir aerofotografije u našoj arheologiji (Бугарски и Иванишевић 2014). Time se negira da je upotreba aerofotografije u arheologiji već postojala kako to pokazuje *prepirka* između Petkovića i Kašanina, ko je prvi avionom snimao Stobe (Petković 1936, 452). Zaista, Petković je 1930. godine od Komande vazduhoplovstva vojske dobio 23 vazdušne fotografije Stoba, ANM, br. 267, 12.4.1930.

²⁹² ANM, br. 572, 25.7.1936, dokument u kome Kašanin potražuje snimke Stoba napravljene 1935, od komandanta III vazduhoplovnog puka.

²⁹³ Reč je o kasnijem snimanju Sirmijuma, ANM, br.288, 12.4.1937, akt Vazduhoplovne grupe br.379, 17.10.1936.

²⁹⁴ Izveštaj Istorijskom društvu u Novom Sadu, 29.2.1936, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

1864-1936) u Turskoj ili Ozberta Kraforda (O. Crawford, 1886–1957) u Britaniji (Crawford 1954; Bourgeois and Stichelbaut 2009). Grbić je upravo Kraforda pokušao da kontaktira povodom snimaka Basijane. Kraford je bio voljan da publikuje rezultate istraživanja u časopisu *Antiquity*, međutim to se nije dogodilo jer nije bio zadovoljan kvalitetom snimaka: *Would it not be possible, with such a magnificent site available, to secure photographs that were sharper and not fogged?*²⁹⁵

Već sledeće 1936. godine Grbić je započeo iskopavanja lokaliteta Herakleje Linkestis (*Heraclea Lyncestis*) kod Bitolja. Inicijativa za ova iskopavanja došla je iz lokala, odnosno od Gradskog poglavarstva Bitolja, u momentu kada je formiran gradski muzej. Muzej kneza Pavla se rado odazvao na ovaj poziv, istovremeno jasno postavljajući sopstvene uslove buduće saradnje koji su podrazumevali podelu budžeta, preuzimanje rukovođenja radovima, kao i svakako najzanimljiviji uslov u skladu sa kojim:

*svi nađeni nepokretni objekti, zgrade, hramovi, pozorišta, crkve itd., kao i oni pokretni objekti, kameni napisi, arhitektonska plastika, skulptura lokalnog obeležja, itd., čija je vrednost prvenstveno kulturno-istorijska, postaju vlasništvo bitoljske opštine. Izrazito umetnički predmeti, čista plastika, freske, delovi figuralnih mozaika, objekti iz oblasti primenjene umetnosti, i tome slično, po slobodnom izboru i konačnoj odluci Muzeja kneza Pavla, pripašće ovom Muzeju kao svojina. Na oduluku Muzeja nema priziva.*²⁹⁶

Posle nekoliko primedbi Gradsko poglavarstvo Bitolja je u potpunosti prihvatilo odredbe ovog ugovora,²⁹⁷ a Grbić je u septembru otputovao u Bitolj, zarad iskopavanja Herakleje.²⁹⁸ U toku priprema za iskopavanja zahtevana je naravno i izrada aerofotografija, a na osnovu molbe Milana Kašanina upućene komandi III vazuhoplovnog puka u kojoj kaže *uobičajeno je prilikom arheoloških radova, da se još pre otkopavanja avionski snimi teren,*²⁹⁹ stekao bi se utisak da je novotarija, u vidu avionskog snimanja arheološkog terena, postala gotovo uobičajena praksa.

---

²⁹⁵ Pismo O.G.C. Kraforda, 13.10.1936, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

²⁹⁶ ANM, br. 112, 27.2.1936.

²⁹⁷ ANM, br. 482, 19.6.1936; ANM, br. 546, 7.7.1936.

²⁹⁸ ANM, br. 665, 15.9.1936; ANM, br. 666, 15.9.1936.

²⁹⁹ ANM, br. 668, 15.9.1936.

Grbić je arheološka istraživanja Herakleje realizovao tokom tri kampanje, a rezultate opsežnih istraživanja, u kojima je učestvovalo oko stotinu radnika, predstavio je kraćim tekstom u *Umetničkom pregledu* i izlaganjem na VI međunarodnom arheološkom kongresu održanom 1939. godine u Berlinu (Грбић 1939а; Grbić 1940). Iste godine (1936) kada su otpočela iskopavanja Herakleje, Muzej je od privatne firme *Antika* iz Beograda otkupio jedan broj predmeta sa *ilirsko-grčke* nekropole Radolište kod Struge (Нинковић 2009, 139). Prema Kašaninovim rečima sličnosti slučajnih nalaza sa Trebeništem bile su valjan razlog da se u julu 1937. godine Grbić uputi i otpočne iskopavanje *klasičnih starina* na potesu Kameni Most kod sela Radolište.³⁰⁰ O rezultatima iskopavanja šturo je pisalo i tadašnje *Vreme*, prenoseći da je reč o nekropoli sa preko stotinu grobova, dakle, većoj i od Trebeništa i da nalazi ukazuju na *grčki import u ilirsko Radolište* (*Vreme* 28.10.1937). O tome šta je sve moglo da čini pokretne arheološke nalaze, možemo da naslutimo na osnovu nekoliko grobnih celina koje je Ljubiša Popović publikovao dvadeset godina kasnije (Поповић 1958). Danas ništa od arheološke dokumentacije koja bi trebalo da prati sistematska arheološka istraživanja nije ostalo. Neki autori preuzeli su Grbićevu tvrdnju da je arheološka dokumentacija uništena tokom Drugog svetskog rata (Поповић 1958, 76, ff. 2; Нинковић 2009, 139). Na osnovu uvida u muzejsku dokumentaciju i načine na koje su arheološka iskopavanja vođena pre Drugog svetskog rata, postavlja se pitanje da li je arheološke dokumentacije uopšte bilo.

Iz svega navedog može se zaključiti da je Grbić u Muzeju kneza Pavla imao znatno manji manevarski prostor nego u periodu kada je Vladimir Petković bio upravnik Muzeja. Jasno ustrojstvo Muzeja, podređenost direktoru Kašaninu, a samim tim i knezu Pavlu, uslovili su da praistoričar Grbić potraži svoju šansu u Makedoniji. Ironično, iako je nekoliko godina ranije po svaku cenu pokušavao da izbegne odlazak u Makedoniju i zaposlenje u skopskom Muzeju, Grbić se Makedoniji vratio.

III

Od pokretanja časopisa *Umetnički pregled* (1937) Grbić se, kroz eseje koje je pisao, najviše posvetio klasičnoj arheologiji. *Pro arte*, kao Kašaninova deviza, značila

---

³⁰⁰ ANM, br. 294, 20.4.1937; ANM, br. 446, 13.7.1937.

je i da se u retkim člancima o praistorijskim periodima Grbić arheološkim predmetima bavio kroz aspekte *umetnosti*. Na primer, Grbić je pisao o *dekorativnoj grnčariji našeg podunavlja* ili o *keltskoj umetnosti* (Грбић 1937b; Грбић 1939b). Zanimljivo je što su na taj način i *varvari* dobijali umetnost. Opisujući Kelte *kao osvajačku varvarsku naciju sa severa* koja je *nagnula* ka Rimu i Delfima on veli da se:

pod pojmom „varvar“ skrivao i prezir za narode čija se civilizacija nije mogla meriti sa progresivnim kulturama antičkog sveta i čija je umetnost nosila sve osobine početništva i nesigurnosti. Savremena preistorijska nauka, oslobođena baš od predrasuda Starog Sveta, tražila je i našla kod tih varvara (...) vlastitu umetnost (Грбић 1939b, 178).

Grbić je misli o keltskoj umetnosti naročito zasnovao na idejama nemačkog arheologa Paula Jakobštala (P. Jacobsthal, 1880-1957), jednog od diskurzivnih tvoraca keltske umetnosti (Crawford and Ulmschneider 2011). Sa druge strane, dobar deo njegovih eseja objavljenih u *Umetničkom pregledu* imao je za cilj da široj publici predstavi *klasične civilizacije* i njene topose kao što su Etrurija, Delfi, Olimpija ili Pergmanoski oltar (Грбић 1938, Грбић 1940a; Грбић 1940b; Грбић 1941b).

Pokazaće se da su od njegovih eseja publikovanih u *Umetničkom pregledu*, za jugoslovensku arheologiju znatno važniji bili radovi koje je objavio neposredno pred Drugi svetski rat: *Corpus Vasorum Antiquorum* i *Preistorija Vojvodine* (Vulić et Grbić 1937; Грбић 1939c). Grbić je *Corpus* počeo da piše još davne 1930. godine, za Međunarodnu uniju akademija,³⁰¹ a oko 1933. imao je gotov tekst.³⁰² Iako je bio koautor, potpisan kao član Jugoslovenske akademija nauka, Vulić nije imao veću ulogu u izradi *Corpusa*. O Vulićevom odnosu prema ovom delu govori i podatak da on nije smatrao ovo delo vrednim pomena u autobiografiji *Moj život*, a indikativno je i da, među brojnim savremeniciima o kojima piše, Grbića ne spominje.³⁰³ Tokom izrade *Corpusa*, Grbić je u najintenzivnijoj korespondenciji bio sa Viktorom Hofilerom. Hofiler je i sam radio na svesci *Corpusa* o Vučedolu i Sarvašu, te mu je davao savete, a jednom prilikom poslao mu je i *svoja dva uvoda da može po njima raditi*.³⁰⁴

³⁰¹ ANM, Zapisnici sa sednica Narodnog muzeja, 7.6.1930.

³⁰² Pisma Gavra Manojlovića, 26. 12. 1932 i 17.2.1933, Pismo Viktora Hofilera, 23.4.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³⁰³ Moj život I-III, br. P432/2a,2b,2g,2v, Narodna biblioteka Srbije

³⁰⁴ Pismo Viktora Hofilera, 23.4.1933, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Grbić je kroz *Corpus* nastojao da, na osnovu keramičkih *stilova*, uspostavi hronologiju praistorije i u velikoj meri ovo delo je podsećalo na Niderleov i Buhtelin *Priručnik*, koji je Grbić verovatno kao student moga da upozna. Grbić je jednostavno podelio neolit na četiri stila (A, B, C i D), eneolit na dva (A i B), bronzano doba na tri (A, B i C) i halštat na dva stila (A i B). Stratigrafija Vinče bila je polazna osnova za njegova zapažanja o neolitskom periodu. Prema Grbiću, najstariji stil A *za sada (pour le moment)* je prisustan samo u Starčevu, a analogije pronalazi u Tesaliji, Bugarskoj, Vlaškoj, Moldaviji, južnoj Rusiji kao i u Mađarskoj. Ipak, prema njegovom mišljenju centar ovog stila je jugoslovensko Podunavlje (Vulić et Grbić 1937, 4-5). Za ovakve tvrdnje Grbić je imao samo sopstvene opservacije sa terena u Starčevu i rad koji su objavili Fjuks, Erih i Goldman (Fewkes et al. 1933). Zanimljivo je da kraj neolita (stil D), koji on nalazi u keramici sa Srpskog Krusta, istovremeno predstavlja i kraj uticaja *Juga* na region Jugoslavije i početak kultura koje imaju iste karakteristike kao u Srednjoj Evropi (Vulić et Grbić 1937, 5).

I dok je u *Corpusu* uglavnom pisao o stilovima, u sintetičkom radu o praistoriji Vojvodine on imenuje više kultura i daje jasniju definiciju kulture:

Istorija nema i ne pruža pisane spomenike o rasnoj i etničkoj pripadnosti tih ljudi [ljudi iz praistorije], o njihovoj religiji i kultu, o društvu i državi, o ratovima i miru, o trgovini i putovanju. Sve što se o tome zna samo je opšta slika, rekonstruisana iz arheoloških predmeta, koje je preistoriski čovek izrađivao i namenjivao pojedinim manifestacijama svoga života. Zato detalji koji istoriju najviše zanimaju nedostaju, a slika je više etnografska. Otkopavanja su otkrila tipove kuća, izgled naselja, prvobitna utvrđenja, oblik i ukras na grnčariji, vrste i namenu kamenog, koštanog i metalnog oruđa, oružja i nakita, umetničke i kultne predmete, način sahranjivanja. Ovo sve zajedno čini izvanrednu paletnografsku sliku života preistoriskog čoveka (Грбић 1939c, 48).

*Paletnografska slika života*³⁰⁵ sasvim se slaže sa već navedenim definicijama arheološke kulture Albina Stockog, pa i Čajlda. U nastavku svog rada on imenuje glavne neolitske kulture, *starčevačku, butmirsku i srpskokrstursku*. Prema njegovom

---

³⁰⁵ Izraz koji Grbić koristi *paletnografska* je verovatno njegova kovanica nastala od francuske reči *paléoethnologie* (paleoetnologija)

mišljenju najstarija kultura u Vojvodina je *starčevačka*, a *izgleda da starčevačka kultura nije evoluirala u trakastu, nego su je novi ljudi potisli i doneli sa sobom nov stil u грнčariji* (Грбић 1939с, 51). On izbegava da imenuje vinčansku kulturu, jer je prema njegovom mišljenju bolje da Vinča ostane *simbol startigrafije*. Iz tog razloga je za Grbića *butmirska kultura, čija je glavna karakteristika trakasta грнnarija, znatno prihvatljiviji termin* (Грбић 1939с, 51).

Butmirska kultura je uglavnom rasprostranjena u Jugoslaviji, a prelazi malo i u Rumuniju i Bugarsku. Sasvim različita njena karakteristika od Starčevačke, opravdava pretpostavku, da je doneta od novih ljudi koji su pokorili i svet i kulturu Starčevačke faze (Грбић 1939с, 52).

U donekle neprepoznatljivoj formi, Grbić se zapravo oslonio na Šuhartove starije ideje o trakastoj keramici koja iz Srednje Evrope prodire ka Balkanu i prema kojima je Butmir: *Eine echt bandkeramische Station* (Schuchhardt 1919, 127).

Za Grbića je dakle migracionizam bio najprihvatljivije i najvažnije objašnjenje kulturne promene. Prema istom modelu, kada piše o bronzanom dobu (*vatinska, mokrinska, vršačka kultura*) on govori o *velikim etničkim pomeranjima* i tvrdi da su se tada doselila *ilirsko-panonska i tračko-dačka plemena* (Грбић 1939с, 52). U suprotnom slučaju, kada se praistorijske migracije ne mogu prepoznati, govori se o *genetičkom razvoju kultura i impulsima ugušenih tradicija* (Грбић 1939с, 58). Kao i u mnogim narativima kulturno-istorijske arheologije, arheološke kulture se smeštaju u korita reka (npr. vučedolska i čokanska) (Грбић 1939с, 54) koja naglašavaju njihov organicistički i fluidni karakter. Na kraju, razmatrajući latenski period na području Vojvodine, Grbić predstavlja *Kelte kao nosioce prvog kulturnog jedinstva većeg dela Evrope* (Грбић 1939с, 54).

Zanimljivo je videti kako se apsolutna hronologija u njegovima radovima sa vremenom promenila. U *Corpusu*, na primer, početak neolitskog perioda Grbić datuje u 2000 godinu p.n.e. (Vulić et Grbić 1937, 5), dok je samo nekoliko godina kasnije, u radu o praistoriji Vojvodine, neolit *približno i bez detalja* datovan između 5000 i 3000 godine p.n.e (Грбић 1939с, 60). Grbić nije imao potrebu da objašnjava kako je došao do ovih apsolutnih datuma.

Sve navedeno nam, međutim, ništa ne govori o tome da li je ili u kojoj meri Grbić prihvatio *nordijsku misao*. O načinu na koji je Grbić video mesto Jugoslavije tokom praistorije najslikovitije u svom kriptičnom stilu opisuje konstatacijom da se Jugoslavija u *praistoriji kolebala između severa i juga, i više je pripadala srednjoj Evropi nego mediteranskom jugu* (Грбић 1939d, 32).

NEMAČKI UTICAJI I ODNOS PREMA NEMAČKOJ ARHEOLOGIJI U PREDRATNIM GODINAMA

Arheologiji se i povjesti namjenjuje propaganistička zadaća. Te znanosti imadu u prvom redu donijeti dokaze, da su svi veći pothvati čovječanstva u starom, srednjem i novom vijeku potekli iz nordijske duše. Što nijesu imali u svojim rukama nordijci ili, da budemo općenitiji, čega nisu stvorili arijci, to je inferiorno. Ništa zato, što objektivna povijest kazuje, da su velikih pothvata dali čovječanstvu i meditaranci i alpinci i dinarci i semiti, pače i kamovci. Ako povijest donosi kakav dokaz, koji je protivan apriornoj tezi nacionalnih socijalista, odmah će se javiti kakav učenjak, koji će taj dokaz transformirati u prilog nordijske rase (Grgec 1936, 196).³⁰⁶

Nastavljajući da širi i gaji svoje *naučne mreže*, kao i ranijih godina, Grbić je i kao kustos Muzeja Kneza Pavla nastavio korespondenciju sa određenim brojem nemačkih arheologa. U septembru 1935. godine Jugoslavija je iznova bila poželjna destinacija za *VI Putovanje podunavskih arheologa*, međutim ovoga puta učesnici studijske ekskurzije su posetili Sloveniju i Hrvatsku. Kada uporedimo odjeke koje su dve posete stranih arheologa izazvale u domaćoj štampi, primetićemo da šesto putovanje nije izazvalo ni približno onoliko pažnje koliko peto. Neke od definisanih tema kojima će se arheolozi tokom studijske ekskurzije baviti bile su i *problem Japoda (Das Japodenproblem)*, kao i pitanje *Markomanskih ratova i germanskih upada (germanischen Einbrüchen)* u Rimsko carstvo tokom kasne antike.³⁰⁷ Iako zaista može delovati kao da su navedene teme zanimljive iz sasvim naučne perspektive, ne ispuštajući iz vida da je reč o 1935. godini i kontekstu političkih prilika tesno povezanih sa nacističkom Nemačkom, teško

---

³⁰⁶ Tekst Petra Grgeca *Prijetnja neopaganizma nad Evropom* trebalo bi čitati sa izvesnom ogradom. Zabrinut za sudbinu hrišćanstva, Grgec je kritikovao ideje o *nordijskoj rasi* koje su služile propagandi u Nemačkoj, a bio je sklon da ih pripiše neopaganizmu. Kao i mnogi konzervativci i tradicionalisti tog vremena smatrao je da su posledice liberalizma u Evropi: *moralna razvratnost, socijalno revolicioniranje, državni rasap i religiozni nihilizam*. U istom maniru, pisao je: *Svakako je dolazak Hitlera na vlast urodio, osobito u početku, i u nekim vrlo dobrim plodovima* (Grgec 1936, 145, 195).

³⁰⁷ Einladung zur VI. Studienfahrt deutscher und donauländischer Bodenforscher vom 3. bis 13. septembere 1935, ARGK 48, Studienfahrten

da živo interesovanje za germanske invazije govori o naučnim tendencijama (v. Fehr 2002). Veliko nezadovoljstvo zbog neprisustvovanja izletu Podunavskih arheologa Grbić predočava u jednom od obraćanja Balduinu Sariji, gde piše:

*Interesantno, da program o jednom studijskom izletu Podunavskih arheologa, čovek dobije pre iz Nemačke nego iz vlastite zemlje. To je već drugi slučaj. Slično je bilo i sa dalmatinskim izletom. Pa ipak mi beogradski arheolozi cenimo takve izlete, jer nas jedino dovode u vezu sa strancima sa kojima teško zbog skupoće, da se u njihovim zemljama možemo videti. Ovde nas je šestoro: Vulić, Vasić, Petković, Petrović, Zisi i ja, i svi teško i retko odlazimo u inostranstvo.*³⁰⁸

Posle ove inicijalne ironične opservacije, koja nam pokazuje u kojoj meri je držao do održavanja dobrih i prisnih odnosa sa podunavskim, odnosno arheolozima izvan sopstvenog uskog kruga saradnika, on je predložio da deo podunavskih arheologa obiđe Stobe i Basijanu, gde je trebalo da realizuje arheološka iskopavanja. Pregovori sa Sarijom su urodili plodom, a Grbić je, spremajući aranžmane za putovanje, iz Ljubljane dobio razglednicu sa potpisima učesnika i pitanjem: *Gde ćemo dobiti naše karte?*³⁰⁹

Grbić je tom prilikom mogao da upozna još neke od nemačkih i austrijskih arheologa, medju kojima je bio i Kurt Vilfonzeder, jedan od istaknutijih Menginovih učenika, sa kojim je Grbić otpočeo korespondenciju.³¹⁰ Vilfonzederova pisma Grbiću govore da je bio zainteresovan za različite periode i *teme* u praistoriji, od *germanskog mača iz bronzanog doba (Antennenschwert)* koji se čuvao u kolekciji Muzeja kneza Pavla, preko *kolekcije vinčanskog materijala u Arheološkoj zbirci*, Vasićeve publikacije o Vinči pa sve do *paleoetnoloških pitanja*.³¹¹

U nekoliko navrata i Rajsvic se u prijateljskom tonu javljao kao posrednik između nemačkih arheologa i Grbića. Dobar primer je Rajsviceva preporuka koju je Grbiću poslao u vezi sa studijskim putovanjem Fridriha Holstea (F. Holste 1908-1942) i

---

³⁰⁸ Pismo Balduinu Sariji, koncept, 14.8.1935, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³⁰⁹ Pismo Balduina Sarije, 18.8.1935, Razglednica iz Ljubljane sa potpisima podunavskih arheologa, 4.9.1935, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³¹⁰ Vilfonzeder je 1929. položio *rigoroze* kod Mengina, Rudolfa Muha i Ditriha Kralika na univerzitetu u Beču. Od 1930. godine radio je na Institutu za Praistoriju i ranu istoriju (Wiener Institut für Ur- und Frühgeschichte) (Obermair 2015).

³¹¹ Pisma Kurta Vilfonzедера, 25.3.1936, 27.4.1936, 2.6.1936, 10.12.1936, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

njegovim eventualnim dolaskom u Beograd. Holste je bio učenik Gera fon Merharta (G. v. Merhart, 1886-1959) i asistent na Institutu za pre- i ranu istoriju na Univerzitetu u Minhenu (*Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität München*).³¹² U jednom pismu Grbiću, Rajšvic kaže da je Holste već imao priliku da oseti *balkansku dušu* u Beču i Minhenu, i da je u tom smislu *predodređen* te moli Grbića da se postara za dobar utisak o *vašoj lepoj zemlji, muzejskom blagu i praistorijskim mogućnostima*.³¹³ Kao stipendista Nemačkog arheološkog instituta Holste je, početkom 1937. godine, boravio u Jugoslaviji, obilazeći muzejske kolekcije u Beogradu, Nišu i Vršcu, o čemu je sačinio detaljan izveštaj. U zaključcima izveštaja on piše o potrebi osnivanja instituta koji, ne samo da bi koordinirao istraživanje praistorije na Balkanu, već bi imao i zadatak promovisanja nemačke kulture u području u kojem i dalje dominira *franko-romanska misao (französisch-romanischer Gedankenwelt)*.³¹⁴

Dve godine posle boravka u Beogradu, Holste će, na osnovu svojih opservacija i materijala koji je imao prilike da vidi u muzejskim zbirkama, objaviti relativnu hronologiju Vinče, zahvaljujući čemu će postati jedan od retkih glasova suprotstavljenih Vasićevom datovanju Vinče pre Drugog svetskog rata (Holste 1939; Palavestra 2013, 689).

O Grbićevom odnosu prema nemačkoj arheologiji, ali i o nemačkom ekspanzionizmu, govori nam i priča o Kostu Novakoviću. Naime, tokom iskopavanja Basijane, Grbić je upoznao studenta Kostu Novakovića iz Novog Sada i odmah se zauzeo za njega. Isprva je želeo da iskoristi svoje kontakte i pošalje ga u Prag na studije arheologije. Posle obraćanja dekanu Filozofskog fakulteta u Pragu ili svojim starim kolegama iz studentskih dana od kojih je jedan bio i Jaroslav Bem,³¹⁵ Grbić je izgleda odlučio da je Berlin ipak bolja opcija za mladog Novakovića. U međuvremenu, savetovao ga je oko literaturure i preporučio mu je da potraži nekoliko knjiga autora kao što su: Hernes, Šuhart, Špringer, Verman ili Rodenvalt, što se u novosadskim

---

³¹² Bewerbungen um das vor und frühgeschichtliche Stipendium; Lebenslauf, ARGK, Konvolut 187, bl. 129-148.

³¹³ *Sie werden es bald bemerken, dass er etwas von der 'Balkanska duša' schon in Wien und München verspürt hat und prädestiniert erscheint, ein wirklich guter 'Conbalcanicus' zu sein ... Also bitte seien Sie zu ihm 'wie zu mir' und verhelfen Sie ihm zu einem recht guten Eindruck von Ihrem schönen Land und Ihren Museumsschätzen und prähistorischen Möglichkeiten.* Pismo Johana Alberta fon Rajšvica, 11. 1. 1937. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

³¹⁴ Reisebericht von Dr.Fr.Holste, ARGK, Konvolut 187, bl. 129-148.

³¹⁵ Pismo Koste Novakovića, 3.12.1935, Pismo Jaroslavu Bem, koncept, 27.12.1935, Pismo J.Salaču, dekanu F.F. u Pragu, koncept, 12.1.1936, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

knjižarama i bibliotekama tridesetih godina prošlog veka nije moglo pronaći, ali nam nedvosmisleno govori o tome šta je Grbić smatrao reprezentativnom i relevantnom literaturom tog vremena.³¹⁶

Od 1938. godine Novaković je započeo studije kod Hansa Rajnerta u Berlinu i Hansa Cajsa (H. Zeiss, 1895-1944) u Minhenu.³¹⁷ Rajnert je bio inovator u smislu korišćenja različitih interdisciplinarnih metoda u istraživanju praistorijskih naselja, uključujući korišćenje paleobotanike, zooarheologije, sedimentologije, aerofotografije, kao i eksperimentalne arheologije koju je koristio u rekonstrukciji praistorijskih naselja. Sa druge strane, kao i veliki broj tadašnjih nemačkih arheologa, poput Kosine, Šmita i dr. snažnih nacionalističkih i rasističkih osećanja, zalagao se za *arheološku edukaciju* i što veće prisustvo *Nemačke praistorije* u školama. Bio je jedan od *branilaca nordijske napredne kulture* protiv *tvrđave humanizma*, i organizator velikog broja mlađih praistoričara u *Militantnoj ligi za nemačku kulturu* (*Kampfbund für deutsche Kultur*). Rajnert je, od vremena od kada ga je Grbić prvi put upoznao, postao jedan od najvažnijih članova Rozenbergovog aparata (*Reichsamtsleiter der NSDAP im Amt Rosenberg*). Posle borbe za prevlast i kontrolu nad arheološkim institucijama između Nemačkog arheološkog instituta, Rimsko-germanske komisije i Hajnriha Himlera, sa jedne, i Rozenbergovog aparata, sa druge strane, uz posredovanje Alfreda Rozenberga (A. Rosenberg, 1893-1946), Rajnert je 1935. godine odneo privremenu *pobedu* i postao profesor praistorijske arheologije u Berlinu. Učestvovao je i u progonu nekoliko profesora zbog *rasnog porekla* sa katedri nemačkih Univerziteta (Mahsarski und Schöbel 2013; Schöbel 2007; Haßmann 2002, 82-83; Bollmus 2006, 163).

Kako se može saznati iz jednog pisma, tema sa kojom je Novaković trebalo da doktorira kod Rajnerta bila je *Germaniski nalazi u Jugoslaviji* (*Germanische Funde in Jugoslawien*). Međutim, tokom izrade disertacije Novaković se suočio sa problemima. Na pisma koja je poslao muzejima u Mariboru, Ptuju, Sarajevu, Osijeku, Zagrebu ili Splitu, zahtevajući informacije o germanskim nalazima u muzejskim kolekcijama, većina muzeja mu je odovorila jednoobraznim odgovorom: *nema ništa*. Viktor Hofiler, čiji je odgovor na upućeni zahtev Novaković u celosti preneo Grbiću, bio je najkarakterističniji i najrečitiji:

---

³¹⁶ Pismo Koste Novakovića, 27.2.1936, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³¹⁷ Pismo Koste Novakovića, 1.6.1938, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Vrlo poštovani gospodine Novakoviću, g. Reinerth dao Vam je lijepu disertaciju, ali, vrlo tešku. Da moji činovnici znadu koji su predmeti germanski, oni bi to sami publicirali, a ne bi dali drugome podatke da ih publicira.

Vi morate najpre znati, koji su predmeti germanski, a to ne možete znati, po onom što čujete u predavanjima, nego samo po svojim vlastitim istraživanjima. U tu svrhu morate proučiti ne samo njemačke časopise, nego i sve naše, a osobito mađarske, a nešto i rumunjske. Kad ste jedanput na čistom o tom, što je od onih mnogih sredovječnih predmeta germansko, onda morate ekscerpirati sve iz časopisa svih područja u kojima su se germanska plemena bavila dulje ili kraće vrijeme. Kada to sve budete imali, onda morate da prođete sav materijal u svim našim muzejima, a taj rad dopustiće Vam upravnici naših muzeja tek onda kada se budu uvjerali o tom, da je Vaše znanje u tom predmetu dovoljno, i da ste načini sve predradnje.

Ako budete tako radili, moći ćete za jedno dvije i pol do tri godine marljivog rada načiniti disertaciju iz toga predmeta.³¹⁸

Hofiler svakako nije govorio o težini i obimu disertacije u istraživačkom smislu, nego mu je, kao i većini muzeja u Jugoslaviji 1939. godine, bilo jasno kakvo političko breme i agendu nosi izrada disertacije o *germanskim nalazima* kod Rajnerta. Iz navedenih razloga, u dogovoru sa Hansom Cajsom³¹⁹ i Grbićem, tema Novakovićeve disertacije je donekle izmjenjena, te je tako istraživački rad trebao biti usmeren na *starine iz doba seobe naroda*.³²⁰ Da li je Novaković završio doktorske studije i kojim istraživačkim pitanjem se na kraju bavio ostaje mi nepoznato. Trebalo bi dodati da su Novakovićevi kratki radovi o različitim *etničkim umetnostima* poput germanske ili avarske, a koje je pisao tokom studija u Nemačkoj izlazili u Umetničkom pregledu (Новаковић 1939; Новаковић 1940).³²¹

Iz Grbićevih korespodencija i publikovanih radova može se zaključiti da Grbić suštinski nije imao nikakav kritički odnos prema nemačkoj arheologiji koja je u tom

---

³¹⁸ Pismo Koste Novakovića, 1.6.1938, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³¹⁹ O Hansu Cajsu i etničkoj interpretaciji Germana u ranosrednjovekovnoj arheologiji kroz ideju narodne nošnje (*Tracht*) pisao je više Hubert Fer (Fehr 2002).

³²⁰ Pismo Hansa Cajsa, 18.mart 1939; Pismo Koste Novakovića, 19.6.1939, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³²¹ Kosta Novaković je umro 1942. godine, posle povratka iz zarobljeništva, a Grbić 1951. godine piše: *Tako je srpska arheologija u Vojvodini, izgubila stručnjaka baš za epohu ranog srednjeg veka, za koju još ni sada nema dosta znalaca* (Грбић 1951a).

momentu dobila sve oblike imperijalizma. Tako recimo o *nordijskim seobama*, Grbić piše:

Die Antike u svom trećem broju za ovu godinu donosi osim ostalog i članak Vilhelma Krajкера Nordijske seobe u Grčku, koji je ilustrovan keramičkim materijalom i instruktivnim mapama. Zanimljivo je da ova tema, koja je ranije obrađivana samo filološki i istorijski, od novijeg vremena biva često predmet arheoloških i istorijsko-umetničkih studija (Грбић 1939e, 318).

Dakle, čak i ako nije sa simpatijama pisao o Krajkerovim *nordijskim seobama*, gledajući *instruktivne mape*, Grbić je bio sasvim ravnodušan prema nadolazećoj oluji. Međutim, Grbić nije bio jedini arheolog koji je nemačku arheologiju percipirao kao uzornu. Đorđe Mano-Zisi je dve godine uzastopno (1937 i 1938) boravio u Berlinu gde se usavršavao na studijama klasične arheologije kod Rodenvalta (G. Rodenwaldt, 1866-1946), Gerkea (F. Gerke, 1900-1966) i Licmana (H. Lietzmann 1857-1942). U dva pisma koje poslao Grbiću iz Berlina, Zisi je opisao *najozbiljniji rad*, pohvalio *kolosalne nastavnike i izvanrednu organizaciju*. Takođe, raspitivao sa za sudbinu Unfercagtovih iskopavanja u Makedoniji sa rečima: *To bi svakako trebalo omogućiti!*³²² Iako bi moglo izgledati da klasična arheologija nije bila indoktrinirana i ideologizirana tokom perioda nacionalsocijalizma, esencijalizam i rečnik Trećeg rajha ušao je u sve sfere nemačkog društva, pa tako i u klasičnu arheologiju. Stefan Altekamp, analizirajući glavne tokove klasične arheologije u Nemačkoj u ovom periodu, piše da je *učenje i istraživanje oscilovalo između dve krajnosti: ni dosledno ideologizirane, niti su ideologiju konzistentno držali van prakse* (Altekamp 2017, 314). Barem u pismima, za Mano-Zisija nisu bile primetne ove finese.

U septembru 1939. godine i Vulić i Grbić su učestvovali na poslednjem međunarodnom arheološkom kongresu u Berlinu. Grbić je učesnicima kongresa predstavio rezultate svojih iskopavanja Herakleje, dok je boravak u Berlinu iskoristio i za predavanje o Mihajlu Valtroviću.³²³ Nešto kasnije, Grbić je u Zborniku Matice

---

³²² Pisma Đorđa Mano-Zisija 2.12.1937 i 20.6. 1938, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³²³ ANM, br. 509, 8.7.1939; Pismo Bolka fon Rihtofena, 26.11.1939, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

srpske publikovao tekst *o prvom srpskom arheologu i muzeologu* (Грбић 1941a). Tako je simbolika i *upotreba* lika i dela Valtrovića, prvog srpskog, a poreklom nemačkog arheologa i muzeologa (Милинковић 1984, 13) bila više nego korisna i uputna u prilikama koje su 1939. postojale između Jugoslavije i Nemačke. Nemački arheolog Bolko fon Rihtofen (B. v. Richthofen, 1899-1983) svakako je bio zadovoljan Grbićevim predavanjem koje je mogao da čuje o Valtroviću u Berlinu.³²⁴ Sa berlinskog arheološkog kongresa jugoslovenski su se delegati, kako piše Pravda, *vratili u Beograd poslednjim vozom* (Правда 6.9.1939).

Trebalo bi dodati da je kritičke zadržke u srpskoj/jugoslovenskoj arheologije prema nemačkoj arheologiji bilo, naročito u pogledu Šuhartovih ideja o *Prailirima* (*Die Urillyrier*) kao nosiocima *trakaste keramike*, njihovoj *indogermanizaciji* sa severa, te Vinči kao jednom od njihovih naselja (Schuchhardt 1937; Schuchhardt 1938).³²⁵ Nikola Vulić je ove ideje kritikovao sa rečima: *ima dosta fantazije*, a takođe je mislio da će aludiranjem na istorijske izvore *da Vinča, koliko znamo, nije bila u ilirskoj zemlji*, stvoriti snažan kontraargument (Вулић 1939, 248). Vulićeve reči: *U nedostatku činjenica, arheolozi rado prave hipoteze*, i njegovu skepsu prema *ilirskim hipotezama* trebalo bi posmatrati kao kritiku Šuharta (Вулић 1938, 378). Vulić je nesumnjivo bio antinacistički nastrojen, a posle posete Bolka fon Rihtofena Beogradu, Rihtofen je u pismu Ministarstvu spoljnih poslova Nemačke, kako piše Ranka Gašić, *iskazao čuđenje zbog Vulićevog antinacističkog stava i tvrdio da nemački naučnici treba što više da putuju i utiču političkim stavovima na svoje kolege* (Gašić 2005, 190).

U tom kontekstu, na paradigmatičan način o pritiscima Nemačke i otporu u Jugoslaviji govore i namere Nemačkog arheološkog instituta da pokrene iskopavanja Kalemegdana. Tokom mandata Stojadinovićeve vlade, koja je sveukupno vodila politiku približavanja Nemačkoj, Hitlerov arhitekta Verner Marh (W. March, 1894-1976) je izložio svoj projekat prema kojem bi na mestu Donjeg grada na Kalemegdanu bio izgrađen stadion za potencijalne Olimpijske igre 1948. godine (Zec 2012). Arhitekta i arheolozi DAI-a odmah su se dali u pregovore oko zaštitnih iskopavanja Kalemegdana. Istoričar arhitekture Daniel Krenker (D. Krencker, 1874-1941), koji se

³²⁴ Pismo Bolka fon Rihtofena, 26.11.1939, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³²⁵ Zanimljivo je što je Šuhart završio jedan od svojih članaka o *Prailirama* i Vinči sa rečima pomirenja sa svojim arhineprijateljem Kosinom: *Ja mislim, da je Kosina još živ, da bi on prvi doneo ovaj zaključak iz iskopavanja Vinče, jer on je bio iskren istraživač koji je takođe mogao da prizna grešku* (Schuchhardt 1938, 110).

posebno zainteresovao za *naučni* potencijal Marhovog projekta ali i zaštitnih iskopavanja, smatrao je da ako se ovaj *umetnički san ostvari* biće to *redak i veliki nemački kulturni čin* koji bi staroj nemačkoj slavi Beograda (*alten deutschen Ruhme Belgrads*) dao novi sjaj za dugo vreme.³²⁶ Krenker je naročitu važnost iskopavanja prepoznavao u pogledu fortifikacija XVII i XVIII veka, ističući relacije sa Princom Eugenom Savojskim.³²⁷ U njegovom predlogu projekta istraživanja i *zaštite* Kalemegdana Rajsvic i Unfercagt se pominju kao potencijalni saradnici koji imaju iskustva sa Jugoslovenima.³²⁸ Martin Šede, predsednik Nemačkog arheološkog instituta, je u saglasju sa Krenkerovim planom smatrao da se mora postići da nadležnost nad arheološkim poduhvatima u Jugoslaviji *ostane jasno kod nas (eindeutig bei uns bleibt)* i da ona ne sme da prelazi na nove institute u Beogradu, ili pak, neprijateljske organizacije (*feindliche Organisationen*).³²⁹ Međutim i pored izražene namere nemačkih arheologa, austrijski arheolog Erih Svoboda (E. Swoboda, 1896-1964), koji je u ime DAI-a u Beogradu pregovarao o saradnji na realizaciji arheoloških projekata, u januaru 1941. godine opisuje rasploženje u Beogradu *kao jasno odbijanje i snažno nepoverenje protiv svega što je nemačko*. On takođe navodi da su srpske arhitekthe i Sokolski pokret napravili zajednički protest protiv Marhovog plana. Sa druge strane, *da nisu svi duvali u isti rog*, kako se Svoboda izrazio, pokazuje i slučaj Milana Kašanina koji je načelno bio za Marhov projekat, ali ne i pristalica ideje da ga Marh izvodi: *Da je Kašanin za projekat, nije slučajno: Knez Pavle je njegov zaštitnik (Dass Kašanin für das Projekt ist, ist nicht zufällig: Prinz Paul ist sein Protektor)*. Svoboda je mislio da ako Jugoslavija želi nemački autoritet, s tim bi se trebalo malo sačekati, da se ljudi ne bi preplašili, inače bi se pojavila fama: *Najpre dođu arhitekthe, posle arheolozi, posle vojska i na kraju je Kalemegdan nemački mostobran*.³³⁰ Međutim, kako će to budućnost pokazati, prvo su došli vojnici, a potom arhitekthe i arheolozi.

---

³²⁶ Pismo Danijela Krenkera Martinu Šedeu, 15.1.1941, DAI, 39-03-2, Beograd

³²⁷ Pismo Danijela Krenkera Martinu Šedeu, 22.10.1940, DAI, 39-03-2, Beograd

³²⁸ Pismo Danijela Krenkera Martinu Šedeu, 10.1.1941, DAI, 39-03-2, Beograd

³²⁹ Pismo Martina Šedeu Erihu Svobodi, 14.1.1941, DAI, 39-03-2, Beograd

³³⁰ Pismo Eriha Svobode Martinu Šedeu, 31.1.1941, DAI, 39-03-2, Beograd, *Wenn Jugoslawien eine deutsche Autorität wolle, müsse, um die Leute nicht kopfscheu zu machen, gewartet werden, bis man sie rufe; ansonsten würde die Fama sofort berichten: zuerst kommt der Architekt, dann die Archaeologen, dann die Militärs und schliesslich ist der Kalimegdan ein deutscher Brückenkopf*. Istovremeno, Svoboda piše da je u razgovorima o potencijalnim iskopavanjima limesa na Dunavu i lokaliteta Čezave, Nikola Vulić iskazao spremnost za saradnju i da će nastojati da ublaži otpor kod kolega u Akademiji, a Svoboda je verovao će Vulić učiniti sve što je u njegovoj moći.

U RATU NE MIRUJU MUZE³³¹

Uzdizanje povlašćenih, ne samo u logoru već u svim ljudskim zajednicama gde postoji bilo koja vrsta suživota, zabrinjavajuća je ali neizbežna pojava: oni ne postoje jedino u utopijama. Dužnost je pravdoljubivog čoveka da ratuje protiv svake nezaslužene povlastice, ali ne treba zaboraviti da je to rat bez kraja i konca. Tamo gde postoji vlast koju sprovodi manjina, ili samo jedan čovek, nad većinom, privilegija se rađa i širi čak i protiv volje same vlasti; prirodno je, međutim, da vlast toleriše ili podstiče privilegiju (Levi 2002, 35-36).

I

U *Banatskim istorijama* dugogodišnji upravnik vršačkog muzeja Feliks Mileker opisao je situaciju od 12. aprila 1941. godine, nakon što su Nemci okupirali Vršac. On piše da su sve jevrejske radnje bile zatvorene, a potom i označene Davidovom zvezdom sa natpisom *JUDE*. Mileker dalje pripoveda da su svi muški članovi jevrejske zajednice bili izvedeni sa pijucima i lopatama da otpočnu gradnju puteva i opisuje surovost kojom se sa njima postupalo.

Na dan 13. aprila, supruge i kćeri Jevreja primorane su da peru i ribaju podove u kancelarijama i hodnicima nadležstava. Načelnik Finansijske uprave, Jevrejin, morao je da pere nužnik u svojoj ustanovi. To je trajala nekoliko dana (Милекер 2003, 155-156).

Na drugom mestu, u Beogradu, u nekoliko izveštaja Milan Kašanin govori o stanju u Muzeju, posle nemačkog bombardovanja 6. i 7. aprila 1941. godine. Pored toga što je nekoliko službenika Muzeja odvedeno u zarobljeništvo, među kojima je bio i muzejski sekretar Svetozar Olčan (Хам-Миловановић 2009, 122), Kašanin kaže da

---

³³¹ Reč je o Gebelsovoj krilatici, parafrazi na latinsku poslovicu *Inter arma enim silent leges*, iskorišćenoj u članku o muzejskom kursu: *U današnjim teškim ratnim vremenima postoji u našoj prestonici jedan kutak u kome ne miruju muze* (Kolo, 10. 7.1943)

sama zgrada nije pretrpela veća oštećenja, te da je jedino u metežu koji je nastao tokom samog bombardovanja nestalo *desetak malih arheoloških predmeta, dve slike i stotine komada starog grčkog novca*.³³²

U odnosu na druge beogradske muzeje kao što su Muzej grada Beograda, Vojni muzej ili sudbine Narodne biblioteke, Muzej kneza Pavla je bio pošteđen potpunog uništenja u *operaciji odmazde (Unternehmen Strafgericht)* (v. Вујошевић, 2002, Kreso 1979, 136). U izveštaju Ministarstvu prosvete Kašanin zaključuje:

*Iako je šteta za svaki, i najmanji predmet koji nestane iz Muzeja, sa radošću se može konstatovati da je šteta koju je pretrpeo za vreme rata Muzej kneza Pavla relativno vrlo mala, u svakom slučaju da nije nenadoknadiva.*³³³

Dve navedene perspektive, Milekerova i Kašaninova, imaju za cilj da nas podsete na sudbine ljudi i institucija tokom Drugog svetskog rata. Za razliku od Kašaninove perspektive, Milekerova perspektiva nam govori o ljudima koji su svakako *nenadoknadivi*.

U međuvremenu, ostaci Jugoslavije su podeljeni između sila Osovine i marionetskih režima, a Srbija sa delovima Banata, stavljena je pod nemačku vojnu upravu (*Gebiet des Militärbefehlshabers in Serbien*). Okupacioni aparat je kroz čitav period svog postojanja bio obeležen borbom između različitih struktura moći, kao što su Vermaht, SS-jedinice ili ministarstvo spoljnih poslova nemačkog Rajha. Planovi o budućnosti Srbije nisu bili koherentni, i kretali su se od *teorija* da će posle ideološkog i političkog glajhšaltovanja (*Gleichschaltung*) postojati mesto za Srbiju u *Novom evropskom poretku*, do ideja da bi je trebalo *iskoreniti* sa političke mape Evrope. Na čelu vojno upravnog aparata, posle niza administrativnih promena, postavljen je Harald Turner (H. Turner, 1891-1947), SS brigadni general. Nemačka vojna uprava se od početka okupacije oslonila na postojeće strukture, isprva *Komesarsku vladu* Milana Aćimovića (1898-1945), a kasnije na *Vladu narodnog spasa* Milana Nedića (1877-1945). Nedićeva kolaboracionistička vlada bila je zasnovana na principima anti-komunizma, anti-semitizma i anti-liberalizma, oslanjajući se na postojeće ideje profašističkih i desničarskih organizacija (*Orjuna, Zbor, Jugoslovenska akcija*). Toposi

³³² ANM, br. 293, 9. 5. 1941; ANM, pov. br. 14, 5. 6.1941.

³³³ ANM, pov. br. 14, 5. 6.1941

nacionalizma Nedićeve vlade bili su vezani za *Svetosavlje*, a Nedić se anticipirajući kosovski mit i sam poredio sa Lazarom Hrebeljanovićem i njegovom žrtvom za srpski narod (Ristović 2008, Manojlović Pintar 2011; Шкодрић 2009, 54–68; Kreso 1979, 70–75, 192–193; Manoschek 1995, 15–54).

Nemačka vojna uprava se trudila da ostavi utisak da pod kontrolom drži sve aspekte društveno-političkog života, te je tako već u junu 1941. godine organizovala službu (*referat*) za zaštitu spomenika i umetničkih vrednosti (*Kunst und Denkmalschutz*), koji je između ostalog trebalo da pokaže i odanost nemačkih vlasti haškoj konvenciji iz 1907. godine. U dogovoru između Haralda Turnera i Franca Volfa Meterniha (Franz Wolff-Metternich, 1893-1978), koji je bio zadužen za upravljanje *Kunstschutz*-om na širem području osvojenih teritorija (v. Karlsgodt 2011, 39; Kott 2017), na mesto vojnoga savetnika (*Reichskriegsverwaltungsrat*) postavljen je, na sopstvenu inicijativu, Johan fon Rajsvic.³³⁴ U međuvremenu, Rajsvic je postao docent (*Privatdozent*) na univerzitetu u Minhenu (Fuhrmeister 2016, 335), a 1940. godine i član NSDAP-a (Nacionalsocijalistička partija rada). Prema mišljenju tadašnjeg dekana Univerziteta u Minhenu Valtera Vista (W. Wüst, 1901-1933), Rajsvic još uvek nije ispunjavao uslove za mesto predavača na Univerzitetu, budući da je još morao da poradi na *muževnosti* i *tvrdoći* kako bi se kvalifikovao za katedru pred studentima *Großdeutschen Reich*-a (Fuhrmeister 2016, 336). Istovremeno, a u skladu sa njegovim dotadašnjim interesovanjima, delanjima i kontaktima Rajsvic je na mesto vojnog savetnika u Srbiji postavljen kao ekspert - *serbolog* (*Serbologie*).³³⁵

Rajsvic je postavio glavne smernice i ciljeve za budućnost službe *Kunstschutz*: angažovanje prijateljski raspoloženih stručnjaka, zaštitu pokretnih i nepokretnih objekata, sveobuhvatno inventarisanje muzejskih predmeta, koje je nalazio *ne manje važnim od nalaza iz Troje*, mapiranje praistorijskih i istorijskih lokaliteta i spomenika, otvaranja i reorganizovanje muzeja odnosno širenje mreže muzeja i zaštitna iskopavanja.³³⁶

---

³³⁴ Krisitina Kot piše da je u već u maju 1941. Rajsvic pokazao inicijativu za mesto savetnika, mada je nejasno na koji način je došao do Meterniha i njegovog kruga (Kott 2017, 255).

³³⁵ Bericht Über die vorbereitenden Massnahmen zur Durchführung des Kunstschutzes in Serbien, 1.6.1941, ALVR

³³⁶ Tätigkeitsbericht, 20.10. 1941, ALVR

*Jedinstvena prilika za naučna istraživanja omogućena okupacijom,*³³⁷ odmah je bila prepoznata od strane Fridriha Holstea. Kao Rajsovicov opunomoćenik Holste je avgust 1941. iskoristio da obiđe muzeje u Srbiji. U paradigmatičnom i pretencioznom planu koji je sačinio nakon posete, Holste postavlja neke od glavnih toposa koji će, kada je arheologija u pitanju, obeležiti period okupacije u Srbiji. Holste piše da zbog geopolitičke važnosti Balkana u svim istorijskim periodima, na ključna pitanja (*Kernfragen*) celokupne evropske praistorije i odnosa Centralne Evrope i Mediterana nije moguće odgovoriti bez istraživanja ove teritorije:

*Der Zentralweg durch den Balkanriegel, die Morava-Vardar-Achse, war in historischer wie in prähistorischen Zeit eine Völkerstrasse von hervorragender Bedeutung. Die grossen europäischen Wanderungen, deren Wurzeln im zentraleuropäischen Raum liegen und deren Auswirkungen im ägäischen Bereich teilweise aus der schriftlichen Überlieferung der alten Völker zu überblicken sind (z.B. "indogermanische" Wanderungen am Beginn des 2. Jahrtausends v. Chr., ägäische Wanderung, dorische Wanderung), darunter in erster Linie den Morava-Vardar-Weg benutzt.*³³⁸

Prema Holstevom mišljenju, zbog uticaja jugoslovenskih vlasti, jedina istraživanja do sada u Srbiji sprovodila je *Američka škola* vođena Vladimirom Fjuksom *amerikanizovanim Čehom (verovatno Jevrejem)*. Nemački istraživači bili su uskraćeni za podršku od lokalnih vlasti i ograničeni na nedovoljne stipendije od Nemačkog arheološkog insituta. Jedini arheolog, kako on tvrdi, školovan je na Univerzitetu u Pragu (Miodrag Grbić), prezauzet je administrativnim radom i nema ni volje ni energije da publikuje rezultate čak ni sopstvenih istraživanja. Iz tih razloga, on sumnja da su srpske ustanove same sposobne za obrazovanje, te iz tog razloga u budućnosti vidi predusan uticaj nemačkih univerziteta i stručnjaka na srpske studente i njihovo obrazovanje. Kada je reč o potencijalnim iskopavanjima, on daje pregled najvažnijih areholoških nalazišta

---

³³⁷ Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. In Serbien, Vervaltungsstab, Berichtszeit: 31.7.1941-31.12.1942, ZI, Inv. Nr. 32424.

³³⁸ *Centralna ruta kroz regiju Balkana, osa Morava-Vardar, bila je put naroda (Völkerstrasse) od izuzetne važnosti kako u istorijskim tako i u praistorijskim vremenima. Velike evropske migracije, čiji koreni leže u srednjoevropskoj regiji i čiji se učinci u egejskoj regiji mogu delimično sagledati iz pisane tradicije drevnih naroda (npr. "Indo-germanska" migracija na početku 2. milenijuma p.n.e., egejska migracija, Dorska migracija) imaju prirodne puteve kroz Balkan, uglavnom koristeći moravsko-vardarsku rutu.*

iz perioda, neolita, bronzanog i gvođenog doba, te u tom smislu misli da je osiguranje koncesije na iskopavanja (*Grabungskonzession*) više nego poželjno.³³⁹

Sudeći po njegovom izveštaju, Holste je posetio najvažnije muzeje u Srbiji i ostvario kontakte sa Adamom Oršićem Slavetićem, Miodragom Grbićem i Feliksom Milekerom. Jedan od prvih korak koji je napravio bilo je inventarisanje i fotografisanje muzejskih predmeta. Tokom svojih putovanja, uzgred je rekognoscirao i mapirao nalazišta po *najvažnijoj ruti* Balkana. Radeći pod *najtežim okolnostima*, kako se Rajsavic izrazio, kada je otpočeo oružani otpor u Srbiji, Holste je svoju oblast delovanja prebacio u oblast oko Vršca.³⁴⁰

Moguće je primetiti da su i Rajsavic i Holste bili okupirani velikim planovima za budućnost, a ne realnim obavezama službe *Kunstschutz*. Sve ono što je potpadalo pod jurisdikciju ove službe bilo je prepušteno drugim službama (npr. *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*) koje su se bavile pljačkom jevrejske imovine, zaposedanjem stanova ili odnošenjem arhivskih dokumenata iz različitih institucija, a obim ove pljačke nije nikad utvrđen (Ristović 2001; Kreso 1979, 58, 74). Tokom okupacije Francuske 1940. godine, sam šef upravnog štaba u Srbiji Harald Turner se uz saučešništvo Amt Rozenberga, pokazao kao *vrstan* pljačkaš jevrejske imovine, čijim je učinkom Gering bio prezadovoljan (Manoschek 1995, 37, ff.93).

Iako je Rajsavic propisao prvu uredbu koja se tiče čuvanja kulturnih dobara,³⁴¹ nepostojanje interesa za stvarne poslove koji bi svakako spadali u delokrug ove službe može se videti i u slučaju Muzeja knez Pavla. Rekviriranje slika od strane Vermahta za ukrašavanje *новоosvojenog prostora* bila je redovna pojava sve do kraja 1942. godine (Bandović 2014, 628-629; Vučetić 2004, 14). Generali nemačke vojske su navodno čak imali i *ukusa*, pa su preferirali mitološke scene ili idilične pejzaže, sve u duhu nacionalsocijalizma (Суботић 2009, 54, ff. 113). Mada je Kašanin protestvovao kod tadašnjeg Ministarstva prosvete,³⁴² ravnodušnost i nepreduzimanje bilo kakvih koraka karakterisali su ovu ustanovu (Шкодрић 2009, 198). Rajsavic je, međutim, u Muzeju intervenisao kada je trebalo ukloniti natpis sa slike Marka Murata *Ulazak cara Dušana*

---

³³⁹ Bericht über die Tätigkeit des (Sonderbeauftragten) Dozent Dr. Habil Friedrich Holste (Marburg/Lahn) vom 15.8. 41 – 25.09.41, BA, NS/311.

³⁴⁰ Tätigkeitsbericht, 20.10. 1941, ALVR

³⁴¹ Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. In Serbien, Vervaltungsstab, Berichtszeit: 31.7.1941-31.12.1942, ZI, Inv. Nr. 32424.

³⁴² ANM, br.410, 10. 7. 1941.

u Dubrovnik, koja je skoro uništena u Prvom svetskom ratu, imala na ramu natpis: *posle invazije varvara, restaurirao autor (post invasionem barbaroum per auctorem reparatum)*. Nije bilo dovoljno što je natpis *premazan posnom bojom*, pa su nemačke vlasti tražile da se natpis *sastruže*.³⁴³

Iako svestan delovanja Rozenbergovog aparata koji je nazivao *problemom (Einsatzstab-Rosenberg-Problem)*, Rajsvic je od Meterniha zahtevao da proširi reon svog delovanja na *čitavu jugoslovensku oblast (gesamte südslavische Siedlungsgebiet)*, uključujući Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru ali i *našu staru makedonsku oblast iskopavanja na Ohridu (unserem alten Grabungsgebiet Makedoniens in Ohrid)*.³⁴⁴

Međutim, znatno moćnijeg zaštitnika od Meterniha, Rajsvic će naći na drugom mestu, i to u liku Valtera Vista. Vista je bio profesor *indologije*, a pored toga što je bio dekan na univerzitetu u Minhenu, bio je i predsednik i kustos (*Kurator*) Himlerove organizacije Anenerbe (*Nasleđe predaka*). U početku, 1935. godine, organizacija je nastala kao trust mozgova koji je trebalo da potvrdi Himlerove fantazije o *nordijskoj, germanskoj i arijevske* superiornosti. Ova organizacija je u svojim redovima okupljala *felikše* pseudo-naučnike različitih profila, a prvi predsednik bio je Herman Virt (H. Wirth, 1885-1981). Verovatno zbog Hitlerovog ličnog nezadovoljstva Virtom i njegovim pseudonaučnim vratolomijama, organizacija je 1937. godine počela preoblikovanje, sve češće okupljajući relevantne naučnike različitih zvanja i polja delovanja. U praksi je to značilo da se Anenerbe od šarlatanske organizacije sa preambicioznim projektima kroz sukobe sa ostalim agencijama u Rajhu (npr. Amt Rosenberg) izborila za mesto jedne od najmoćnijih organizacija. Strukturirajući organizaciju po *principu firera (Führerprinzip)* i postavljajući Vista za predsednika i Volframa Ziversa (W. Sievers, 1905-1948) za sekretara, Himler je nastojao da vrati *naučni ugled* Anenerbeu. Zivers, *ministar kulture u Himlerovom kulturnom carstvu*, imao je takođe važnu ulogu, a njegova kancelarija je bila *nervni-centar* kompleksne i rastuće organizacije uvezane na različite načine sa ostalim strukturama u nemačkom Rajhu. Četiri *ideološke discipline* koje su bile stubovi nosači Anenerbea bile su *rasna antropologija, etnologija, istraživanje simbola i pra- i protoistorija*. Mnogi nemački praistoričari saradivali su sa Anenerbeom, nalazeći sopstveno mesto u *novom poretku*,

³⁴³ Pismom Milana Kašanina Rajsvicu, koncept, ANM, br. 405, 9.7.1941 i ANM, pov. br.21, 14.7.1941

³⁴⁴ Pismo Johana Rajsvisa Meternihu, 15.9.1941, ALVR

vrlo često bez spoljnih pritisaka i pravljenja kompromisa. Herbert Jankun (H. Jankuhn, 1905-1990), dugogodišnji istraživač vikinškog naselja Hedeby (Haithabu) je kroz angažovanje u Anenerbeu postao najmoćniji arheolog u Trećem Rajhu. Anenerbe je ujedno služio i kao propaganda mašinerija snadbevujući, na primer, SS jedinice potrebnim rezervoarom simbola i narativa kroz publikovanje popularnog časopisa *Germanien*. Kad je počeo rat, Anenerbe je koristio ratne okolnosti ili za rasprostiranje svojih mreža na sve okupirane zemlje (npr. Sovjetski Savez, Francuska, Grčka, Slovačka), ili da u saradnji sa SS-odredima smrti (*Einsatzgruppen*), na tragu *Germana*, učestvuje u pljački i otimačini muzejskih zbirki. U istom kontekstu, eksperimenti nad ljudim i kolekcija jevrejskih skeleta iz Strazbura, zastrašujući su podsetnik obezgraničenja (*Entgrenzung*)³⁴⁵ i disolucije etičkih i moralnih normi naučnika koji su bili saradnici Anenerbea (Halle und Maharski 2013, 57–64; Haßmann 2002, 83–88; Kater 2006; Epstein 1971; Arnold 1990; Pringle 2006; Eickhoff 2009; Eickhoff 2005).

Zanimljivo je da je interesovanje za područje Balkana kod saradnika Anenerbea postojalo i pre rata, kada su istoričar Franc Althajm (F. Altheim, 1889-1976) i Erika Trautman (E. Trautmann-Nehring, 1897–1968) prvi put boravili u Jugoslaviji tokom svog putovanja ka Bliskom Istoku (Pringle 2006, 11). Opisujući značaj područja Balkana u knjizi *Vojnički carevi (Die Soldatenkaiser)* Althajm se uglavnom pozivao na Šuhartove hipoteze o prodoru *Indogermanskih naroda* sa severa u nizu sukcesivnih migracija, ili je govorio o Ilirima i njihovom *svetskoistorijskom značaju (weltgeschichtliche Bedeutung)* kao pokretačima *egejskih migracija* (Altheim 1938, 71-73).

Kako bismo jasnije sagledali prilike u skladu sa kojima je došlo do toga da se o zaštiti spomenika kulture u okupiranoj Srbiji stara Himlerova *naučna* organizacija važno je naglasiti da je inicijativa za saradnju sa Anenerbeom došla upravo od samog Rajsvisa. Pregovori, o uslovima i modelu saradnje, između Rajsvisa i Vista počeli su u oktobru 1941. godine. Model saradnje koji je dogovoren bio je najsličniji već postojećem modelu kakav je postojao u Slovačkoj, a koji su definisali slovački premijer Vojteh Tuka (V. Tuka, 1880-1946) i Anenerbe. Iz perspektive oberštrumbanfirera SS-a

---

³⁴⁵ Fenomen *Entgrenzung*-a u nacističkoj Nemačkoj Folker Remert (V. Remmert) objašnjava *kao odbacivanje etičkih i humanitarnih standarda u naučnim, tehnološkim i medicinskim izražavanjima; (samo-) mobilizacija nauke i tehnologije; organizaciju istraživanja i njihov uspeh u mnogim granama važnim za ratne napore u kontekstu polikratskih struktura režima; „scijentifikacija“ ili inkorporiranje nauke u kulturne, društvene i političke procese* (Remmert 2004, 456).

Volframa Ziversa važnost koncesije u Srbiji je velika, jer je Anenerbeu trebalo da omogući *naučnu nadmoć* nad čitavim prostorom *tranzita i rasprostiranja Indogermana*.³⁴⁶

Ubrzo nakon Rajsavicovog i Vistovog dogovora i ugovora, Velibor Jonić (1892-1946), ministar prosvete i vera u Nedićevoj vladi, samo je potvrdio ovaj ugovor o koncesiji i monopolu nad arheološkim iskopavanjima. Prema dogovoru Turnera i Jonića Anenerbeu su data ekskluzivna prava na iskopavanja i istraživanja, što je podrazumevalo isključivanje svih *ne-srpskih istraživačkih instituta (aller nichtserbischen Forschungsinstitute)*.³⁴⁷ Ugovor je propisivao da je objavljivanje istraživanja bilo obostrano i u srpskim i nemačkim naučnim časopisima, a isključivanje *svih nesrpskih insitituta* trebalo bi sagledati u kontekstu Holsteovog izveštaja i opaski o radu Američke ekspedicije u Srbiji.

Jedan od rezultata zagovaranja usled kojih dolazi do pristanka srpske kolaboracionističke vlade na potpisivanje ovog ugovora, jeste i Rajsvicovo postavljenje za docenta za istoriju Balkana na univerzitetu u Minhenu, a čestitke za profesoru, stigle su i od Ziversa: *Zu Ihrer Ernennung zum Dozenten an der Universität München beglückwünsche ich Sie herzlich*.³⁴⁸ Poklapanje datuma, 17. februar 1942. godine, kada je Rajsvic postavljen na mesto profesora (Anonym 1942, 37) i datuma kada je Jonić potvrdio ugovor, samo to potvrđuju.

Pre nego se još jednom vratim na Rajsvisa i Grbića, potrebno je usmeriti pažnju na razumevanje funkcionisanja nemačkog društva i novoosvojenih teritorija tokom nacionalsocijalizma. Jan Keršo, opisujući nebirokratski način Hitlerove vladavine, uvodi jedan važan koncept koji naziva *napredovanje ka fireru (working towards the führer)*, koji za cilj ima da objedini različite i često suprotstavljene teorije o prirodi ovog totalitarnog režima (npr. monokratiju i plutokratiju, intenciju i strukturu).³⁴⁹ Keršo piše:

---

³⁴⁶ Pismo Rajsvisa Valteru Vistu, 14.11.1941; Aktenvermerk vom 25. Oktober 1941; Besprechung am 24.10.41 Reichskriegsverwaltungsrat von Rechwitz 24.10.41, BA, NS21/2138

³⁴⁷ Pismo Velibora Jonića Haraldu Turneru, 17.2.1942, BA, NS21/311

³⁴⁸ Pismo Volframa Ziversa Rajsvicu, 8.4.1942, BA, NS21/2138

³⁴⁹ U tom smislu pogledati i debatu između holandskog historičara Martina Ejkofoa i nemačkog arheologa Klause Junkera oko uloge klasične arheologije u okvirima Trećeg Rajha. Naročito Ejkofov odgovor *Zašto istorija klasične arheologije tokom Trećeg rajha ne može istovremeno biti faktografija* (Junker 2015; Eickhoff 2015).

Hitlerov personalizovani oblik vladavine pozivao je radikalne inicijative odzodo i pružao im podršku, sve dok su bile u skladu sa njegovim široko definisanim ciljevima (...) U darvinističkoj džungli Trećeg rajha do moći i unapređenja dolazilo se predviđanjem firerove volje i preuzimanjem inicijative, bez čekanja direktive, da se izvede ono za šta se pretpostavljalo da su Hitlerovi ciljevi i želje (Keršo 2003, 634).

Keršo dodaje da *metaforički rečeno* svi oni građani koji su potkazivali susede Gestapou i oni koji su koristili prilike da napreduju nauštrb antijevrejskih zakona zarad, recimo, uklanjanja poslovne konkurencije, kao i oni koji su na bilo koji način, *bez obzira na motive*, saradivali sa vlastima, svi su oni *napredovali ka fireru* u konstantnoj i ubrzanoj radikalizaciji režima (Keršo 2003, 634-635; Kershaw 1993, 117).

Među brojnim pojedincima bili su i Rajsvic i Holste koji su u okvirima sistema Trećeg Rajha preduzimali inicijative, postavljajući se kao prethodnici onoga što je u budućnosti trebalo doći, sprovodeći u dela ono što su oni mislili da će biti od koristi za nemačku nauku. Za svoje inicijative bivali su, kao što to vidimo na Rajsvicevom primeru, i nagrađivani. U nastavku kompeticije sa tada već nepostojećom konkurencijom, retorika kojom su se obojica služili imenujući Fjuksa, *možda Jevrejom* ili *jevrejsko-češko-američkim profesorom Fjuksom*,³⁵⁰ navedeno potvrđuje. Rečeno nešto jednostavnije, i Holste i Rajsvic su *napredovali ka fireru*.

II

Na insistiranje nemačkih vlasti Muzej kneza Pavla je ponovo otvoren 9. septembra 1941. godine u prisustvu Haralda Turnera, pomoćnika ministra prosvete i vera Vladimira Velmar Jankovića (1895-1976), Rajsvisa i tadašnjeg ministra prosvete Miloša Trivunca (1876-1944).³⁵¹ Miodrag Grbić je u još u julu iste godine napustio Muzej i prešao na rad u Ministarstvo prosvete na poziciju referenta za muzeje.³⁵² Rajsvic piše da je inicijativa za saradnju u sferi zaštite spomenika i umetničkih vrednosti trebalo da dođe *sa srpske strane* i to je postignuto kada je Grbić, *dugogodišnji saradnik Nemačko-jugoslovenskih iskopavanja*, prešao na poziciju u Ministarstvu, gde

---

³⁵⁰ Pismo Rajsvisa Ziversu, 14.12.1942, BA, NS21/2138

³⁵¹ ANM, pov. br. 26, 9. 9. 1941.

³⁵² ANM, pov. br. 24, 8. 8. 1941.

je postavljen na mesto uz sekretara vlade Velmara Jankovića. Odmah nakon toga, Grbić je bio uključen u rad na Kalemegdanu, gde je služba *Kunstschutz* krenula sa čišćenjem prostora od *starih vojnih baraka* i *oslobađanja istorijskih spomenika (Kapija Princa Eugena, turska kupatila)*. Takođe, radilo se i na rekonstrukciji i naglašavanju *odbrambene linije* tvrđave. U oktobru 1941. otpočela su i prva sondažna iskopavanja, kojima je rukovodio Grbić. Tokom prvih iskopavanja u Donjem gradu, u okvirima jednog krila *Kapije Princa Eugena* (kapija Karla VI) formiran je *terenski muzej* gde su bili izloženi pokretni arheološki nalazi, a doneta je *uredba o zaštiti i održavanju istorijske tvrđave Beograda*.³⁵³

Rajsvic ne samo da je znao za planirani projekat Nemačkog arheološkog instituta, već je znao i za potencijalnu simboličku vrednost narativa o Princu Eugenu. Princ Eugen, patron umetnosti i vojskovođa koji je 1717. godine preteo Beograd od Osmanlija, u austrijskom i nemačkom nacionalizmu dobio je važnost još tokom Prvog svetskog rata, kada je u Beogradu prvi put slavljeno 200 godina od presudne bitke (Beogradske novine 17.8.1917). U novim okolnostima Drugog svetskog rata prvi planovi za sudbinu Beograda u *novom poretku* bili su evociranje *politike Princa Eugena*, kolonizacija Podunavlja i ideja Beograda kao grada-tvrđave Rajha (*Reichsfestung Belgrad*). Valter Manošek kao primer nemačke propagande navodi da su zvučni signali za pauzu u emisijama na radio Beogradu bili praćeni taktovima pesme o princu Eugenu (*Prinz Eugen, der edle Ritter*) i rečima: *Grad i tvrđava Beograd (Stadt und Festung Belgrad)* (Manoschek 1995, 27, 33–34). Čak je i Hitler, vodeći svoje beskrajne i isprazne monologe, izjavio: *Beograd je bio bedna mala skupina udžerica, bio je to Princ Eugen koji mu je doneo slavu* (Trevor-Roper 2000, 623). Metafora Princa Eugena je imala više lica, pa se tako mogla koristiti i u kolaboracionističkoj štampi:

Srbi treba da napuste stare tradicije, koje ničemu ne služe...treba da posvete svoju aktivnost konstruktivnom radu, kao što su učinili naši preci pod vođstvom Princa Eugena koji ih je vodio protiv istih neprijatelja sa Istoka! (prema Ristović 1991, 89).

---

³⁵³ Tätigkeitsbericht, 20.10.1941, ALVR; Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. In Serbien, Vervaltungsstab, Berichtszeit: 31.7.1941-31.12.1942, ZI, Inv. Nr. 32424.

Princ Eugen je u tom trenutku objedinio i srpski i nemački nacionalizam i tada je umesto Osmanlija trebalo da vodi bitku protiv komunizma.

Početak 1942. godine iskopavanja na Kalemegdanu su i u štampi dobila veću pažnju. U jednom članku u nedeljniku *Kolo Stara beogradska tvrđava se budi*, govori se o „*tajanstvenim*“ radovima, i velikim tablama koje brane pristup, a fotografije pokazuju da je uredba o zaštiti Kalemegdana podrazumevala i podizanje žičane ograde u Donjem gradu. Anonimni autor, insistirajući na novom zajedništvu između nemačkih i srpskih vlasti, članak završava rečima:

Kalemegdan je video mnoge tuđinske vojnike. U toku svoje istorije menjala je tvrđava gospodare, čas osvajački grad istoka, čas čuvar zapada. I kogod je izgrađivao grad činio je to u ratne svrhe. I zar ne treba smatrati za simbol novog vremena u Evropi da se sad prvi put 'grad' podiže ne kao tvrđava već kao kulturna tekovina? I to čine Srbi u zajednici sa nemačkim vlastima (Коло, 4.4. 1942).

Kontekst u kome se tokom 1942. iskopavanja Kalemegdana pojavljuju u štampi je razigran i ne uklapa se u jedinstveni obrazac. Tako, na primer, istovremeno možemo da pročitamo *Beograd u doba Stefana Lazarevića*, *Keltski grad u dubinama Kalemgdana* ili *Beograd je naselje još iz srednjeg neolita* (Српски народ 4.9.1942; Коло 8.8.1942; Српски народ 2.10.1942). Ipak, ono na čemu se dosledno insistiralo jeste rad Nacionalne službe za obnovu Srbije. Ova služba je trebalo da posluži kao uvod u prinudni rad, a njen inicijator je bio Harald Turner. Uzor službi bila je *Radna služba Rajha*, a snažna ideološka potka koju prezentuju *ideološko-vaspitni tečajevi*, uključujući nacionalizam i antisemitizam, karakterisala je rad ove službe. Na tečajevima nemačkog jezika, kulture i umenosti kao predavač pojavljivao se i Velibor Jonić. Pored isušivanja močvara, pošumljavanja, obnove mostova ili razrušenih mesta, rad obveznika je podrazumevao i arheološka iskopavanja. *Zamenik rukovodoca* Nacionalne službe bio je već pomenuti profesor biologije i Grbićev zet, Milorad Marčetić (*dr.Marčetić*) (Janjetović 2012, 187–207, 202, ff.874).

U kontekstu arheoloških iskopavanja na Kalemegdanu u štampi se govorilo od 250 do 300 obveznika koji su radili na tvrđavi. U jednom članku u Kolu glorifikovao se rad Nacionalne službe kroz arheološka iskopavanja:

Kako su sve arheološke radove na Kalemegdanu izvodili obveznici Nacionalne službe, zasluga za ovako zamašan prilog srpskoj arheologiji i istoriji pripada najvećim delom njima. Naši sjajni mladići pokazali su još jednom da su dostojni zadatka koji su primili na svoja mladalačka snažna pleća i dostojni sinovi Majke Srbije (Kolo, 8.8.1942).

Govoreći o nedićevskoj i nemačkoj propagandi tokom Drugog svetskog rata, važno je prisetiti se jednog od prominentnih primera u kojem je i Grbić imao udela *spašavajući mošti Stefana Štiljanovića, cara Uroša, kneza Lazara* iz fruškogorskih manastira aprila 1942. godine. Iako je bio funkcioner zadužen za zaštitu kulturnog nasleđa njegov udeo u čitavom događaju je bio relativno mali. Većina istraživača koja se bavila ovom temom ističe da su Rajsvic, Grbić i Radoslav Grujić *spasili* mošti od uništenja, ali i naglašavaju *instrumentalizaciju* u javnosti (Шкодрић 2009, 243; Стојановић 2012b). U novije vreme, u javnom diskursu, ova je tema čak dobila i svoju dramsku ekranizaciju u seriji *Zaboravljeni umovi Srbije* u kojoj je jedna od epizoda posvećena i Radoslavu Grujiću.³⁵⁴

Kako god ovaj događaj rezonovao u ondašnjim i današnjim medijima, preuzimanje moštiju od ustaških jedinica po već dogovorenom scenariju mnogo je tačniji termin kojim bi se dao opisati ovaj događaja. Kako piše Ljubinka Škodrić, tokom novembra 1941. godine, Grbić se obratio Ministarstvu sa namerom da stupi u kontakt sa zvaničnicima NDH *zabrinut za srpske i umetničke starine*, ali Ministrastvo je delegiralo Gregora Čremošnika za pregovore sa NDH (Шкодрић 2009, 242). Iako je Grbić mogao biti *inicijator*, mada je inicijativu mogao da pokrene i Radoslav Grujić (Стојановић 2012b), samo *spašavanje* moralo je da sačeka odluke vlasti i određeni razvoj događaja. U februaru 1942. godine posle sastanka opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova Rajha Feliksa Benclera (F. Benzler, 1891-1977) sa nemačkim generalima u Zagrebu mošti se pominju u kontekstu *podrške Nedićevoj vladi*, a Bencler je *naknadno skrenuo pažnju na već obećanu isporuku moštiju srpskih kraljeva Lazara i Uroša od strane Hrvata. Moraće biti sprovedena što je pre moguće.*³⁵⁵

³⁵⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=cIQTLy97jsE>, pristupljeno 9.12.2018

³⁵⁵ U dokumentu koji je potpisao Zigfrid Kaše se između ostalog kaže: *Dr Vezemajer ističe neophodne političke mere. To bi bilo ubrzano sprovođenje otpuštanja 100 već oslobođenih ratnih zarobljenika iz nemačkih logora — potrebno za podršku vlade Nedića. Komandant oružanih snaga na Jugoistoku je obećao hitnu podršku daljem vođenju razgovora pokrenutih između poglavnika i Nedića preko*

Sudeći na osnovu dokumenta koji potpisuje ambasador nemačkog Rajha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj Zigfrid Kaše (S. Kasche, 1903-1947), u pitanju je bio dogovor koji su nemački generali trebali da naprave sa zvaničnicima NDH, pre nego što se krene u akciju *spašavanja*. Kada je sve bilo ugovoreno, Nedićeva vlast je od tog čina napravila procesiju. Rajsvic, Grujić i Grbić su otputovali na Frušku Goru, a po povratku i Srbiju ih je dočekaao Vladimir Velmar Janković. *Spašene mošti srpskih svetaca* su kod Saborne crkve u Beogradu čekali špaliri učenika beogradskih škola, odred Srpskih dobrovoljaca, masa Beograđana, a na samom ulazu i Dimitrije Ljotić i Milan Nedić (za detalje Стојановић 2012b).

Spašavanje srpskih svetinja predstavlja izrazito propagandni čin kojim je kolaboracionistička vlast u formi performansa narodu demonstrirala u kolikoj meri se stara o svim, pa i duhovnim, aspektima njegovog bivstvovanja. Celokupnu akciju *spašavanja* trebalo bi sagledati u kontekstu niza zločina nad civilnim stanovništvom, periodu od druge polovine 1941. godine pa sve do proleća 1942. (Manoschek 1995), nakon kojeg su nemačke vlasti počele da prave ustupke Nedićevoj vladi. Izdvajanje *spašavanja moštiju* izvan tog konteksta predstavljalo bi nerazumevanje logike i dinamike zločinačkog režima. Ni u kom slučaju ne bi trebalo zaboraviti da je istovremeno sa *spašavanjem moštiju*, tokom aprila i maja meseca 1942. godine svaki dan kamion marke Zaurer od Sajmišta do Avale prevezio svoje žrtve (Manoschek 1995, 169–184).

III

Jedan od Rajsvicevih dugoročnih ciljeva bili su i propisi o kulturnom nasleđu, stoga je 5. maja 1942. godine doneta *Uredba o zaštiti starina*. Uredba je predviđala osnivanje *Centralnog instituta (zavoda) za čuvanje starina (Zentralinstitut zum Schutz*

---

dosadašnjih posrednika, skori prelaz ovih razgovora na poverljive ličnosti, ako je uprava saglasna. O ovome će biti obavješteno usmeno. Poslanik Bencler je naknadno skrenuo pažnju na već obećanu isporuku mošti srpskih kraljeva Lazara i Uroša od strane Hrvata. Moraće biti sprovedena što je pre moguće. Poslanik Bencler je dalje molio da se što pre izvrši od Hrvata obećano i započeto otpuštanje Srba za Srbiju. Ja sam obećao odgovarajuće mere. (u (yp.) Гвозденовић 1979, 189–190)

der Altertümer), na čije čelo je kao v.d. direktor postavljen Miodrag Grbić.³⁵⁶ Rajsvic je verovatno bio jedan od autora teksta uredbe ili se postarao da se ona donese.³⁵⁷ Kada se, na primer, Valter Vist raspitivao za kupovinu jednog *ilirskog šlema*, Rajsvic je odbijao mogućnost kupovine i tvrdio da se mora držati uredbe koju je doneo.³⁵⁸

Prema uredbi Centralni zavod za čuvanje starina u Beogradu bio je *najviša ustanova za zaštitu, iznalaženje i izučavanje arheoloških, umetničkih, istorijskih i etnografskih spomenika i predmeta* koja je podređena Ministarstvu prosvete (Службене новине 5.6.1942). Međutim, o prirodi uspostavljenog sistema zaštite i ništavnosti uredbe govori i nekoliko privatnih pisama u Grbićevoj zaostavštini. Iako je član 16. uredbe zabranjivao članovima zavoda posedovanje i trgovinu umetničkim predmetima, ta činjenica nije spečila Grbića da kao v.d. direktor preprodaje *umetnine*. Lazar Nikolić, nekadašnji učitelj, a tada kustos muzeja u Velikom Bečkereku u jednom pismu Grbiću pominje *pošiljku* koja *od jesenas leži u Pančevu*, dok na drugom mestu Nikolić piše o *ikonama Nikole Aleksića*.³⁵⁹ U međuvremenu, Grbić od ministarstva dobija dopis kojim se zahteva da odgovori na nekoliko pitanja: *kome ste sve, kada i koje slike i umetničke objekte davali i kako je došlo do toga; da li je to bila pozajmica, u kakvu svrhu, ili je po sredi koji vid otuđivanja pomenutih predmeta*.³⁶⁰ Ispitivanja iz ministarstva nisu imala suštinskog efekta, jer i početkom 1944. godine Grbić *šifrovano* piše o preprodaji slika Paje Jovanovića i Uroša Predića: *Čika Uroš još leži i Paja isto. Ja ih obilazim i pitam za zdravlje. Ozdraviće i ja ću Vam javiti*.³⁶¹

Ipak, ono što je znatno važnije od Grbićevih malverzacija sa umetničkim objektima jeste uloga Zavoda za čuvanje starina čiji je plan *projekata* podrazumevao tesnu i dugoročnu saradnju sa Anenerbeom.³⁶² Donošenje *uredbe o starinama* može se posmatrati i kao uvertira za znatno intezivnije angažovanje Anenerbea.

---

³⁵⁶ Tätigkeitsbericht, 20.10. 1941, ALVR, ANM, br. 319, 28.6.1942. Radivoje Ljubinković, suplement građanske škole na radu u školi za primenjenu umetnost, bio je izabran za v.d. pomoćnika konzervatora

³⁵⁷ Nemačka verzija zakona o zaštiti starina (*Verordnung über den Schutz der Althertümer*) koju je Rajsvic poslao Volframu Ziversu dostupna je na <https://www.fold3.com/image/269997816>, pristupljeno 1.2.2019.

³⁵⁸ Pismo Rajsvice Volframu Ziversu 29.5.1942, BA, NS21/2138

³⁵⁹ Pisma Lazara Nikolića, 17.6.1942 i 9.4.1943, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³⁶⁰ Akt Ministarstva prosvete br. 20690/42, 7.12.1942, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³⁶¹ Pismo Lazaru Nikoliću, koncept, 9.2.1944, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

³⁶² Jonić to Turner, 17.2.1942, BA, NS21/311; Pismo Rajsvice Ziversu, 29.9.1943, BA, NS/2138, u kome Rajsvic piše o Zavodu i njegovoj *langfristige Zusammenarbeit mit dem Ahnenerbe*.

U julu 1942. godine oficiri Anenerbea Herbert Jankun (H. Jankuhn, 1905-1990) i Wolfram Zivers, obišli su Vinču, Muzej kneza Pavla i arheološka iskopavanja na Kalemegdanu. Na osnovu rezultata Grbićevih sondiranja zaključeno je da bi radove trebalo nastaviti. Iznos koji je Anenerbe, nakon sagledavanja prilika i mogućnosti, imao nameru da uloži u realizaciju različitih aktivnosti u Srbiji iznosila je 100.000 rajhsmaraka, odnosno 2 miliona dinara. Zbog velike etničke grupe podunavskih Švaba, Anenerbe je pokazao naročito interesovanje za područje autonomnog političkog entiteta Banata odnosno Pančeva, Vršca, Bele Crkve, Velikog Bečkereka itd. Zvaničnici Anenerbea su izrazili i želju da srpski studenti arheologije budu poslani u Nemačku, gde bi nastavili dalje školovanje. Za nastavak iskopavanja na Kalemegdanu za rukovodioca arheoloških iskopavanja predložen je Unfercagt, pošto je Holste poginuo u Harkovu u Ukrajini.³⁶³

Unfercagt se i ranije interesovao za *radove čišćenja (Aufräumarbeiten)* na Kalemegdanu, no na adresi Nemačkog arheološkog instituta.³⁶⁴ Posle usmenog razgovora sa Jankunom, Unfercagt je iskazao nezadovoljstvo radovima *Grbića i njegovih radnika* na Kalemegdanu i opisao ih kao *neodgovorno uništavanje*, i kao što *smo imali priliku da vidimo na Ohridu*, dodao je, *Grbić nema predstavu o modernim tehnikama iskopavanja*, a *pušten* je na tako važan istorijski spomenik.³⁶⁵ Rajsvic je, međutim, uzeo Grbića u zaštitu i insisitirao da je već nekoliko puta pozivao Unfercagta da dođe u Beograd i rukovodi radovima:

*Pošto, kao što znate, u Srbiji nema učenog praistoričara osim Grbića, morao sam naravno, kada sam napustio domovinu, da se za trenutak oslonim na njega, kada su radovi čišćenja dotakli tačku gde je trebalo koristiti praistoričara. O „puštanju“ (Loslassen) Grbića na tako važan istorijski spomenik ne može biti govora.*³⁶⁶

Ne bi trebalo prevideti da se prepiska vodila pred budnim okom Volframa Ziversa, i da su kroz ovu i druge korespondencije i Rajsvic i Unfercagt gradili sopstvene

---

³⁶³ ANM, br. 286, 15.7. 1942; Reisebericht 18.7.1942; Vermerk, 25.7.1942, BA, NS21/311

³⁶⁴ Pismo Unfercagta Rajsvicu, 30.10.1941, DAI, 39-03-2, Beograd

³⁶⁵ Pismo Unfercagta Rajsvicu, 25.7.1942, BA, NS21/2138

³⁶⁶ Pismo Rajsvida Unfercagtu, 2.8.1942, BA, NS21/2138

pozicije. Unfercagt zabrinut za metodologiju iskopavanja, a Rajsvic zabrinut za sopstvenu odluku da *prepusti* Grbiću Kalemegdan.

Unfercagt je arheološkim iskopavanjima Kalemegdana rukovodio u toku dve kampanje 1942. i 1943. godine. Arhitekta i arheolozi Nemačkog arheološkog instituta Erika Brödner (1913-?), Dorthea Haupt (1914-2000), Irmgard Fuhrmann (1914-2004) takođe su učestvovali u iskopavanjima zajedno sa srpskim studentima arheologije i arhitekture Vladimirom Milojčićem (1918-1978), Milutinom Garašanićem (1920-2002), Rastislavom Korunovićem (1922-?) i Radoslavom Pavlovićem (1916-2009).³⁶⁷

Dva izveštaja koja je Unfercagt napisao o iskopavanju Kalemegdana donekle se razlikuju po sadržaju. Prvi počinje od opštih mesta o geografskoj poziciji Beograda kao puta naroda (*Völkerstrasse*) između Zapadne Evrope, Grčke i Turske. Unfercagt piše da su iskopavanja pokazala da je reč o višeslojnom naselju, sa naseobinskim horizontima od praistorije do 18. veka. U prvom izveštaju, najranije stanovnike neolitskog naselja *Preindogermane (Pre-Indogermanen)* okarakterisao je kao *seljake (Bauernvolk)* sa verovatno *negroidnim elementom (negroidem Einschlag)*, čije je glavno naselje (*Hauptsiedlung*) bilo na Vinči. Oslanjajući se na radove Roberta Rudolfa Šmita u Vučedolu (v. Grubišić 2002), on je zaključio da su *vinčanski ljudi (Vincalente)* bili proterani od strane *indogermanske nordijske etničke grupe (indogermanisch nordischen Volksgruppe)*, koja se naselila na prostoru Kalemegdana pri kraju neolitskog perioda.³⁶⁸ U drugom izveštaju iz 1944, koji je sa manjim izmenama publikovao posle rata (Unverzagt 1958), *Indogermani* su zamenjeni *objektivnijim* terminom *kostolačka kultura (Kostolacer kultur)*. Ovog puta Unfercagt se oslonio na Milojčićev rad o Šupljoj steni (Milojčić 1943, 54), i više nije bio tako siguran da li se promena dogodila pohodom ili mirnom migracijom.³⁶⁹ Razlog za drugačiji narativ verovatno leži u činjenici da je prvi izveštaj bio namenjen Himleru lično.³⁷⁰ Prvi narativ imao je da opravda Himlerov nacionalsocijalistički pogled na svet (v. Eickhoff 2013), dok je drugi narativ bio u skladu sa *merilima* tadašnje nauke, a 1944. godine već je bilo iluzorno govoriti o *Indogermanima* i njihovim migracijama sa severa.

---

³⁶⁷ Pismo Rajsvice Ziversu, 29.9.1943, BA, NS21/2138; Erika Bredner bila je učenica Daniela Krenkera, Pismo Martina Šedea Rajsvicu, 10.11.1941, DAI, 39-03-2, Beograd

³⁶⁸ Bericht über eine in der Zeit vom 22. September bis 7. Oktober 1942 durchgeführte Probegrabung in der Festung Belgrad, 20.1.1943, BA, NS/2567

³⁶⁹ Bericht über die im Sommer 1943 in der Festung Belgrad durchgeführten Ausgrabungen, 9.10.1944, BA, NS/2567

³⁷⁰ Pismo Volframa Ziversa Himleru, 15.2.1943, BA, NS/2567

Po dolasku Anenerbeovih saradnika u Beograd, u javnosti i medijima, u skladu sa Himlerovom naredbom, više nije bilo reči ni o arheologiji niti bilo kojim drugim aktivnostima Anenerbea u Srbiji.³⁷¹ Samo bi povremeno izašla vest koji bi imala više da zbuni čitaoca, a bila je razumljiva samo onima koji su je plasirali i nalazili da je duhovita:

*Poznati naučnik i profesor Nemačkog univerziteta u Pragu g.N.Uncuht već više vremena se nalazi u Beogradu. Profesor Uncuht, koji je po struci arheolog, vršio je iskopavanja u beogradskoj tvrđavi u donjem Kalemgdanu (Српски народ 10.7.1943).*³⁷²

IV

Početak okupacije Univerzitet u Beogradu je bio zatvoren kao *leglo komunističkih i slobodnozidarskih elemenata*. Jedna od važnih tački represije okupatorskih vlasti u Beogradu bilo je odvođenje tridesetak profesora u logor na Banjici (npr. Nikola Vulić, Aleksandar Deroko (1894-1988), Miloš Đurić (1892-1967)), gde su držani kao taoci sve do maja 1942. godine. *Reorganizovanje* Univerziteta koje su sprovodile kolaboracionističke vlasti podrazumevalo je uklanjanje političkih, etničkih i *rasnih* neprijatelja. Ministar prosvete Velibor Jonić, kao jedan od najvažnijih ideologa Nedićeve vlade, koji su ponikli na idejama profašističkih organizacija u međuratnom periodu, imao je veliku ulogu u sveobuhvatnom procesu *reorganizacije* (Bondžić 2004, 54–57; Bondžić 2012; Шкодрић 2009, 168–169, 190–191, 313–314; Ristović 2008). Ratne prilike su međutim korišćene i za odbrane doktorskih disertacija sa temama poput *Nacionalsocijalizam i razvitak pravnog položaja vanbračne dece u Nemačkoj* (Шкодрић 2009, 314).

Represija se sprovodila i prema *dokonoj omladini* koju je trebalo *skloniti* sa ulice i pretnji od *strašne more demokratskog-komunističkog hašiša*, kako je glasila jedna od fraza iz tadašnje štampe (prema Janjetović 2002, 187).

---

³⁷¹ Pismo Rajsvisa Ziversu, 14.12.1942, BA, NS/2138. Rajsvic piše: *Wäre jetzt nicht Krieg, so würden alle Zeitungen von den Ergebnissen dieser Probegrabung berichtet haben. So haben wir absichtlich jegliche Verlautbarung verhindert. Wir glaubten damit im Sinne der Reichsführung zu handeln.*

³⁷² *Unzucht* (nem.) bludnik.

U navedenim okolnostima je 1. aprila 1942. godine, sa Rajsvicovom dozvolom, u Muzeju kneza Pavla započeo Muzejski kurs (*Lehrgang für Museumsbeamte*).³⁷³ Kao *dušu kursa*, Dejan Medaković (1922-2008), i sam polaznik kursa i volonter u Muzeju, apostrofirao je Miodraga Grbića: *Duša celog ovog kursa bio je dr Grbić i on je svoj posao predavača radio pasionirano i sa neobjašnjivim poletom* (Medaković 1994, 113). Koncipiranje i pokretanje kursa bilo je u savršenom saglasju sa Rajsvicevim idejama o ospobljavanju budućih muzejskih radnika i otvaranju novih muzeja, ali verovatno i sa Grbićevim ranijim promišljanjima o nedostatku *muzejske mladeži*.

Kurs je okupio studente istorije umetnosti, arheologije, etnologije, prava i arhitekture, *ljubitelje* ili diplomirane stručnjake, a ciklusi su trajali sve do savezničkog bombardovanja 1944. Polaznici kursa mogli su da čuju predavanja koja su držali Miodrag Grbić, Milan Kašanin, Đorđe Mano-Zisi ili muzejski arhitekta Ivan Zdravković. Grbić je držao predavanja o praistorijskoj arheologiji, aerofotografiji, paleolitu ili neolitu, a Mano-Zisi o srednjovekovnoj arheologiji i istoriji umetnosti. Zajedno sa Kašaninom, Mano-Zisi i Grbić držali su kurseve o muzeologiji. Pored muzejskog osoblja koje je većinom bilo angažovano na kursu, među imenima predavača mogli su čuti i Ljubica Janković (1894-1974), Lazar Mirković (1885-1968), Borivoje Drobnjaković (1890-1961), Vladimir Mošin (1894-1987), Stevan Tomić, Svetozar Radojčić ili Mitar Vlahović. Držala su se predavanja iz istorije arhitekture (stilovi), etnografije, numizmatike, liturgike ili o zakonu o čuvanju starina.³⁷⁴

Slušaoci kursa bili su podeljeni na redovne, vanredne ili ljubitelje kursa, a polaganje kolokvijuma i ispita bilo je obavezno i za redovne i vanredne slušaocce.³⁷⁵ Takođe, polaznici kursa su morali da prisustvuju i usmenim seminarskim vežbanjima. U spiskovima studenata arheologije na prvom muzejskom kursu su Milutin i Draga Garašanin (Arandelović), Vladimir Milojčić, Radmila Dragutinović Mišić (1920-2010), Dušica Rašković, dok se Jovan Kovačević (1920-1988) vodi kao student istorije umetnosti. Smilja Milošević (1905-1996), profesor u penziji, takođe se vodila kao diplomirani arheolog. Studenti arheologije koji se pominju na kasnijim spiskovima bili

---

³⁷³ Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. In Serbien, Vervaltungsstab, Berichtszeit: 31.7.1941-31.12.1942, ZI, Inv. Nr. 32424.

³⁷⁴ ANM, Dnevnik muzejskog kursa 1942-1944; ANM, br.373, 25.8.1943

³⁷⁵ Pismeni radovi polaznika kursa obuhavatali su teme poput: *Pločnik u kompleksu neolitskih kultura u Srbiji, Koje su funkcije muzeja i kako ih treba urediti i upravljati njima?* ili *Stilovi grčke arhitekture*. ANM, radovi polaznika kursa.

su Irma Čremošnik (1916-1990), Dušanka Todorović (Todorović-Vučković) i Ružica Bižić (Drechsler-Bižić) (1921-2008). Od kraja 1943. godine interesovanje za muzejski tečaj je postalo znatno veće pa su predavanja izmešetena na Kolarac (Bandović 2014, 632–634).³⁷⁶

Za učesnike kursa organizovane su i stručne ekskurzije, a zabeležena je poseta i arheološkom nalazištu u Vinči, smederevskom gradu ili arheološkim iskopavanjima Kalemegdana. Praktičan rad na kalemegdanskoj tvrđavi, tretiran kao kakva vrsta stručne prakse, se podrazumevao.

Muzejski kurs je pratila i kolaboracionistička štampa, naročito *Novo vreme* i nedeljni list *Kolo*. U jednom takvom članku, pod naslovom *Usavršavanje stručnjaka za muzeje*, komentator *Novog vremena* ističe da je:

*Do danas naša zemlja imala vrlo mali broj ljudi školovanih za kustose muzeja(...) Što danas ipak imamo nekoliko odličnih stručnjaka treba da zahvalimo njihovoj želji da strpljivim radom savladaju sve prepreke. Nismo imali ni knjiga, ni velikih zbirki, ni nastavnika... Ko je hteo da sazna nešto više od onoga što se moglo čuti na ulici ili u salonima, morao je ići na teren i skupljati podatke. Glavni zadatak tečaja, koji se sa mnogo ljubavi održava u Muzeju kneza Pavla, jeste da spremi sposobne radnike za organizovanje muzeja i čuvanje starina... Kako se sada otvaraju novi muzeji u Kruševcu, Kraljevu, Nišu i Požarevcu, mladim stručnjacima kad završe tečaj biće omogućeno da se usavrše na terenu (...)*Svi slušaoci biće docnije u vezi sa Zavodom za čuvanje starina na čijem se čelu nalazi Dr. Grbić (Novo vreme, 30. 12.1942)

U početku, pored iskopavanja Kalemegdana, Rajsvic je nalazio da je inventarizacija i katalogiziranje muzejskih zbirki i mapiranje arheoloških nalazišta jedan od najvažnijih aktivnosti, kako za Anenerbe, tako i za Centralni zavod za zaštitu spomenika. Videli smo znatno ranije da je mapiranje arheoloških nalazišta bila i Grbićeva ideja. Moguće je, takođe, da je Grbić imao ideje, ali da je Rajsvic ideje sprovodio u delo. U tom smislu, studenti sa muzejskog kursa, muzejski stručnjaci ili profesori Univerziteta su bili korisna radna snaga.

---

³⁷⁶ ANM, Spisak slušala II muzejskog tečaja po azbučnom redu, bez datuma. Na ovom spisku nalaze se, na primer imena: Nikole Hajdina i Albina Vilhara. U razgovoru sa autorom u decembru 2016. godine Nikola Hajdin nije potvrdio da je bio na muzejskom kursu.

Na primer, tokom 1942. i 1943. godine Draga i Milutin Garašanain radili na katalogu arheoloških nalazišta (*Die Fundstellenkatalog*). Inventarisanje i opis predmeta iz Arheološke zbirke (*Vincasammlung*) bio je posao Milutina Garašanina i Vladimira Milojčića, a po odlasku Milojčića u Beč, posao su nastavili Draga Garašanina, Radmila Dragutinović Mišić i Dobroslav Pavlović. Sabine Lauterbah je, prema Rajsavicovom izveštaju, izradila katalog od 2500 stranica vinčanskog materijala. Za izradu kataloga srednjovekovnih naselja (*Burgenkatalog*) u saradnji sa Centralnim zavodom za starine, bili su angažovani arhitekta Milutin Jovanović, Ivan Zdravković i Aleksandar Deroko. Na katalogu istorijskih spomenika (*Katalog historischer Baudenkmäler*) radili su profesori Aleksandar Deroko i Branislav Kojić (1899-1987) kao i studenti Darko Bogosavljević i Dejan Medaković.³⁷⁷

Kada govorimo o katalogiziranju, fotografisanju i inventarisanju predmeta iz različitih muzejskih zbirki nemoguće je ne primetiti sa kolikom strašću i sistematičnošću je ovaj posao sprovodio saradnik Anenerbea SS-obersturmfirer Kurt Vilfonzeder. U kontekstu Anenerbeovih istraživanja Vilfonzeder je 1941. godine već pokazivao veliko interesovanje za Balkan i Šmitova iskopavanja Vučedola zbog pitanja *Indogermana*. Najzad, smrt Feliksa Milekera 1942. godine, bila je prilika da Vilfonzeder ispuni svoju staru želju i od zime 1942. godine počne sa inventarisanjem fondova vršačkog muzeja (Pollak 2016, 283, 299–300). On je bio zadužen i za kopiranje filmova i staklenih ploča iz kolekcija u Arheološkoj zbirci, Gradskog muzeja u Vršcu, muzeja u Nišu, Velikom Bečkereku i Muzeja kneza Pavla. Inventarisao je, uz pomoć studenata, materijal sa Grbićevih iskopavanja Humske Čuke, materijal iz vinčanske zbirke, kao i praiistorijski materijal iz Muzeja kneza Pavla. Vilfonzederova beskrupuloznost ogleda se i u čestim sukobima sa saradnicima kao što su bili Adam Oršić Slavetić, Grbić, a na kraju i sa samim Rajsvicem.³⁷⁸

Prema Rajsvicovom mišljenju inventarisanjem je *ispunjena praznina koja se u miru ne bi nikada mogla popuniti pošto je to bio u stanju da izvrši samo rad kojim se rukovodi iz jednog centra*, a na taj način *su nemačkoj nauci pružene nedostajuće osnove za kasnija planska istraživanja* (Kreso 1973, 136, ff. 110).³⁷⁹

---

³⁷⁷ Pismo Rajsavica Volframu Ziversu, 29.9.1943, BA, NS21/2138

³⁷⁸ Pisma Rajsavica Volframu Ziversu, 30.9.1943 i 27.9.1944, BA, NS21/2138

³⁷⁹ Bericht über „Kunst- und Denkmalschutz in Serbien“ von Johann Albrecht Freiherr von Reisewitz in Serbien, Juli 1944, ZI, Inv.Nr. 32425

Studenti koji su saradivali sa Rajsvicem i Grbićem, imali su priliku da upoznaju još nekoliko nemačkih arheologa koji su tokom 1942. i 1943. godine boravili u Beogradu. Alfred Rust (1900-1983), nemački arheolog koji se bavio paleolitom, boravio je u Srbiji od septembra do decembra 1942. godine. Prema Rajsvicem rečima, Rustova pojava nije donela velike naučne rezultate, ali je utisak koji je ostavio *među Srbima i Nemcima* bio bolji od svih zamislivih propagandi.³⁸⁰

U junu 1943. godine na studijskom putovanju u Beogradu bio je i univerzitetski profesor iz Graca Fric Šahermajer (F. Schachermeyr, 1895-1986) koji je kao vrlo blizak saradnik nacionalsocijalističkog režima rasne teorije inkorporirao u proćavanje istorije (v. Pesditschek 2005). Tokom svog studijskog boravka obišao je kolekcije u različitim beogradskim i banatskim muzejima, a zabeleženo je i da je sa Grbićem, Rajsvicem i studentima posetio Šuplju Stenu na Avali. Rust i Šahermajer su u Srbiji boravili kao Anenerbeovi stipendisti, a po povratku u Rajh od njih su bili su očekivani opširni izveštaji o rezultatima istraživanja.³⁸¹

Jedan od studenata sa muzejskog kursa koji je nastavio studije u Beču bio je Vladimir Milojčić. Milojčić je studirao kod Miloja Vasića, a tokom studija je učestvovao na iskopavanjima u Stobima i u Vućedolu (Rendić-Mioćević 1978). U novembru mesecu 1942, barem po pisanju štampe, pominje se i kao asistent Unfercagtovih iskopavanja na Kalemegdanu (Српски народ 2.10.1942). Nekoliko meseci kasnije, Milojčić je kao pripadnik Srpskog dobrovoljačkog korpus (SDK) od Nedićeve vlade dobio stipendiju (Anonym 1959, 651) i otišao na doktorske studije kod Osvalda Mengina. On je bio jako zahvalan Grbiću na svemu što je uradio oko stipendije:

*Vanredno sam Vam zahvalan na svemu što ste učinili oko moje stipendije (...) Inače moj rad je potpunoma gotov i počeo sam da ga prevodim na njemački jezik. Prof Mengin je u svemu saglasan sa mnom i kako mi izgleda potpunoma zadovoljan. Ako bude sve išlo dobro izgleda mi da bi u junu, julu moga biti gotov sa doktoratom.*³⁸²

---

³⁸⁰ Pismo Rajsvisa Volframu Ziversu, 14.12.1942. BA, NS21/2138

³⁸¹ Npr. Bericht über Forschungen in Serbien, Fritz Schachermeyr, 8.8.1943, BA, NS21-2250

³⁸² Pismo Vladimir Milojčića 8.3.1943, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, fond Miodrag Grbić

Odbranio je disertaciju sa temom *Stariji neolit u Srbiji (Das ältere Neolithikum in Serbien)*, koristeći se sopstvenim istraživanjima u muzejskim depoima, koja je sprovodio od 1941. godine (Milojčić 1944). Iz prepiske saznajemo da je Mengin bio *potpuno zadovoljan* Milojčićem, nazivajući ga *darovitim čovekom (Begabter Mann)* i *strastvenim istraživačem (Leidenschaft Forscher)*. Mengin je predložio Rajsvicu da Milojčić u nastavku svojih istraživanja ispita *najveće pitanje*, a to je uticaj *bliskoistočno-egejskog na podunavski kulturni krug*. U takvom istraživanju, koje bi ispitalo da li je reč o *kulturnoj migraciji (difuziji) ili takođe migraciji naroda (Kulturwanderung oder auch Völkerwanderung)*, Mengin je *rasno pitanje* prepoznao kao ključno. Stoga je predložio Rajsvicu da se kod Grbića raspita o ostacima neolitskih grobova iz Botoša ili Vinče kako bi Milojčić analizom lobanja (*Schädelkunde*) i skeleta, utvrdio o čemu je reč. Predlagao je i da se skeleti donesu u Beč na ispitivanje. *Šta mislite, da li je to moguće*, zapitao je Rajsvisa na kraju svog pisma.³⁸³ Bio je to mart 1944. godine, a poslednje što se iz tog perioda može saznati o Milojčiću jeste je da je postao Ljotićev (D. Ljotić, 1891-1945) *Propaganda Leiter*.³⁸⁴

V

Paralelno sa trajanjem muzejskog kursa izvršena je i *reorganizacija* Univerziteta, a donešena je i *opšta uredba o Univerzitetu*. Prvi član uredbе definisao je *nacionalni i kulturni zadatak* Univerziteta usmeren ka ciljevima *srpske narodne zajednice*,³⁸⁵ *negovanju i vaspitavanju nacionalno odgovornih i stručno spremnih ljudi*. Na *filološko-istoriskom oteku* Filozofskog fakulteta pored katedre za balkanistiku, kao novina, osnovana je zasebna katedra za *Preistoriju i arheologiju*, a pet glavnih predmeta činili su: *preistorija, klasična arheologija, slovenska arheologija, srednjevekovna arheologija i numizmatika* (Службени гласник, 27.2.1942).

Grbić je u skladu sa rešenjem ministarstva prosvete, u februaru 1943. godine, na *reorganizovanom* Univerzitetu postavljen za vanrednog profesora na katedri za

---

³⁸³ Pismo Osvalda Mengina Rajsvicu, 15.3.1944, Privater Nachlass Bettina Reiszvitz

³⁸⁴ Pismo Rajsvisa Volframu Ziversu, 28.11.1944, BA, NS21/2138

³⁸⁵ Jedna česta fraza kod srpskih kolaboracionista nastala od *Deutsche Volksgemeinschaft*.

preistoriju i arheologiju.³⁸⁶ Nekoliko meseci ranije, Rajsvic je garantovao za njegove kvalifikacije za mesto na Univerzitetu:

*Sa političkog stanovišta on ne pripada nacionalsocijalističkim orijentisanim Srbima, ali je uveren u pravedne činjenice Nemačke i iskren prema saradnji Srba s nemačkim Rajhom. On je vredan i pošten.*³⁸⁷

Takođe, Grbić je bio angažovan i u izradi tzv. *srpskog civilnog/kulturnog plana* u vladi Milan Nedića (Стојановић 2012a). Analizirajući stanje srpske arheologije pre rata, Grbić ističe da je *uzrok rđavim prilikama* u kome se nalazi srpska arheologija odsustvo stručnih lica, a da kvalifikovanih arheologa ima svega četiri: *prof. Miloje Vasić, prof. Nikola Vulić, kustos Đorđe Mano-Zisi i potpisani*. Zbog toga, prema njegovom mišljenju arheološka nastava nije dala *ni naučnike, ni poznavaoce, ni ljubitelje*. Pošto je arheologija bila *neplanska: Razvijala se individualistički, i stvarno je dala izvrsne radove, zapažene i cenjene, kao Vasićeva Vinča i Vulićevi etnografski natpisi, ali te radove kod nas osim trojice mlađih niko ne razume i ne čita. Pitanje je zašto su rađeni. Da li je potrebno samo, da se neko lično svojim radom istakne, ili da taj rad ima i širi značaj za srpsko društvo i sredinu*. Zadatke arheologije u budućnosti Grbić prepoznaje u otvaranju *provincijskih muzeja*, i smatra da je već dosta toga učinjeno letnjim i godišnjim muzejskih kurseva (prema Стојановић 2012a, 459-463).³⁸⁸

Angažovanje u Nedićevoj vladi podrazumevalo je niz aktivnosti, a jedna od njih bila je i predavanje *O srpskoj umetnosti* koje je održao u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci (Николова 2010, 68). Као што i samo ime kaže Zavod je bio ustanova koja je služila za indoktrinaciju i pacifikaciju *zabludele* levičarske omladine, a njen tvorac je bio Dimitrije Ljotić (Николова 2010).

Grbić je bio jedan od retkih arheologa koji je u Beogradu tokom rata objavljivao članke o arheologiji. Ti radovi imali su prvenstveno upotrebnu i propagandnu vrednost. Na primer, pišući na jednom mestu o periodu *seobe naroda* Grbić veli:

---

³⁸⁶ ANM, br. 108, 9.3.1943, Akt Ministarstva prosvete br. 1822, 8.2.1943.

³⁸⁷ IaB, Fond 1177 (Befehlshaber der Sicherheitspolizei), 18.9.1942. C III, Ri-971- Universität

³⁸⁸ Dokument iz Arhiva Jugoslavije *Zadaci naše arheologije* objavio je Aleksandar Stojanović (Стојановић 2012) i mada je nepotpisan jasno je da ga je Grbić pisao.

Germanska kultura i umetnost seobe naroda i stara slovenska na Balkanu pokazuju razliku ne samo u bogatstvu tipova i oblika već i u karakteru. Prva je tipična kultura gizdavih, nemirnih ratnika i osvajača, a druga mirnih naseljenika seljaka, čvrsto vezanih za novu zemlju (Грбић 1943, 355).

Na drugom mestu napisao sam da je Grbić stavove o *siromašnoj slovenskoj kulturi* preuzeo od Unfercagta (Bandović 2014, 637, ff.45). Sa druge strane Grbić je *gizdave germanske ratnike* mogao da vidi u svakodnevnicima, dok su *mirni Sloveni* koji su *vezani za zemlju*, i koje *karakteriše prostota i jednostavnost seljačke kulture*, nesumnjivo bili vezani za *ruralnu anti-utopiju* koju su Jonić i Nedić propovedali (cf. Ristović 2008). No, koliko god da su Germani i Sloveni bili različiti oni, prema Grbićevom mišljenju, imaju jednu zajedničku crtu koju je moguće identifikovati u *činjenici* da su i jedni i drugi pripadnici *dve indoevropske kulture*. Nasuprot njima, Huni, Avari, Mađari, Bugari, *stepski i nomadski narodi*, nisu ostavili nikakvog traga: *Oni su se brzo bez traga i uticaja izgubili u novom svetu koji je u sasvim drugom evropskom pravcu uputio umetnost ovih krvno i kulturno inorodnih doseljenika iz Azije* (Грбић 1943, 355). Koliko je stvarnost i svakodnevnicima oblikovala Grbićeve misli govore i njegovi zaključci u istom tekstu: *Na kraju karakteristično je da su značajne balkanske kulture i umetnosti u svim epohama nastajale samo u dugim i mirnim vremenima, bilo pojedinačnih nacija i država, bilo u kompleksu moćne zajednice sa drugom nacijom i državom* (Грбић 1943, 360).

Zanimljivo je koliko njegove reči pokazuju sličnost sa mišljenjima nekim od visokih oficira Anenerbea kao što je Herbert Jankun. U ranim danima rata kada je *pobeda* bila na vidiku, Jankun je računajući na novo nemačko *duhovno vođstvo* (*geistige Führung*) u *novom poretku* Evrope u jednom pismu Ziversu napisao:

Predložio sam da se nemačka praistorijska arheologija sažme u jedan ujedinjeni veliki projekat sa sveobuhvatnom temom Postanak današnjih evropskih država (...) Ako u budućnosti planiramo da preuzmemo u snažnoj meri duhovno vođstvo u Evropi, ne možemo isključivo naglašavati germanski element i time od početka praviti barijeru između nas i drugih naroda, već moramo u snažnijoj meri, nego što je to do sada bio

slučaj, naglašavati indogermanske korene koje delimo sa većinom evropskih naroda (prema Arnold 2004, 208; Steuer 2001, 428).

Ono što su Jankun i Grbić zaboravili da dodaju jeste da je izbor između lingvističkih termina *indoevropljani*, *arijevac*, *indogerman* i *ne-indogerman* ispod nemačkog *duhovnog vodstva* tih godina, između ostalog, značio i izbor između života i smrt.

Do sada smo imali priliku da vidimo u kolikoj su meri Grbićeve i Rajsviceve ideje bile istovetne, te da ih na kraju krajeva, nije moguće odvojiti. Pored tog što su Rajsvic i Grbić imali dugu *predistoriju*, njih dvojica su bili i u personalnim odnosima, vezani na mnogo intimnijem i snažnijem nivou. O njihovom odnosu svedoči i podatak da je Rajsvic učestvovao u izbavljanju Grbićevog oca, Aleksandra Grbića, iz ustaškog logora u Sremskim Karlovcima (*Anhaltelager Hrv.Karlovc*). Iako je Grbić to kasnije negirao (Грбић 1956, 21), Rajsvic je zajedno sa nekoliko zvaničnika Nemačkog naučnog instituta u Beogradu nesporno pomogao da Grbićev otac bude oslobođen.³⁸⁹

Na praktičnom i *profesionalnom* nivou, ono što je Grbić mislio da će biti dobro za srpsku arheologiju u budućnosti, Rajsvic nije odvajao od ciljeva nemačke nauke. Rajsvic je, između ostalog, imao uticaja i na *reorganizaciju* Univerziteta, ne samo garantujući za Grbića, već i stavom da novoformirana *katedra za balkanistiku* u budućnosti može predstavljati sjajnu platformu uz pomoć koje bi nemački istraživači kao gostujući profesori bili u prilici da deluju.³⁹⁰ Iz navedenih razloga, mislim da se Rajsvic samo slagao sa onim u šta je većina kolaboracionista verovala: da će u budućnosti u *novom evropskom poretku* biti mesta za Srbiju i srpski nacionalizam. Doduše, uz upotrebu *nežne sile* (*sanfter Gewalt*), kako je na nekoliko mesta napisao, i *podstičući* inicijativu koja je neizostavno trebalo da dođe od srpske strane.³⁹¹ Rajsvic je, kako Radoslav Grujić kaže, *pravilno shvatao srpski nacionalizam* (prema Стојановић

---

³⁸⁹ Pismo SS-obersturmfirera (potpis nejasan) Rajsvicu, 30.9.1942, Freilassung des Aleksandar Grbic, Privater Nachlass Bettina Reiszewitz

³⁹⁰ Aktenvermerk v. 28.2.1944, BA, NS21/2138

³⁹¹ Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. in Serbien, Vervaltungsstab, Berichtszeit: 31.7.1941-31.12.1942; Bericht über „Kunst- und Denkmalschutz in Serbien“ von Johann Albrecht Freiherr von Reiszewitz in Serbien, Juli 1944, ZI, Inv. Nr. 32424, Inv.Nr. 32425

2012b, 84), i kao takav je od strane pojedinih Nemaca okarakterisan *kao romantičar, koji je trebalo da se rodi 100 godina ranije.*³⁹²

Rajsvic je verovatno bio razočaran kada je Grbić posle prvog savezničkog bombardovanja pobjegao i ostavio studente i Đorđa Mano-Zisija da zapakuju i osiguraju materijal iz beogradskih zbirki i muzeja.³⁹³ *Pošto se nije javio na dužnost* Grbić je ostao bez službe, a njegovo mesto v.d. direktora Zavoda za zaštitu starina u maju 1944. godine preuzeo je Đorđe Mano-Zisi.³⁹⁴

---

³⁹² Sievers to Reiwitz, 6.6.1944, Vermerk für Akten, BA, NS21/2138.

³⁹³ Pismo Rajsvica Volframu Ziversu, 15.9.1944. BA, NS21/2138

³⁹⁴ ANM, br. 165, 9.5.1944, akt ministarsva prosvete 3.5.1944, br.1894

GRBIĆ I POSLERATNA ARHEOLOGIJA U JUGOSLAVIJI

*U svakom slučaju, vreme koje dolazi biće naučno iskorišćeno*³⁹⁵

Duboko uveren u kreativnu snagu srednjeevropskog područja, on je u praistorijskim kulturama Podunavlja i severnog Balkana video autohtone proizvode, uglavnom nezavisne od strujanja koja su mogla dopirati iz centara sa višim oblicima civilizacije (Поповић 1969, 310).

Grbić je, kako sam piše u svojoj nikada publikovanoj autobiografiji, poslednjih 6 meseci Drugog svetskog rata proveo u Pinosavi *bolestan* (Грбић 1956, 21). Zanimljivo je što je humoristički list *Bodljikavo prase* opisivao interesovanje za Pinosavu u aprilu 1944. godine u tekstu *Rani početak turističke sezone u Srbiji* sledećim rečima:

Sasvim neočekivano oživeo je, naročito među bogatijim beogradskim krugovima, veliki interes za lepote naše domovine (...) Pinosava je zasenila slavu Nice, a Rab ili Hvar nije nikada imao toliko privlačnu moć kao što je danas ima Umka. Istina, u tim mestima nema toliko turističkih atrakcija, ali se pobudio toliki patriotizam da je turistička sezona počela čak i pre vremena, još krajem aprila (Бодљикаво прасе 20.5.1944).

Posle oslobođenja, od decembra 1944. godine, u Beogradu su organizovani *sudovi časti* koji su između ostalog ispitivali i ponašanje nastavnika i saradnika beogradskog Univerziteta i obim njihove saradnje sa okupatorom i kolaboracionističkim režimom tokom Drugog svetskog rata. O sudbini nekih profesora već u novembru 1944. godine odlučio je Vojni sud pa su tako pod optužbom *ratnih zločina* streljani Branko Popović i Ilija Pržić. Jedan broj univerzitetskih profesora poput Radoslava Grujića ili Veselina Čajkanovića su udaljeni sa Univerziteta, dok je jedan broj profesora, poput recimo Branimira Maleša, uteklih u emigraciju, Državna komisija FNRJ proglasila za ratne zločince i izdajnike naroda (Bondžić 2004, 82–84).

---

³⁹⁵ Iz pisma Rajsvisa Volframu Ziversu, 31.1.1945, BA, NS21/2138

Pretpostavljam da je Grbić sa mesta profesora bio otpušten znatno ranije, verovatno u isto vreme kada je ostao bez dužnosti u Centralnom zavodu za zaštitu starina, jer među imenima otpuštenih profesora njegovog imena nema. Grbić je bio optužen od strane Suda časti plenuma Udruženja likovnih umetnosti Srbije (ULUS) zajedno sa Vinkom Vitezicom (1886 - 1974), šefom umetničkog odseka Jonićevog ministarstva, a optužbom je traženo da se *isključe iz javnog života* i izvedu pred *Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti* (Ћирковић 1976, 322, ff.46). Grbić je 8. maja 1945. godine bio na saslušanju *Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*. Na teret mu se stavljalo publikovanje članaka u različitim kolaboracionističkim listovima kakvi su bili *Novo vreme* ili *Obnova* i držanje predavanja u Domu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci:

*Dr. Miodrag Grbić, u svojstvu profesora Beogradskog univerziteta, dobrovoljno se javio i održao u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine 11. septembra predavanje o temi: O srpskoj umetnosti.*³⁹⁶

Pored optužbi za *povredu srpske nacionalne časti*, Grbić je optužen i za *pomaganje nemačkog ratnog napora kroz privrednu saradnju*. Prema navodima drugog dela optužnice Grbić je bio u nadzornom odboru firme *Srpski steg* čiji je vlasnik bio Vojislav Rajčević, Grbićev prijatelj.³⁹⁷ Firma *Srpski steg* bavila se trgovinom i proizvodnjom hemijskih i farmaceutskih artikala, a prema optužnici preduzeće je imalo pozamašnu sumu kod *nemačke novčane centralne bankferajna*.³⁹⁸ Nijedna od tački optužnice nije se odnosila na *spašavanje moštiju*, malverzacije sa umetničkim predmetima, kao ni na Grbićeve arheološke aktivnosti tokom Drugog svetskog rata i Grbić je bio oslobođen:

---

³⁹⁶ AJ-552-556, F-834

³⁹⁷ Pismo ministru prosvete, koncept, 20.7.1943, Arhiv SANU u Sremski Karlovcima, Fond Miodrag Grbić. Povodom *denunciranja* Vojislava Rajčevića i optužbi da je *Poluhrvat*, Grbić se obratio ministru sa rečima: *Pozadina je privredna. Srpski steg, porodično preduzeće treba da pređe u srpske ruke sasvim. Protivnici ometaju to denuncijacijama.*

³⁹⁸ AJ-552-556, F-834

Bio sam posle dve nedelje pušten iz pritvora, pošto je ustanovljeno da sam se za rata, kao i pre rata, uostalom kao i danas, bavio samo arheologijom, kao strukom i izvorom prihoda za život (Грбић 1956, 22).

Sve to skupa za Grbića je predstavljalo gubitak pozicija koje je sebi gradio, odnosno startovanje od nule. Ministarstvo u kome je radio kao referent nije više postojalo, a u Muzeju više nije bio dobrodošao.³⁹⁹ Tokom 1947. godine Grbić je, kao i po povratku iz Praga, razmišljao o mestu profesora, ali ovoga puta na zagrebačkom Sveučilištu. Viktor Hofiler, slično kao i Sarija 20 godina ranije, odgovorio je:

Meni je žao, što Vi ne možete da postignete cilj za kojim ste dugo išli, Vi nemata samo dobru školu u prehistoriji, ja sam cijenio i Vaše predavanje u Berlinu kao vrlo stručno. Vi nažalost ne bi na ovom fakultetu prošli, jer ja predajem nešto prehistorije, a prof. Grga Novak predaje također prehistoriju, traži dapače kolokvije od svoji slušalaca (...) Vi znadete da sam ja Vama prijatelj, da cijenim Vašu školu, i Vaš naučni rad, ali Vam sada ne mogu pomoći.⁴⁰⁰

Istovremeno, Grbić se uključio u organizovanje Vojvođanskog muzeja (Кумовић 2001, 215-219), a jedna od njegovih ideja iz tog perioda bila je i da se starčevački materijal iz Umetničkog muzeja ustupi na korišćenje muzeju u Novom Sadu.⁴⁰¹

U Umetničkom muzeju, kako se neposredno posle rata nazivao Narodni muzej, događale su se promene koje na paradigmatičan način govore o prvobitno zamišljenom putu srpske/jugoslovenske arheologije. Direktor Muzeja postao je Veljko Petrović, a Muzej je promenio strukturu zaposlenih.⁴⁰² Arheološkim odeljenjem rukovodio je Đorđe Mano-Zisi dok su Milutin Garašanin, Irma Čremošnik, Jovan Kovačević i Ružica Bižić, dakle, polaznici Muzejskog kursa, postali asistenti i volonteri muzeja.⁴⁰³ Interesantan je i podatak da je u Muzeju, kao honorarni saradnik i *tehnički stručnjak*,

³⁹⁹ ANM, akt ministrastva prosvete Srbije, V br.18686, 12.10.1945.

⁴⁰⁰ Pismo Viktora Hofilera, 10. Arhiv SANU u Sremski Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁴⁰¹ ANM, br.108, 16.2.1948

⁴⁰² ANM, Odluka Odeljenja za visoke škole i druge naučne ustanove br.12, Predsedništvo ASNOS-a, Povereništvo prosvete, 3.1.1945.

⁴⁰³ ANM, br.393, 9.10.1945; ANM, br.96, 5.4.1945; ANM, br. 979, 23.12.1948;

radio i nemački zarobljenik, doktor arheologije, Wolfgang Keler.⁴⁰⁴ Celokupna dokumentacija Zavoda za zaštitu starina predata je novoosnovanom Zavodu za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture, a Ivan Zdravković je prešao u Zavod na nove radne zadatke.⁴⁰⁵

U martu 1946. godine organizovana je konferencija u *cilju bližeg obostranog upoznavanja i uspostavljanja saradnje* između naučnih radnika SSSR-a i rukovodilaca Muzeja. Arheolozi koji su predstavljali sovjetsku nauku su bili Vladislav Ravdonikas (В. Равдоникас, 1894-1976), Pjotr Tretjakov (П. Третьяков, 1909-1976), Artimej Arcihovski (А. Арциховский, 1902-1978) i Boris Ribakov (Б. Рыбаков, 1908-2001).⁴⁰⁶ Iako različitih ideja po pitanju *etnogeneza Slovena*, sovjetski arheolozi su, kao odgovor na pangermanske teorije nemačkih autora, u svojim radovima negovali hibridnu tvorevinu *marizma* i *kosinizma* (Shnirelman 1996). Prilikom konferencije Đorđe Mano-Zisi je održao predavanje o *Kulturnim ostacima u vremenu dolaska Slovena na Balkan*.⁴⁰⁷

Konferencija će biti i odskočna daska za znatno veće zanimanje za slovensku arheologiju ali i socio-političku važnost arheologije, koja je od tada u skladu sa marksizmom. U jednom internom muzejskom dokumentu kao razloge za iskopavanje Viminacijuma navodi se nepoznavanje *preistoriske kulture u Kostolcu koja pripada metalnom dobu*, odnosno periodu *prelaza od matrijarhalnog ka patrijarhalnom životu u rodu*. Značaj potencijalnog iskopavanja Viminacijuma ističe se i u pogledu *odnosa rimskog robovlasničkog sistema prema starosedelačkom stanovništvu, koje se nalazilo na Engelsovom stupnju prelaza iz višeg stupnja varvarstva u civilizaciju*. Pominje se i *primena savremenih sovjetskih tehnika iskopavanja, koji sistemski otkrivaju i velike površine*.⁴⁰⁸ Muzej je na taj način nastojao da svoj plan uskladi sa petogodišnjim planom za obnovu zemlje.

Jedna od prvih muzejskih iskopavanja posle Drugog svetskog rata bila su iskopavanja Najeve ciglane kod Pančeva u kojima su učestvovali Đorđe Mano-Zisi, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević i Mirjana Čorović Ljubinković, a iskopavanja je

---

⁴⁰⁴ ANM, br.55, 19.1.1948

⁴⁰⁵ ANM, br.220, 19.3.1946; ANM, br. 624, 9.7.1947;

⁴⁰⁶ ANM, br.168, 5.3.1945

⁴⁰⁷ ANM, br.168, 5.3.1945

⁴⁰⁸ ANM, nezaveden akt, druga polovina 1946, Predlog Direktor u umentičkog odeljenja, Đorđe Mano-Zisi i Milutin Garašanin

obišla i *drugarica iz Agitpropa*. Prema izveštaju, pored nalaza i grobova iz *doba seobe naroda* na Najevoj ciglani otkriveno je *najstarije slovensko naselje na levoj obali Dunava u našim krajevima*.⁴⁰⁹

Kako se Grbić uklapao u nove *slovenske* konstelacije? Očekivano dobro, budući da je već tokom 1947. godine, zajedno sa starim poznanikom Lukom Nadlačkim, koji je u međuvremenu postao upravnik Gradskog muzeja u Kikindi (Кумовић 2001, 187), započeo istraživanje Gradišta kod Kikinde. Grbić je, naime, neposredno posle rata primljen u Pokrajinsko povereništvo za prosvetu u Novom Sadu, a potom je jedno kratko vreme bio angažovan kao saradnik Vojvođanskog muzeja (Кумовић 2001, 184; Грбић 1956, 25). Interesantno je primetiti da u preliminarnom izveštaju o iskopavanju Gradišta, iako ističe da je reč o višeslojnom praistorijskom naselju, Grbić lokalitet naziva *slovenskim gradom* (Грбић 1950, 118). Dakle, to nisu više bili oni Sloveni koji su bili *nosioци siromašne, praistorijske kulture*, kako je pisao tokom Drugog svetskog rata, već su ovog puta u skladu sa novim trendovima, Sloveni postali sposobni i za dizanje gradova.

U svakom slučaju, u prvim godina posle Drugog svetskog rata slovenska prošlost je bila sasvim u skladu sa idejama *bratstva i jedinstva*, a međurepubličke ekipe na arheološkim terenima to i potvrđuju (Babić i Tomović 1996, 20). Istovetno, slovenska prošlost bila je adekvatan način da se *oda počast savezniku* iz Drugog svetskog rata, a *zajednički koreni* su bili naglašavani. Kulminacija interesovanja za slovensku prošlost može se videti i u prvoj posleratnoj arheološkoj izložbi u Muzeju posvećenoj *slovenskoj etnogenezi* o kojoj je Grbić napisao pohvalan prikaz u Starinaru (Грбић 1951b). Na talasu ovog inicijalnog zanimanja za slovensku prošlost trebalo bi sagledati i Grbićev prevod dela *Slovenske starine* Lubora Niderlea (Нидерле 1954). Značajnije insistiranje i integrisanje jugoslovenskog društva kroz zajedničku slovensku prošlost, može se pratiti i u osnivanju Arheološkog instituta u Beogradu kada postoji tendencija da se slovenska/srpska prošlost inkorporira u širok spektar tema od praistorije do srednjeg veka (Milosavljević 2015, 195). U tom kontekstu, trebalo bi naglasiti da je Arheološki institut, prema identičnom obrascu kao i Muzej 1924. godine, nastavio iskopavanja tamo gde su nemački arheolozi stali, na mestu kalemegdanske tvrđave (Бошковић 1950, 4).

---

⁴⁰⁹ ANM, br. 342, 12.5.1947, Izveštaj o radu na terenu stare Najeve ciglane u Pančevu

Kraj četrdesetih godina i početak pedesetih godina u Jugoslaviji, donosi reviziju postojećih hronologija i kritiku Vasićevih ideja o Vinči kao jonskog koloniji (npr. Гарашанин 1949). Neki od Grbićevih radova će poslužiti kao polazna osnova za uspostavljanje hronologije, pa će tako, na primer, Garašanin, pored Holsteovog rada o Vinči, koristiti i Grbićev *Corpus* za uspostavljanje hronologije Butmira (Гарашанин 1947, 2). Međutim, sada se i pitanje *etnogeneze* praistorijskih kultura uspostavlja kao jedan od problema:

Je li Butmir lokalna varijanta odgovarajućih srpskih nalazišta vezanih za istu epohu? Znači li to da imamo posla sa istim etničkim elementom na dvema raznim teritorijama? Gde se ima tražiti poreklo tog etničkog elementa? Kakav je njegov udeo u daljem razvoju preistorijske kulture naše zemlje, pa, u krajnjoj liniji i u etnogenezi naših naroda? Sve su to problemi na koje se ne može još dati odgovor (Гарашанин 1947, 11).

Prve doktorske disertacije odbranjene kod Josipa Korošeca (1909-1966) u Ljubljani imali su teme koje su posvećene arheološkim kulturama: *vinčanska, starčevačka i butmirska* (Garašanin 1951; Garašanin, D. 1954; Benac 1952) . U Starinaru i drugim publikacijama, pojavljuju se radovi koji nastoje da reše pitanje rasprostiranja arheoloških kultura u vremenu i prostoru (npr. Korošec 1946; Гарашанин 1950). Mapiranje kultura, dakle vizuelna reprezentacija arheoloških kultura, postaje jedan od novih alata kojim se arheolozi sve intenzivnije služe (npr. Garašanin 1951a; Ћоровић Љубинковић 1951). Rešavanje pitanja uticaja, difuzije ili migracija postavlja se prvi put kao tema oko koje bi se trebalo sporiti (Гарашанин 1957, 30). U tom kontekstu, trebalo bi napomenuti da Garašanirove rane definicije arheološke kulture, barem na formalnom nivou, radije imaju veze za Čajldovom kasnijom fazom i sovjetskim autorima nego sa Grbićem:

Već u svojim ranijim radovima mi smo naziv „kultura“ zamenili terminom kulturna grupa, koji nam izgleda podjednaki. Pod pojmom kulture podrazumevali bi u arheološkom smislu sve materijalne manifestacije koje određuju jedan određeni socijalno-ekonomski stadij razvoja. Taj bi pojam, dakle, bio mnogo širi od „kulture“ u onom smislu u kome je obično uzimaju preistoričari (Garašanin 1951b, 12).

Sam Grbić se 1949. godine zapošljavanjem na novoformirani Arheološki institut uskoro vratio praistorijskoj arheologiji (Грбић 1956, 25). Od tog vremena radio je na hipotezi autohtnog nastanka podunavskog neolita, ili *treće kolevke neolitske zemljoradnje*, kako se može saznati iz privatnih pisama (Grbić 1957; Грбић 1959).⁴¹⁰ Njegova vizija praistorije ostala je duboko evrocentrična, a migracionizam je ostao jedinstveno objašnjenje kulturne promene. Grbić je nastojao da dokaže da je kod Subotice (Nosa) *otkrivena najstarija grnčarija uopšte, koja je prvobitno sušena i nije paljena na vatri*, a to je prema njemu *drugo poznato nalazište sa ovom vrstom grnčarije u svetu, prvo je bilo u Mesopotamiji*.⁴¹¹ Milutin Garašanin je kritikujući Grbićev migracionizam napisao:

Prihvatajuću gledište koje su u periodu do Drugog svetskog rata zastupali i mnogi evropski praistoričari, Grbić je stao na stanovište o obrnutom pravcu širenja kulturnih uticaja, sa severa na jug, te je poreklo vinčanske grupe stavio u Podunavlje (Гарашанин 1957, 29).

Kada govorimo o Starčevu, ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je Grbić sopstvene ideje gradio na starom predubedenju o Starčevu kao najstarijem neolitskom nalazištu u Evropi koje je postojalo i kod *Američke ekspedicije*.

Od kada je Milošević predstavio hronologiju evropskog neolita uspostavljajući korelaciju sa arheološkim nalazištima na Bliskom Istoku, postajući glas *nove nemačke škole* (Milošević 1949, Kott 2017, 268), čak su i ljuti protivnici *ex oriente lux*, kakav je ranijih godina bio recimo Fric Šahermajer (Wiwjorra 2002, 94), postali njeni najveći zagovornici, iako su samo nekoliko godina ranije, tvrdili drugačije, odnosno upravo suprotno. Grbićeve ideje se ni na koji način nisu uklapale u postojeće referentne okvire. Na neki način bile su i *passé*.

Ono što bi trebalo podvući jeste da je ideja *rase* u pojedinim Grbićevim radovima provejavala i posle rata. Na primer, u *Osnovima arheoloških istraživanja* značenju reči *rasa* Grbić je pokušao da pruži novi okvir. Govoreći o značaju antropologije za arheologiju, koja prema njegovim rečima *služi radi upozavanja*

⁴¹⁰ Pismo Smiljane Vesović, 22.4.1957, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁴¹¹ Prigovor na rešenje SANU, mart 1954, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

somatoloških i rasnih odlika pripadnika pojedinih kultura i stilova, on piše, kao i uvek kontradiktorno: Tu su se pokazale kao skroz nenaučne tendencije, da je određena rasa nosilac određene materijalne kulture. Naprotiv, jasno je, da jednoj kulturi pripada više rasa i, obrnuto, jednoj rasi više kultura (Грбић 1953, 19). Da je rasa igrala ulogu i u Grbićevoj privatnoj sferi govori i završni deo njegove autobiografije. Zabrinut za sudbinu belog čoveka, Evrope i pretnje koja dolazi od konglomerata bojenih i siromašnih u kome prepoznaje opasnost, on je napisao:

Osećam da je beli čovek u nazadovanju, i da se raspadaju savremeni polietnički konglomerati koje je on imperijalistički izgradio. Uveren sam da je u novom polietničkom konglomeratu, Ujedinjenim nacijama, njegov poslednji pokušaj da sačuva predominaciju u svetu. Ali, Bandung, - sastanak, koji je stvorio polietnički konglomerat bojenih i siromašnih, nesumnjiva je antiteza Ujedinjenim nacijama. Ta antiteza će bujati i rasti i možda ugroziti i uništiti belog čoveka. Koegzistencije je samo privremeni lek protiv te savremene opasnosti. Kulturna visina u istoriji čovečanstva nikada nije bila brana protiv mase gladnih. Ali, novi su se javili istoriski uslovi, nove sile društvenog razvoja, pored sile masa javlja se individualna sila, superteror pojedinca sa nuklearnim oružjem. Ono će sasvim nivelisati svet, pozitivno ili negativno, ali neminovno. Šta će biti u tome sa mojim radom i Beogradom ne znam. Ali je sigurno, da je promena samo stalna (Грбић 1956, 28).

To su suštinski bile ideje čoveka koji je u mislima ostao u dvadesetim i tridesetim godinama XX veka, ideje vrlo bliske idejama Osvalda Špenglera (O. Spengler, 1880-1936), čija je knjiga Propast Zapada verovatno bila jedna od najuticajnijih knjiga prve polovine XX veka. Pitko *filozofsko* štivo među svojim redovima sadrži argumente misticizma, pesimizma, moralnog i etičkog relativizma, pseudonauke i *prirodnih zakona* koje je nastojao da primeni na ljudska društva (Špengler 1989). Pod uticajem Heraklita, Špengler je kao i Grbić mislio: *da ništa ne ostaje i da se sve menja* (prema Vujić 1989, 9).

Do polovine pedesetih godina XX veka Grbić je postao ugledan arheolog u svojoj sredini. U skladu sa svojim pređašnjim obrascima ponašanja uspeo je da obnovi i kontakte sa različitim nemačkim arheolozima. Grbić je tih godina velikom broju

studenata i diplomiranih arheologa pomogao da odu na usavršavanje u Zapadnu Nemačku.⁴¹² Pojedine studente je predlagao za saradnju svojim starim poznancima kao što je bio Alferd Rust.⁴¹³ Tih godina postao je i *Niderleov đak*, iako suštinski, osim što je nekada davno bio njegov učenik i što je preveo njegovu knjigu, sa Niderleom nije imao puno zajedničkog. *Arheologia Iugoslavica*, jedna od njegovih starih ideja je napokon zaživela, a mapiranje arheoloških nalazišta postalo je, i do danas ostalo, jedan od projekata Arheološkog instituta. Generalno gledano Grbić je iznova stasao u uzornog i uglednog člana arheološke zajednice. Autobiografija koju je napisao 1956. godine predstavlja upravo to, najuglednije sećanje na sebe.

Tokom priprema za VIII svetski kongres praistoričara i istoričara koje je trebalo da se održi u Beogradu 1971. godine, Grbić je iznenada preminuo 30. juna 1969. godine. Ironično, samo nekoliko dana kasnije stiglo je pismo od uglednog člana Akademije nauka Istočne Nemačke Vilhelma Unfercagta. Ovoga puta ton pisma bio je drugačiji: *Sehr geehrter, lieber Herr Grbić*. Na Grbićev poziv za kongres, skoro osamdesetogodišnji Unfercagt se pitao o čemu bi mogao da održi predavanje, o iskopavanjima Kalemegdana ili o Ohridu?⁴¹⁴

---

⁴¹² npr. pismo V.Šlajermahera, 23.4.1957 i pismo Olafa Hekmana, 17.10.1957, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁴¹³ Pismo W.Mathhesu, 5.8.1957, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

⁴¹⁴ Pismo Vilhema Unfercagta, 1.7.1969, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

ZAKLJUČAK

Nastanak kulturno-istorijske paradigme u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji

U uvodnom delu rada bilo je dosta reči o pristupima istoriji naučne discipline i biografiji kao žanru. Koristeći se biografskim pristupom, kontekstualizujući aktivnosti i ideje Miodraga Grbića, nastojao sam da pokažem da biografija jednog arheologa mora uzeti u obzir sve strukture koje uslovljavaju i oblikuju jedan arheološki/naučni rad: od obrazovanja, preko pozicije koju jedan arheolog zauzima u institucijama, odnosa sa savremenima, podsticaje koji dolaze od viših političkih instanci ili prilagođavanja različitim ideološkim miljeima. Povezujući manifestacije istorije kroz događaje i ideje stvara se kompleksna slika koja daje znatno celovitije obrise arheologije i uloge arheologa u različitim periodima. Iskustvo Miodraga Grbića, pa i njegovih savremenika, govori o tome kako se arheolozi kao društveni akteri prilagođavaju društvenim sistemima istovremeno ih kreirajući, a ne nužno, na način kako se standardno objašnjava pozicija naučnika i arheologa u okvirima društvenih sistema, da se društveni akteri ponašaju kao marionete kojima vrhuška na vlasti određuje kako će delovati. Kako bismo od interpretativnog ključa koji više nalikuje sudu došli do stadijuma spoznaje istorije discipline, istorija arheologije mora znatno transparentnije, bez zaziranja od neugodnih i nepopularnih tema, da insistira na svim odnosima znanja i moći, ogoljevajući i artikulišući mesta njihovog sažimanja ili preplitanja. Na kraju krajeva, sama istorija XX veka, kada je arheologija konačno prihvaćena kao nauka, prepuna je borbi i sumnji u ljudske vrednosti, pobeda i poraza ideologija, vere u humanost i dehumanizacije čoveka. Imamo li i jedan jedini razlog da verujemo da bi istorija jedne društvene nauke mogla da izgleda drugačije?

Grbić je obrazovan u okvirima arheologije u Pragu gde je imao priliku da čuje predavanja utemeljivača češke arheologije Lubora Niderlea i Albina Stockog. Po svemu sudeći Stocki je bio profesor koji je više uticao na studenta iz Sremskih Karlovaca, koji se najzad opredelio za mladu disciplinu - praistorijsku arheologiju. U trenutku Grbićevih studija češka arheologija je bila u živoj polemici sa svojim prvim susedima, a

stepen strasti koji su češki arheolozi pokazivali, pokušavajući da se sučele ili dekonstruišu narative koji su nastajali u nemačkoj arheologiji, pokazuje svepristune antagonizme u Centralnoj Evropi. No, pored vatrenih sporova i nedoumica šta je to što podrazumevamo kulturom, koncept arheološke kulture, ušao je u Grbićev vokabular već tokom studija. Arheološke kulture na teoretskom nivou, kako smo imali prilike da vidimo u radovima Albina Stockog, trebalo je da poseduju sadržaj: specifičan pogrebni ritual, određenu vrstu keramičkog materijala, karakteristične naseobine i sama staništa. Međutim, na praktičnom nivou najveći broj arheoloških kultura građen je kroz fragmente praistorijskih posuda, dakle atomistički (cf. Brather 2008, 324). Pretpostavka je bila da je različit vid dekoracije i oblik posuda *differentia specifica* određene kulturne grupe koja nam može ukazati na relativnu hronologiju ili pak na njeno poreklo. Bazično, to je jedna romantičarska zamisao, bilo da traži duh vremena (*Zeitgeist*) ili duh naroda (*Volksgeist*), materijalizovana u posudi. Ipak, Grbić se u češkoj arheologiji mogao naučiti i opreznosti u situacijama kada arheolozi rešavaju identitska pitanja, pokušavajući da savremene nacije dovedu u direktnu vezu sa prastorijskim rbinama. Kažem, mogao je, no to nije morao biti slučaj. Kada govorimo o njegovim prvim terenskim iskustvima u Češkoj očigledno je da metodologija iskopavanja nije bila jasno artikulisana niti su uspostavljeni određeni standardi.

Nasuprot češkoj arheologiji, u Beogradu, po završetku Prvog svetskog rata arheologija se razvijala u disonantnim tonovima koje su diktirali Vasić, Vulić i Petković, a Sarijin boravak u Beogradu bio je odveć kratak da ostavi značajniji trag. Tri ličnosti koje su oblikovale i učestvovala u kreiranju kulturne politike u Jugoslaviji tokom posleratnih godina bile su opterećene istorijom pređašnjih poznanstva, građenju pozicija kroz međusobna sučeljavanja, a svaki od njih je gradio svoj svet. Među institucijama koje su pretendovale da se bave arheologijom Srpska kraljevska akademija i Narodni muzej su imale najvažnije i najmoćnije uloge. Generalno, dvadesetih godina XX veka taktove je određivala Akademija, a Muzej ih je pratio tražeći način da se oslobodi ovog uticaja. Oponašajući projekte velikih imperijalnih sila, sa kojima se u Prvom svetskom ratu susrela, beogradska arheologija je bila koncentrisana na veliki projekat iskopavanja Stoba. Čak se ni Vasić nije najbolje nosio sa činjenicom da su Stobi, kako kroz finansijska sredstva, tako i kroz medijsku sliku, postali jedan od elemenata imaginarijuma nove države, arheološki lokalitet koji je

svojim ostacima trebalo da osvetli siromašnu južnu pokrajinu. Stobi su postali *upotrebljiva prošlost*, kako za lokalne prilike tako i u internacionalnom ključu. Dakle, koreni jugoslovenskih *plemena* u Kraljevini Jugoslaviji nisu traženi u dubokim praistorijskim žilama, već u antičkoj fatamorgani koja se nadosila nad obalama Crne Reke i Vardara. Istovremeno bi trebalo podsetiti da praistorijska arheologija nije postojala u obrazovnim curriculumima, dok podatak da je jedna od retkih, ako ne i jedina, knjiga o praistoriji prevedna između dva rata bila *Praistorija čoveka* Morica Hernesa (Hoernes 1933), govori u prilog generalnoj nezainteresovanosti za praistoriju.

U navedenim okolnostima Grbić je, po povratku u Jugoslaviju, jedinu podršku našao u Vladimiru Petkoviću. Grbićeve prve aspiracije da postane profesor praistorijske arheologije nisu naišle na podršku. Bile su potrebne temeljite promene u društvenom i obrazovnom ambijentu kako bi se stekli uslovi za ovu neostvarenu ambiciju. Njegova istraživanja sondažnog karaktera bila su početak arheološke karijere u Jugoslaviji, uz pomoć kojih je pokušao da uspostavi referente tačke praistorijske hronologije. Grbić nije pridavao značaj metodologiji iskopavanja, a crtice iz arheološkog dnevnika govore tome jasno u prilog. Kontekst arheoloških nalaza, putevi artefakata, od ruke do ruke i ispod ruku, do konačnog preoblikovanja u muzejski predmet, bili su zanemarljivi u odnosu na važnost koja je pridavana samim artefaktima. Za kustosa dve važne zbirke Narodnog muzeja, praistorijske i antičke, publikovanje *materijala* bilo je potvrda naučnosti koja se svodila na deskripciju predmeta. Kada govorimo o interpretativnom nivou, začudo, kolebajući se između različitih ideja koje je mogao da pronađe u literaturu, na Grbićeve prve radove (npr. rad o keramici sa Čoke) nisu uticali češki autori, već mađarski, a posredno i nemački. Otuda, mišljenje Vladislava Popovića da je Grbić kao praistoričar, *ostao do kraja veran školi koja mu je nadahnula prva saznanja* (Поповић 1969, 310), zaslužuje korigovanje. Trebalo bi naglasiti da je Grbić nekritički i nedosledno prihvatao ideje koje su mu se u tom trenutku činile modernim, kako to govori, između ostalog, primer o preuzimanju ideja Herberta Kina ili Ferenc Tompe. Njegovi rani radovi pisani u maniru naivnog empirizma upućuju nas na vreme u kome naučni aparat nije bio sazdan, a publikovanje naučnih radova nije moralo proći ni valjane recenzije. U maloj arheološkoj zajednici u Beogradu naučne debate gotovo da nisu postojale, a izbegavanje sučeljavanja govori o politici nezameranja i

samodovoljnosti. Tako je i kritika koju je Grbić uputio Vasiću, povodom hronologije Vinče, naišla na postojan zid ignorisanja.

U muzejskom okruženju, Grbić je nastojao da izgradi mrežu saradnika (Nadlački, Saser, Katić, Oršić Slavetić itd) na koje je uticao i nastojao da ih involvira, međutim, mreža izgrađena na entuzijazmu i uzajamnim ličnim interesima pokazala se odveć krhkom da bi donela značajniju promenu u srpskoj arheologiji. Nepostojanje *zakona o starinama* i brojni neuspeli pokušaji da se takav zakon donese na jugoslovenskom nivou, uz hipokriziju koja je vladala u institucijama pokazuju indiferentnost i neodgovornost političkih elita kada je u pitanju arheološko nasleđe. U tom kontekstu valja tumačiti i formiranje Društva prijatelja starina (1930) u kome je Grbić bio sekretar. Iako je krajnji efekat Društva bio irelevantan, da bi uskoro bilo i zaboravljeno, postojanje ove organizacije tokom perioda diktature kralja Aleksandra pokazuje na koji način se kontrolisalo nezadovoljstvo postojećim stanjem u oblasti kulturnog nasleđa.

Grbić je imao izuzetnu priliku da kao praistorijski arheolog dela u vreme kada je područje Balkana dobijalo na značaju u rešavanju mnogih pitanja evropske praistorije. Grbićeve prvi radovi o Pločniku i Starčevu, pisani na nemačkom jeziku, bili su primećeni od strane evropskih arheologa i uz pomoć njih je ostvario i prve kontakte. Sa permanentnom radoznalošću evropski i američki arheolozi pokazivali su zanimanje za praistorijske lokalitete u Srbiji i Makedoniji nadajući se uspostavljanju odnosa Centralne Evrope i sinhronizaciji hronologije sa Egejom ili Bliskim Istokom. Izučavanje migracija, porekla i rasprostiranja praistorijskih kultura na *raskršću puteva*, su teme koje su na neki način za Grbića bile ulazna karta u internacionalne mreže arheologa. Grbić je učio u hodu, na ekskurzijama i putovanjima, osluškujući ono što je bilo u trendu, a nemačka i američka ekspedicija bile su idealne prilike za sticanje novih iskustava. Iako je na projektima stranih ekspedicija, Grbić bio vodič, prevodilac ili izvršilac odluka, u lokalnom kontekstu bio je prepoznat kao važan član ovih ekspedicija. Ovde bi trebalo naglasiti da je nemoguće odvojiti šire političke ili ekonomske interese 30-tih godina od naučnih interesovanja. Prestiž, dominacija i nadmetanje između dve ekspedicije ukazuju da naučne sfere prate generalne tokove politike i ekonomije. Naročito su aktivnosti nemačke ekspedicije očigledan primer kako se naučni ekspanzionizam događao znatno pre vojnog. Uzimajući u obzir godine kada je

Gradište kod Ohrida iskopavano (1931-1932), nemački ekspanzionizam ne bi trebalo isključivo vezivati za preuzimanje moći od strane Nationalsocijalističke partije rada (cf. Fehr 2004, 198).

Kada je Vladimir Petković konačno smenjen sa mesta upravnika Muzeja 1935. godine, Grbić je izgubio oslonac i suočio sa nemogućnošću da utiče na tokove arheologije u Muzeju kneza Pavla. Novi upravnik Muzeja, Milan Kašanin, bio je u više nego prisnim odnosima sa knezom Pavlom i nastojao je da od Muzeja stvori centralističku ustanovu, panoptikon koji služi *visokoj kulturi* i umetnosti. Na kraju krajeva, verovatno zahvaljujući novoj ulozi koja mu je dodeljena, Muzej od tog vremena više nije bio podređen Akademiji. Kao praistoričar Grbić se tako našao u ulozi arheologa antičkog perioda ili popularizatora ideja praistorijske ili antičke umetnosti. Ipak, pred sam početak Drugog svetskog rata, Grbić je publikovao dva značajnija rada (*Corpus Vasorum Antiquorum* i *Praistorijsko doba Vojvodine*) koja su se ticala hronologije i prostiranja praistorijskih kultura na području Srbije i Vojvodine. Ove radove napisane u minimalističkom duhu, možemo smatrati manifestima kulturno-istorijske arheologije u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji.

Neposredno pred početak II svetskog rata nema nikavih pokazatelja da je Grbić zazirao od saradnje sa nemačkim arheolozima. Štaviše, kao i njegov kolega i prijatelj Đorđe Mano-Zisi, sva je prilika da je Grbić smatrao nemačku arheologiju merilom napretka discipline. U tom smislu, ne bi trebalo zaboraviti da je nemačka nauka tokom perioda nacizma za inostrane studente i učenjake pokazivala visok stepen *atraktivnosti* (Dafinger 2016, 53). Međutim, priča o studentu Kostu Novakoviću, koji je uz Grbićevu pomoć otišao na doktorske studije u Berlin i Minhen, ne govori samo o atraktivnosti nemačke arheologije, već i o sumnjičavosti jugoslovenskih muzeja i stručnjaka prema nemačkim zamislima. Grbić je protivljenje i otpor nemačkim projektima mogao da primeti i u akademskim krugovima u Beogradu, kako nam to govori primer projekta izgradnje Olimpijskog kompleksa na Kalemegdanu, a nešto šire gledano, čak je i u krugovima bliskim klerikalnoj, konzervativnoj zajednici u Hrvatskoj bilo jasno da se u Nemačkoj: *arheologiji i povjesti namjenjuje propaganistička zadaća* (Grgec 1936, 196). Otuda je, metaforično rečeno, Grbić i pre rata zauzeo stranu.

Tokom Drugog svetskog rata Grbić je delao, pisao i govorio iz pozicije moći. Za relativno kratko vreme, Grbić je od kustosa Muzeja napredovao do referenta za muzeje

u Jonićevom Ministarstvu prosvete, saradnika na prvim Rajsovicovim iskopavanjima Kalemegdana, v.d. direktora Centralnog zavoda za zaštitu starina ili predavača na Muzejskom kursu. Konačno, rat je bio prilika i da postane vanredni profesor na novoformiranoj katedri za praiistorijsku arheologiju. U uslovima kada je Univerzitet bio zatvoren i dok je trajala *reorganizacija* koju je sprovodila Nedićeva vlada, studenti su imali priliku da uče, izrađuju seminarske radove ili polažu improvizovane ispite. Iako katedra u Muzeju kneza Pavla nije postojala, kurs je tako postao nova obrazovna struktura, mesto koje mogu uslovno označiti kao paralelni Univerzitet. Predavanja koja je Grbić držao na Muzejskom kursu bila su prilika da studenti arheologije, istorije umetnosti ili arhitekture budu upoznati sa osnovnim načelima kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji.

Grbićeva pozicija moći, koju u prethodnom periodu nije imao, bila je ograničena istim onim uslovima na kojima je i počivala, nemačkom okupacijom Jugoslavije. Iz navednih razloga, ne možemo zanemariti ili isključiti istovremeni uticaj i značaj nemačke arheologije i nemačkih arheologa čije su aktivnosti delovale i na polaznike muzejskog kursa. Kulturno-istorijska arheologija je tražila i pronašla uporište u vrlo praktičnim aktivnostima koje su polaznici muzejskog kursa mogli naučiti kroz klasifikaciju, katalogiziranje, deskripciju arheoloških predmeta ili mapiranje arheoloških nalazišta. Za polaznike kursa podjednako važno bilo je i terensko iskustvo stečeno tokom iskopavanja Kalemegdana gde su mogli naučiti metodologiju iskopavanja ili učiti o stratigrafiji i smeni arheoloških kultura. Dakle, u odnosu na period pre Drugog svetskog rata, kako arheološko obrazovanje na Filozofskom fakultetu u Beogradu opisuje Milutin Garašanin (Babić i Tomović 1996, 7–9), Drugi svetski rat je doneo posve drugačiju sliku.

Videli smo da su Grbićevi planovi povodom obrazovanja novog muzejskog naraštaja i novih stručnjaka ili otvaranja novih provincijskih muzeja, bili u savršenom skladu i sa Rajsvicevim, pa i planovima koje je Anenerbe imao u Srbiji. Na simbiozu nemačke i srpske strane jasno ukazuje podatak da su zakonska akta koje je donosila Nedićeva vlada, kao što je slučaj sa *zakonom o zaštiti starina*, izrađivana u skladu sa postojećim zakonima u Rajhu.

Situacija u okupiranoj Belgiji i Višijejskoj Francuskoj bila je vrlo slična, nijedna od ovih zemalja pre Drugog svetskog rata nije imala centralizovane državne

institucije koje su se bavile zaštitom spomenika, a nemačke vlasti su insistirale na njihovom osnivanju (Fehr 2018, 48). Dakle, naglasak i insistiranje na važnosti arheološkog nasleđa i arheologije kao discipline, došao je iz nemačkog društva u kojem je arheologija već bila u svim segmentima i porama života (Haßmann 2002, 110–120). Šire gledano, sve nauke u Nemačkoj, pa i arheologija bile su upregnute u *ratne napore* (Remmert 2004, 458), a megalomanski projekti govore i o *mobilizaciji humanističkih disciplina (Kriegseinsatz der Geisteswissenschaften)* kako bi se kreirao *novi evropski duhovni poredak* (Bialas and Rabinbach 2014, xxix–xxx).

Nesumnjivo je da su Grbićeva predavanja i njegovi radovi o hronologiji praistorijskih kultura postali osnov *novog* pristupa u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji, a koristeći se rečnikom kulturno-istorijske arheologije, polaznici kursa će postati *nosioci* promena do kojih dolazi u periodu posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Dakle, za studente i buduće stručnjake Grbić jeste bio *utemeljivač diskursa*, glas centralnoevropske arheologije, autoritet čiji je angažman u ratu doneo *vetar promene*. Međutim, iako sam nosioce nastanka paradigme prepoznao u mladim stručnjacima obrazovanim tokom Drugog svetskog rata to još uvek ne čini čitav proces promena završenim. Definitivnu promenu i nastanak kulturno-istorijske arheologije moramo potražiti i identifikovati i u širem konsezzusu koji je nastao u okvirima jugoslovenske arheologije. Tek kada je na višem i širem nivou prepoznat značaj praistorijske arheologije i kada je došlo do nastanka novih institucija, kao što je recimo Arheološki institut u Beogradu, paradigma se sadržajno i idejno uktovila u okvirima struktura. Jačanja institucionalnih i personalnih kapaciteta, donošenje zakona i uredbi kojima se reguliše zaštita spomenika kulture i arheoloških nalazišta, značaj koji država po prvi put prepoznaje u praistorijskoj arheologiji kao relevantnoj za sopstveno postojanje svakako su elementi koji će na indirektan način potpomoći da paradigma zaživi. Jednostavnije rečeno, bilo je potrebno sačekati trenutak postizanja konsenzusa i institucionalne potvrde o tome šta je arheologija, zašto se i na koji način njome bavimo.

Kulturno-istorijska paradigma je, kako to slučaj pokazuje, zahtevala društvenu i političku promenu, a ne samo akumulaciju empirijskog znanja ili internu naučnu logiku. Obrt koji je nastao i u Nemačkoj kada je ideja *ex septentrione lux* odbačena kao nenaučna, ideološka tekovina, da bi ustupila mesto konceptu *ex oriente lux*, takođe

pokazuje da naučni argumenti nisu došli prvi, već da im prethode argumenti i uslovi iz ranga društvenog i političkog.

Pamćenje, poricanje i *andeo* istorije

Zahvaljujući ekstenzivnim arheološkim aktivnostima, nemački imperijalizam i *naučni kolonijalizam* (sensu Olsen 2002, 233) su ostavili snažan trag na arheološku zajednicu u Beogradu. Služeći se radom Johana Galtunga, Olsen naučni kolonijalizam objašnjava kao proces u kome „*gravitaciono sedište*“ *jedne nacije nije u toj naciji, već u nekoj drugoj, kao i pojavom da je centar sticanja znanja o jednoj naciji van te nacije.* Neograničen pristup i izvoz podataka iz jedne zemlje, prilagođavanje znanja kolonizatoru ili *odliv mozgova (brain drain)* neki su od primećenih obrazaca u ovom procesu (Olsen 2002, 233; Galtung 1967, 30). Razmišljajući kroz ovu prizmu o pojavama i fenomenima tokom Drugog svetskog rata moglo bi se reći da je ovdašnja kulturno-istorijska arheologija nastala i kao adaptacija lokalno generisanog znanja nemačkoj arheologiji. Ovaj iskaz se ne odnosi samo na proces učenja polaznika kursa u Drugom svetskom ratu, već i na posleratne okolnosti kada je etnogeneza kao originalno sovjetski koncept i način apropijacije praistorijskih kultura, trebalo da postane pandan ili antiteza nordijskim teorijama nemačkih autora. Garašanin, svakako jedan od viđenijih polaznika kursa i jedan od najvažnijih jugoslovenskih arheologa, u svojim prvim posleratnim radovima koristio je upravo koncept etnogeneze, što nam govori da su u novoj jugoslovenskoj državi politike identiteta podrazumevale vraćanje praistorijskih kultura u njihove *originalne kolevke*, na jugoslovensko tlo.

Takođe, primetićemo da su svi nemački naučnici prisutni u Beogradu, koristili rat kao priliku za svoje neostvarene ambicije. Primer Vilfonzedera koji je konačno dočekao svoj momenat da bi sa ushićenjem katalogizirao muzejske zbirke u okupiranoj Srbiji, svakako je najrečitiji. Posle procesa denacifikacije, kako piše Robert Obermajer, činjenica da je posedovao kolekciju i kataloge arheoloških predmeta iz Jugoslavije se čak navodila kao argument zašto bi trebalo da bude vraćen na posao. Vilofenzeder je svoju uspešnu karijeru nastavio kao direktor salzburškog muzeja (Obermeier 2016, 145). Sa druge strane, odlazak Vladimira Milojčića na studije kod Mengina u Beč, može

biti primer *odliva mozgova*, koji se tokom rata događao. Milošević je nakon rata karijeru nastavio u Nemačkoj, *svojoj novoj domovini* (Rendić-Miočević 1978, 418). Unfercagt je, pak, znanje i rezultate koje je stekao iskopavanjem Kalemegdana koristio i za objavljivanje članaka posle rata, a zadržao je i ideju o Beogradu kao mestu gde se sukobljavaju interesi velikih i malih sila. Beograd je za njega ostao *Völkerstrasse* (Unfercagt 1958, 271). Sve do skoro, biografije ovih arheologa nisu sadržavale nikakve podatke o njihovim aktivnostima tokom rata, a retki pomeni svodili su se na faktografiju, dok je kontekst ovih aktivnosti izostajao (npr. o Unfercagtu v. Marschalleck 1971 i Grünert 1992, 125).

Ni kasnija svedočenja polaznika Muzejskog kursa nam ne otkrivaju obim u kojem je nemačka arheologija bila umešana u arheološke aktivnosti u Beogradu (Павловић 1982; Медаковић 1994, Babić i Tomović 1996). Prisećajući se arheologije tokom ratnih godina, Garašanin, recimo, ističe Unfercagtova iskopavanja Kalemegdana, kao *jako korisna jer je Unfercagt u to vreme zajedno sa Bersuom (...) važio kao najbolji tehničar arheoloških iskopavanja. Naučio nas je crtanju profila, merenju, crtanju profila u boji, onda crtanje zidova kamen po kamen, ciglu po ciglu...* (Babić i Tomović 1996, 15). U sećanjima arhitekta Dobroslava Pavlovića najistaknutije mesto zauzima Miodrag Grbić i iskustvo katalogiziranja pokretnih arheoloških nalaza (Павловић 1982, 98). Dejan Medaković prezirivo piše o Grbiću kao o čoveku *punom ideja, živahnom kao čigra, brzorekom i lako podložnom autoritetu vlasti* (Медаковић 1994, 113, 210–211). Medaković, sa druge strane, Rajsvisa uzdiže na pijedestal i seća ga se kao *dobrog Nemca*, barona prijateljski nastrojenog prema Srbima, a neprijateljski prema Hrvatima, koji čak ironično i šeretski podiže ruku – podrav Hitleru (Медаковић 1994, 74–75, 78, 81). Medaković je, kao važan posleratni autoritet, izgradio romantičnu i idealizovanu sliku o baronu Rajsvicu, a *priča o jednom dobrom Nemcu* nastavila je svoj život, te se može sresti i u štampi novijeg perioda.⁴¹⁵

Sva svedočanstva, iako različita, podsećaju na stanje koje Stenli Koen rezimira kroz koncept *stanja poricanja*:

Poricanje je tvrdnja o svetu ili sebi (ili našem znanju o svetu i sebi) koja nije ni bukvalno istinita, a nije ni laž izrečena da obmane druge, već dopušta neobičnu

⁴¹⁵ <https://www.blic.rs/riznica/prica-o-jednom-dobrom-nemcu-kako-je-hitlerov-major-spasavao-ono-sto-je-srbiji-vazno/0z3y5bh>, pristupljeno 23.2.2019.

mogućnost istovremnog znanja i neznanja. Postojanje onoga što se poriče mora biti „nekako“ poznato, a u tvrdnje kojima se to poricanje izražava mora se „nekako“ verovati (Koen 2001, 51).

Kako Koen objašnjava, period nacizma je dao dva popularna klišea kojim se posmatrači služe, kojim je obogaćen rečnik stanja poricanja: *dobri Nemci* i *nismo znali* (Koen 2001, 36). Primer pravog poricanja može se pronaći u Grbićevoj autobiografiji, u kojoj je formirajući pregalački narativ opisao kako je preuzimajući na sebe sve arheološke aktivnosti, sugerišući uredbe, spašavajući mošti srpskih svetaca, osavremenjujući muzejske postavke i organizujući arheološka iskopavanja Kalemegdana, tokom Drugog svetskog rata menjao čitavu srpsku arheologiju. Sopstveno angažovanje u tom periodu on je objasnio kao: *tihu, prikrivenu kulturnu borbu za održanje vlastitog karaktera svog naroda* (Грбић 1956, 19–21). Grbić se nikada nije suočio sa sopstvenom odgovornošću, niti se srpska/jugoslovenska arheologija vraćala na ovaj period ne bismo li nešto naučili iz istorije discipline. Bolja budućnost i ideja progressa, kojima su sva posleratna društva težila, *prećutkivanje u korist perspektive koja afirmiše život* (Asman 2011, 121), dopuštali su da pamćenje i zaborav prekriju istoriju.

Pokušavajući da sagledam proces *progressa* naučne discipline trebalo bi reći da je arheologija napredovala, ali isključivo u slučaju da ideji napretka pripišemo onaj smisao koji mu daje Valter Benjamin (W.Benjamin, 1892–1940). Benjaminov opis progressa u istoriji, koji je u novije vreme privukao pažnju istoričara nauke, na odgovarajući način može da oslika napredak, odnosno nastanak kulturno-istorijske paradigme u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji. On nas udaljava od Kunovog modela nastanaka paradigmi u nauci, ili barem nivoa kako se Kunova *Struktura naučnih revolucija* obično intepretira (cf. Kun 1974, 238–279), a objašnjava progres koji se dogodio u posleratnom periodu:

Postoji Kleova slika nazvana Angelus Novus. Na njoj je prikazan anđeo koji izgleda kao da pokušava da se udalji od nečega čime je opčinjen. Oči su mu razgoraçene, usta otvorena, a krila raširena. Mora biti da tako izgleda anđeo istorije. Licem je okrenut prema prošlosti. Ono što se nama javlja kao lanac događaja, on vidi kao jednu jedinu

katastrofu, koja bez prestanka gomila ruševine na ruševine na ruševinama i baca mu ih pred noge. Rado bi on zastao, budio mrtve i sastavljao sve što je bilo razbijeno. Ali iz Raja duva oluja i puni mu krila, i tako je jaka da anđeo više nije u stanju da sklopi. Ta oluja ga nezadrživo nosi u budućnost, kojoj je leđima okrenut, dok hrpa ruševina pred njim narasta do neba. Ono što nazivamo napredak jeste ta oluja (Бенџамин 2017, 157–158).

Progres koji ostavlja hrpu ruševina koja narasta do neba je zgodna metafora koja opisuje nastanak kulturno-istorijske arheologije u posleratnoj zajednici jugoslovenskih arheologa. Jer bez obzira na krajnje društvene, političke pa i etičke implikacije i narativni potencijal, na primer, koji možemo prepoznati u Unfercagtovom izveštaju upućenom Himleru, kulturno-istorijska arheologija je postala i ostala dominantna paradigma, barem, u srpskoj arheologiji.

Koristim ovaj Benjaminov opis Kleove slike i kao mesto gde se nad ruševinama koje *narastaju do neba* moramo zapitati koji su to moralni obrasci vodili naše disciplinarne pretke. Na primeru Miodraga Grbića ali i dela njegovih savremenika, videli smo da moral, ni pre Drugog svetskog rata, nije krasio naučnu zajednicu. Borba za položaj, malverzacije sa arheološkim predmetima, preuzimanje autorstva nad radovima, kako je to, recimo, uradio Vladimir Fjuks, idejna nedoslednost, novac i moć, a ne naučne ideje, bili su vodiči i motivacija na prvom mestu. U slučaju Miodraga Grbića isti obrasci, kroz napredovanje i korišćenje položaja zarad lične dobiti, su se nastavili i tokom Drugog svetskog rata bez obzira na cenu oportunitizma. U Grbićevom ratnom društvu, koje je činilo nekoliko nemačkih naučnika, oportunitizam, samopotvrđivanje i uzdizanje moglo je samo biti dodatno ohrabrivano. Ovdje prvenstveno mislim na Rajsvisa koji je sprovodeći različite akcije i inicijative u delo sebi obezbedio mesto profesora na katedri univerziteta u Minhenu. Rajsvic je Grbiću kao saučesniku u uspinjanju u hijerarhiji kolaboracionog društva, napisao i preporuku za postavljenje na mesto vanrednog profesora.

Zbog *ruševina koje narastaju do neba*, ni o Kalemegdanu ne možemo govoriti samo kao lokalitetu na kojem su polaznici kursa sticali arheološku praksu, već ga moramo posmatrati i kao mesto gde je tokom nemačkih arheoloških istraživanja, koja su imala jasan ideološki i propagnadni cilj, korišćen prinudni rad. U topografiji terora u

Beogradu tokom Drugog svetskog rata, arheologija je na Kalemegdanu postala jedina društvena nauka koja je u sivom pejzažu bila vidljiva.

Benjaminovo tumačenje *anđela istorije* nas podseća da je progres oluja, prirodan i nezaustavljiv. Osmotrimo, za trenutak, na istovetan način i progres u jugoslovenskoj posleratnoj arheologiji, kada su naučna znanja, iskustva i prakse prenošene od Grbićevih učenja i nemačkih arheologa, preko polaznika kursa sve do budućih generacija arheologa. Progres u nauci nam se ne ukazuje manihejski, već je kao i sama priroda moćan i sveobuhvatan. Kao ni priroda, progres ne prepoznaje opisne kategorije: dobar, loš, zao, lep ili užasavajući. Ovu analogiju sa prirodnim procesom dugujem Kunu, koji je uz ogradu *da lako može da bude gurnuta predaleko* (Kun 1974, 236), uporedio evoluciju organizama sa evolucijom naučnih ideja. Međutim, za razliku od Kuna, mislim da uloga istorije naučne discipline kakva je arheologija nije da se pomirljivo slaže sa takvom konstatacijom, već naprotiv, da kao Benjaminov *anđeo istorije* bude *rada da zastane, budi mrtve*, u pokušajima da *sastavi ono što je razbijeno*.

Na kraju krajeva, Benjaminovo tumačenje ostavlja prostor da se iznova vraćamo na ruševine koje arheologija, kao naučna disciplina koja pretenduje da se ruševinama bavi, ostavlja za sobom. Da takvo nasleđe ne bi ostalo samo teško breme, potrebno je kako lično tako i strukovno suočavanje sa traumama disciplinarne prošlosti.

IZVORI

Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić

Arhiva Narodnog muzeja u Pragu

ANM, Arhiva Narodnog muzeja u Beogradu

DNM, Dokumentacija Narodnog muzeja u Beogradu

UPMA, University of Pennsylvania Museum Archives

ARGK, Archiv der Römisch-Germanischen Kommission

ALVR, Archiv des Landschaftsverbandes Rheinland, Nachlass Franziskus Graf Wolff
Metternich

BA, Bundesarchive, Berlin-Lichterfelde

ZI, Zentralinstitut für Kunstgeschichte in München

DAI, Archiv des Deutschen Archaologischen Instituts

IaB, Istorijski arhiv grada Beograda

AJ, Arhiv Jugoslavije

Privater Nachlass Bettina Reiszwitz, Privatno vlasništvo Betine Rajsvic, ćerke Johana

Alberta fon Rajsvisa, ustupio Andreas Rot

ЏТАМРА

Време:

Љубав код Грка и Римљана - интересантно предавање Г. Др-а Николе Вулића, 24.12.1922, стр.4.

Г.Е.Раји у Београду, 7.4.1924, стр.4.

Читава стара варош лежи под земљом, 2.9.1924, стр. 5.

У јужној Србији лежи неискоришћено огромно уметничко благо, 1.12.1924, стр. 3.

Стоби, стара римска варош, под земљом, 5.7.1925, стр. 4.

Као Министар Просвете, г.С.Радић је онемогућио археолошка испитивања у Србији, 18.4.1926, стр. 4.

Откривена базилика код Стобиа је највећа старохришћанска црква у нашој земљи, 25.7.1926, стр. 7.

У нашој, још не откривеној Помпеји, 9.6.1927, стр.5.

Скровиште преисториских накита нађено у Чуругу, 25.9.1927, стр. 5.

У Топлици је пронађено преисторијско насеље, старо 4000 година, 12.6.1928, стр.4.

У Стобима ископане су дивне скулптуре Венере и Посејдона, 12.8.1928, стр. 5.

Насеље из млађег каменог доба у Старчеву, код Панчева, 17.9.1928, стр, 4.

Настављен је рад на откопавању задужбине цара Душана код Призрена, 1.10.1928, стр.4.

Код Прилепа и Битоља пронађени су бедеми старих утврђења из трећег века пре Христа, 12.9.1929, стр.1.

Скуп представника науке и уметности ради спасавања споменика наше велике прошлости, 10.2.1930, стр.1 и 3.

Поводом оснивања друштва за спасавање наших уметничких споменика, 16.2.1930, стр.3.

На скупштини одржаној синоћ у палати „Времена“ изабрана је управа Друштва пријатеља старина, 21.3.1930, стр.1

Излет пријатеља Друштва старине у Смедерево, 14.5.1930, стр. 5.

Тајна седам кнежевских гробова, пуних златних предмета, крај Охридског језера, 22.6.1930, стр.1, 3.

Амерички археолози у Југославији, 8.11.1930, стр.5.

Једна група угледних археолога у Београду, 26.8.1931, стр.7

Стоби-Требениште, два археолошка мајдана наше земље, 9.6.1932, стр. 7.

Бугарин, Димитрије Стратев, који је за време окупације, 1916 године, пљачкао народ у Топлици, тражи сада закопано благо, 10.10.1933. стр.6.

У Хераклеји код Битоља откривени су дивни антички мозаици и важни предмети илирског накита и оружја, 28.10.1937. стр. 5.

Политика:

Наша Помпеја, 30.8.1924, стр. 4.

У Народном музеју, 4.1.1927, стр.6.

Насеље из каменог доба код Старчева, 3.9.1927, стр.8.

Човек бронзаног доба из Старчева, 5.9.1927, стр.10.

Требениште, археолошка ризница Србије, 19.1.1928, стр.4.

Плочник, насеље из бакарног доба, 13.7.1928, стр. 10.

Гробница драгоцених старина у селу Горенцима, 18.7.1930, стр.4.

Немачки археолошки институт предузима ископавања код Охрида, 15.4.1931, стр. 6.

Америчка археолошка експедиција у Београду, 26.8.1931, стр.7.

Америчка археолошка експедиција завршила је овогодишње радове у Старчеву, 13.9.1932, стр.5.

Научно путовање страних археолога кроз нашу земљу, 28.9.1933, стр.2.

Страни археолози провели су јучерашњи дан и на преисториском насељу код Винче, 29.9.1933, стр.4.

Правда:

Група од тридесет одличних европских археолога посећују налазишта у нашој земљи, 21.9.1933, стр.6.

Страни археолози одушевљени су вредношћу налазишта у нашој земљи, 29.9.1933, стр.3.

„Краљевић Марко је узео на себе све приче од пет хиљада година пре Христа“, вели проф. г. др. Станоје Станојевић, 5.4.1934, стр.6.

У Мокрину је ископан велики број предмета из каменог и бронзаног доба,
4.3.1937. стр.19.

Претставници Југославије на конгресу археолога у Берлину, 6.9.1939, стр.2.

Deutsches Volksblatt:

Fund von vorgeschichtlichen Höhlenwohnungen in Mokrin, 22.1.1932.

The Illustrated London News:

Treasure-trove from the eight grave, 27.12.1930, page 1163.

Nottingham Evening Post:

Archaeologists' new Mecca, 9.9.1933, page 7

Српски народ:

Београд у доба Стефана Лазаревића: Поводом ископавања у Доњем Граду,
4.9.1942, стр. 12.

Београд је насеље још из средњег неолита, 2.10.1942, стр. 11.

Археолошка истраживања у Београдској тврђави, 10.7.1943. стр.11.

Коло:

Стара београдска тврђава се буди, 4.4.1942, стр.9.

Келтски град у дубинама Калемегдана, 8.8.1942, стр.9.

Бодљикаво прасе:

Рани почетак туристичке сезоне у Србији, 20.5.1944, стр. 2.

LITERATURA

Alden Mason, John. 1942. Vladimir J. Fewkes, *American Antiquity*, Vol. 8, No. 1, 114–117.

Aram Stern, Eva. 2015. „Kimon Grundmann und deutsche Forschungen in Thessalien vor dem Zweiten Weltkrieg“. In *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde*, (Hrsg.) Eva Aram-Stern und Angelika Dousougli-Zachos, 11–17, Habelt Verlag Bonn

Altekamp, Stefan. 2017. „Classical Archaeology in Nazi Germany“, in *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi German*, (eds.) Roche Helen and Demetriou Kyriakos, 289–324, Brill, Leiden-Boston

Altheim, Franz. 1938. *Die Soldatenkaiser*, Deutsches Ahnenerbe

Anderson, Benedict. 2010. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, London

Anonym. 1934. „General Programme“, in *Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, London, 9–13.

Anonym. 1942. *Universität München-Personenstand abgeschlossen am 15. Oktober 1942*, München

Anonym. 1959. *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji IV. Srbija, Makedonija, Crna Gora*, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, III odeljenje.

Armstrong, Jeanne. 1988. The Life of Gwyneth Harrington (1894-1978), *Journal of the Southwest*, Vol. 30, No. 4, 522–534.

- Arnold, Bettina. 1990. The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity* 64(244), 464–478.
- Arnold, Bettina. 2002. „Justifying genocide: the supporting role of archaeology in ethnic cleansing“. In *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*, Alex Hinton (ed.), 95-116, University of California Press.
- Arnold, Bettina. 2004. Dealing with the devil: the Faustian bargain of archaeology under dictatorship. In *Archaeology Under Dictatorship*, Michael Galaty and Charles Watkinson (eds.), 191–212. New York: Kluwer/Plenum.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek
- Babić, Staša. 2001. „Janus on the Bridge. A Balkan Attitude towards Ancient Rome“. In R. Hingley, *Images of Rome. Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States of America in Modern Age. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 44*, 167–182. Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology.
- Babić, Staša. 2002. „Still innocent after all these years? - Sketches for a social history of archaeology in Serbia“ in *Archaologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien/ Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories*: 309–322. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Band 3.
- Babić, Staša. 2010. Arheologija i etnicitet, *Etnoantropološki problemi* 5/1, 137–149.
- Babić, Staša. 2011. Čemu još istorija arheologije? *Etnoantropološki problemi* 6/3: 565–577.
- Babić, Staša i Tomović, Miodrag. 1996. *Milutin Garašanin – Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.

Bakić-Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkana*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Bandović, Aleksandar. 2012. Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7/3: 629–648.

Bandović, Aleksandar. 2014. Muzejski kurs i arheologija u Drugom svetskom ratu u Beogradu, *Etnoantropološki problemi* 9(3):625–645.

Bandović, Aleksandar. 2016. Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju. *Etnoantropološki problemi*, Vol. 11(3), 831-852.

Baudou, Evert. 1998. The problem orientated scientific biography as a research method, *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 31(2): 79–96.

Benac, Alojz. 1952. *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana

Bersu, Gerhard und Zeiss, Hans. 1934. Bericht über die Tätigkeit der Römisch-Germanischen Kommission vom 1. April 1933 bis 31. März 1934, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 23, 1–9.

Bialas, Wolfgang and Rabinbach, Anson. 2014. „Introduction: The Humanities in Nazi Germany“ in *Nazi Germany and the Humanities: How German Academics Embraced Nazism*, (eds.) Bialas, Wolfgang and Rabinbach Anson, vii–lii, Oneworld Publications

Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd

Bollmus, Reinhard. 2006. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, 2. Auflage, Oldenbourg Wissenschaftsverlag

Bondžić, Dragomir. 2004. *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju

Bondžić, Dragomir. 2012. Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta*, (ur.). Roksandić, Drago i Cvijović Javorina, Ivana, Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada, Zagreb, 275–284.

Bourdieu, Pierre. 2017 [1986]. „The Biographical Illusion” in *Biography in Theory, Key Texts with Commentaries*, Ed. by Hemecker, Wilhelm / Saunders, Edward, De Gruyter Textbook, 210–216.

Bourgeois, Jean, and Birger Stichelbaut. 2009. „Images of Conflict: An Introduction.” In *Images of Conflict: Military Aerial Photography and Archaeology*, ed. Birger Stichelbaut, Jean Bourgeois, Nicholas Saunders, and Piet Chielens, 1–12. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Božič, Dragan. 1981. Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik* 31/1, 315–336.

Borić, Dušan. 2016. A view of Vinča from Cambridge: Minns' reviews of the 1930s publications by Vasić, *Istraživanja* 27, 7–32.

Brather, Sebastian. 2001. „Wilhelm Unverzagt und das Bild der Slaven“, In *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, (Hrsg.) Heiko Steuer, 173–198, Berlin: Walter de Gruyter .

Brather, Sebastian. 2008. „Virchow and Kossinna. From the Science-Based Anthropology of Humankind to the Culture-Historical Archaeology of Peoples“. In *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, eds. Nathan Schlanger and Jord Nordbladh, 317–334. New York: Berghahn Books.

Bricker, Harvey. 2002. „George Grant MacCurdy: An American Pioneer of Palaeoanthropology,” in *New Perspectives on the Origins of Americanist Archaeology*, (eds.) D. L. Browman and S. Williams, 265–285, University Alabama Press

Brunšmid, Josip. 1904. Hrvatske sredovječne starine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol.7 No.1, 30–97.

Buchtela, Karel. 1906. Die Lausitzer und schlesischen Brandgräber in Böhmen, *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 4, 1–52.

Budil, Ivo. 2004. „Teaching and Learning Anthropology in the Czech Republic”, in *Educational Histories of European Social Anthropology*, (eds). Dorle Dracklé, Iain R. Edgar, Thomas K. Schippers, Berghahn Books, 94–101

Casson, Stanley. 1921. The Dorian Invasion reviewed in the light of some New Evidence. *The Antiquaries Journal* 1(3), 199–221.

Casson, Stanley. 1926. *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford University Press, Humphrey Milford

Casson, Stanley. (S.C.) 1928. Die Archaische Nekropole von Trebenische am Ochridasee. By Dr. Bogdan D. Filow und K. Schkorpil. Pp. 110, figs. 119, Pl. 15. Berlin and Leipzig: de Gruyter, 1927, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 48, Part 2, 267–270.

Chapoutot, Johann. 2016. *Greeks, Romans, Germans: How the Nazis Usurped Europe's Classical Past*, University of California Press

Childe, V. Gordon. 1922. The present state of archaeological studies in central Europe, *Man* 22:118–119.

- Childe, V. Gordon. 1925. *The Dawn of European Civilization*, Routledge
- Childe, V. Gordon. 1926. Traces of the Aryans on the Middle Danube, *Man*, Vol. 26, 153–154.
- Childe, V. Gordon. 1927. The Danube Thoroughfare and the Beginnings of Civilization in Europe, *Antiquity* 1, no. 1, 79–91.
- Childe, V. Gordon. 1928. O značaju Srbije za preistoriju Evrope. *Starinar* IV (za 1926 i 1927), 45–54.
- Childe, V. Gordon. 1929a. *The Danube in Prehistory*, Oxford: Clarendon Press
- Childe, V. Gordon. 1929b. La Bohême préhistorique. 1. L'Âge de pierre. By Stocký Albín. *The Antiquaries Journal*, Volume 9, Issue 4, 392–393.
- Childe, V. Gordon. 1933. Is Prehistory Practical? *Antiquity*, Vol. 7. Issue 28, 410–418.
- Childe, V. Gordon. 2004 [1947]. „Archaeology as a Social Science: Inaugural Lecture“ in *Foundations of Social Archaeology: Selected Writings of V. Gordon Childe*, T. C. Patterson and C. E. Orser (eds.), 81–91, AltaMira Press.
- Corbey, Raymond and Roebroeks, Wil. 2001. „Does disciplinary history matter? An introduction“, in *Studying Human Origins: Disciplinary History and Epistemology*: 1–7. (eds.) Raymond Corbey, and Wil Roebroeks. Amsterdam University Press.
- Crawford, Osbert. 1954. A Century of Air Photography, *Antiquity*, Vol.28, No.112, 206–210.
- Crawford, Sally and Ulmschneider, Katharina. 2011. Paul Jacobsthal's Early Celtic Art, his anonymous co-author, and National Socialism: new evidence from the archives, *Antiquity* vol.85, 129–141.

- Cvjetičanin, Tatjana. 2014. Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Etnoantropološki problemi* 5/2, 259–268.
- Dafinger, Johannes. 2016. „Student and Scholar Mobility between Nazi Germany and Southern/Southeastern Europe“, in *Nazi Germany and Southern Europe, 1933–45. Science, Culture and Politics*, (Eds.), Clara, Fernando, Ninhos, Cláudia, Grishin, Sasha, 52–67, Palgrave Macmillan
- Daniel, Glynn. 1975. *A Hundred and Fifty Years of Archaeology*. Duckworth, London.
- De Morgan, Jacques. 1924. *Prehistoric Man. A General Outline of Prehistory*, Alfred A. Knopf, New York
- Diaz-Andreu, Margarita. 1996. „Constructing identities through culture: the past in the forging of Europe“. In *Cultural identity and archaeology: the construction of European communities*, eds. Paul Graves-Brown, Sian Jones and Clive Gamble, 48–61. London: Routledge.
- Diaz-Andreu, Margarita and Champion, Timothy (eds.) 1996. *Nationalism and Archaeology in Europe*, London: UCL Press – Westview Press.
- Eckel, Jan. 2008. „Historiography, Biography, and Experience: The Case of Hans Rothfels“ in *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*, 85–102, Berghahn Books
- Ehrich, Robert. 1974. „The Yugoslavian Interlude,“ in *Symposium in Memory of Hetty Goldman*, 38–42, Princeton University Press
- Eickhoff, Martijn. 2005. German archaeology and National Socialism. Some historiographical remarks, *Archaeological Dialogues*, Vol.12 (1), 73–90.

Eickhoff, Martijn. 2009. Historie "ukradeného" naleziště Assien Bohmers a vykopávky SS-Ahnenerbe v Dolních Věstonicích, *RegioM : sborník Regionálního muzea v Mikulově*, 129–146.

Eickhoff, Martijn. 2015. Replik auf Klaus Junker. Oder: Warum die Geschichte der Klassischen Archäologie im »Dritten Reich« nicht gleichzeitig Fachgeschichte sein kann, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Band 130, 411–418.

Epstein, T. Fritz. 1971. „War-Time Activities of the SS-Ahnenerbe“, in *On the Track of Tyranny*, Essays Presented by the Wiener Library to Leonard G. Montefiore, 77–95 Ayer Publishing

Eriksen, H. Tomas. 2004. *Etnicitet i nacionalizam, XX vek*, Beograd

Evans, D. Andrew. 2003. „Anthropology at War: Racial Studies of POWs during World War I“, in *Worldly provincialism : German anthropology in the age of empire*, (eds.) H. Glenn Penny and Matti Bunzl, 198–229, University of Michigan.

Fehr, Hubert. 2002. „*Volkstum* as paradigm: Germanic people and Gallo- Romans in early medieval archaeology since the 1930s“, in *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* (ed.) Andrew Gillett, 177–200,

Fehr, Hubert. 2004. Prehistoric archaeology and German Ostforschung: the case of the excavations at Zantoch, *Archaeologia Polona*, vol. 42:197–228.

Fehr, Hubert. 2018. „German Archaeology in Occupied Eastern Europe during World War II: A Case of Colonial Archaeology?“ in *Unmasking ideology in imperial and colonial archaeology : vocabulary, symbols, and legacy*, (eds.) Bonnie Effros and Guolong Lai, 29–58, University of California, Los Angeles

Fewkes, J. Vladimir. 1932. Excavations in the Late Neolithic Fortress of Homolka in Bohemia. A Preliminary Report, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 71 (6):357–392.

Fewkes, J. Vladimir. 1935. On the Interpretation and Dating of the site of “Belo Brdo” at Vinča in Yugoslavia, *Proceedings of the American Philosophical Society* Vo.75(7): 651–672.

Fewkes, J. Vladimir. 1936. Neolithic sites in the Moravo-Danubian Area (Eastern Yugoslavia), *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 12, 5–81.

Fewkes, J. Vladimir and Grbič, Miodrag. 1931. The Prehistory of Jugoslavia, *Discovery*, Vol. 1, No. 8, 247–251.

Fewkes, Vladimir, Goldman Hetty and Ehrich, Robert. 1933. Excavations at Starčevo, Yugoslavia, Seasons 1931 and 1932, *Bulletin of American School of Prehistoric Research* 9, 33–54.

Filow, Bogdan und Karel, Škorpil. 1927. *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochridasee*. Berlin

Forrer, Robert. 1907. *Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer*, Berlin, W. Spemann.

Fuko, Mišel. 2012. Šta je autor? *Polja* 473: 100–112.

Fuhrmeister, Christian. 2016. „Kunstschutz Serbien, Juli 1941 bis Juli 1944“, in *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*, B. Olschowsky, I. Loose (Hrsg.), 331–343, De Gruyter, Oldenbourg

Garašanin, Milutin. 1951a. Die Theiß-Kultur im jugoslawischen Banat, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 33, 125–132.

Garašanin, Milutin. 1951b. *Hronologija vinčanske grupe*, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana.

Garašanin, Draga. 1954. *Starčevačka kultura*, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana

Gašić, Ranka. 2005. *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*. Institut za savremenu istoriju, Beograd

Gerc, Kliford. 2010. *Antropolog kao pisac, XX vek*, Beograd

Givens, R. Douglas 2008. „The Role of Biography in Writing the History of Archaeology“. In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. Tim Murray and Christopher Evans, 177–193, Oxford: Oxford University Press

Götze, Alfred. 1903. Eine neue steinzeitliche Station in Serbien. *Globus* 83. Nr. 3, 37–41.

Graves-Brown, Paul, Jones, Sian and Gamble, Clive. (eds.). 1996. *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*, Routledge

Gummel, Hans. 1938. *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Walter de Gruyter, Berlin

Gustafsson, Anders. 1999. "...wiser than he himself at the time knew". The Histories of Archaeology and the Whig Problem, *Current Swedish Archaeology* 7, 27–35.

Grbić, Miodrag. 1922. Das Gräberfeld von Hallstatt, seine Zusammensetzung u. Entwicklung. Leipzig 1921. *Obzor praehistorický* I, 50–52.

Grbić, Miodrag. 1923a. Laténeský nález z Koštic n. Ohří, *Památky archeologické* XXXIII, 328–329.

Grbić, Miodrag. 1923b. Laténský nález z Bubenče, *Památky archeologické XXXIII*, 338

Grbić, Miodrag. 1924a. Národní museum v Belehrad, *Obzor praehistorický III*, 72

Grbić, Miodrag. 1924b. Praehistorická stanice ve Srem. Karlovcí (Karaš), *Obzor praehistorický III*, 49

Grbić, Miodrag. 1925. Starolaténská mohyla u Mirkovic nedaleko Hostouně na Domažlicku, *Obzor praehistorický IV*, 71–73.

Grbić, Miodrag. 1927. Předřímské bronzové nádoby na území Československé republiky, *Památky archeologické XXXV*, 370–387.

Grbić, Miodrag. 1929. *Pločnik. Aeneolithische Ansiedlung*, Prähistorische Denkmäler. Nationalmuseum in Belgrad.

Grbić, Miodrag. 1930. „Bemalte Keramik aus Starčevo im Banater Donaugelände – Jugoslavien“, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin Prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, pod redakcją J.Kostrzewskiego, Poznań, 111-112.

Grbić, Miodrag. 1940. Ausgrabungen in Heraclea Lyncetis bei Bitolj in Südserbien, *Bericht über den VI. Int. Kongress für Archäologie*, Berlin, 180–181.

Grbić, Miodrag. 1957. Preclassical Pottery in the Central Balkans: Connection and Parallels with the Aegea, the Central Danube Area and Anatolia, *American Journal of Archaeology* Vol. 61, No. 2, 137–149.

Green, Sally. 1981. *Prehistorian. A Biography of V. Gordon Childe*, Moonraker Publications

Grgec, Petar. 1936. Prijetnja neopaganizma nad Evropom, *Hrvatska prosvjeta*, god XXIII, br. 4, 145–159, 195–200.

Grujić, Radoslav. 1924. Skopsko naučno društvo, *Naša Starina*, Vol.3, No. 3. 75.

Grünert, Heinz. 1992. „Ur- und Frühgeschichtsforschung in Berlin“ In *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert*, (Hrsg.) Hansen, Reimer und Ribbe, Wolfgang, 91–148, Walter de Gruyter

Grünert, Heinz. 2002. *Gustaf Kossinna (1858-1931). Vom Germanisten zum Prähistoriker. Ein Wissenschaftler im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, Vorgeschichtliche Forschungen 22. Leidorf: VML Verlag Marie.

Hald, Karl. 1917. *Auf den Trümmern Stobis*, Stuttgart

Halle, Uta und Maharski, Dirk. „Forschungsstrukturen“ In *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*, Focke Museum, (Hrsg.), 57–64. Stuttgart: Theiss.

Hamilakis, Yannis. 1996. *Through the looking glass: nationalism, archaeology and the politics of identity*. *Antiquity* 70, 975–978.

Hamilakis, Yannis. 2007. *Nation and its Ruins*. Oxford: Oxford University Press

Hankins, L. Thomas. 1979. In Defence of Biography: The Use of Biography in the History of Science, *History of Science* 17 (1),1–16.

Hare, J. Laurence. 2014. Nazi Archaeology Abroad: German Prehistorians and the International Dynamics of Collaboration, *Patterns of Prejudice*, vol. 48, no. 1, 1–24

Haßmann, Henning. 2002. „Archaeology in the Third Reich“. In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience (Second edition)*, ed. Heinrich Härke, 67–142. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Herzfeld, Michael. 2002. The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism, *South Atlantic Quarterly* 101 (4), 899–926.

Hobsbaum, Erik. 2003. *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd

Hobsbom, Erik i Rejndžer, Terens. 2011. Izmišljanje tradicije, XX vek, Beograd

Hodder, Ian. 1991. „Archaeological theory in contemporary European societies“. In *Archaeological Theory in Europe: The Last Three Decades*, ed. by Ian Hodder, 1–24. London: Routledge.

Hoernes, Moritz. 1902. Deutschlands neolithische Altertümer. *Deutsche Geschichtsblätter* III, 145–152.

Hoernes, Moritz. 1903. Prof. Dr. Gustaf Kossinna: Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet. *Globus* 83. nr.10, 161–162.

Hoernes, Moritz. 1915. *Urgeschichte der bildenden kunst in Europa von den anfängen bis um 500 v. Chr.*, A. Schroll, Wien

Hoernes, Moritz. 1933. *Praistorija čoveka*, Nolit, Beograd

Holste, Friedrich. 1939. Zur chronologischen Stellung der Vinča Keramik. *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 26(1), 1–21.

Holtorf, Corenelius. 2007. *Archaeology is a Brand! The meaning of archaeology in contemporary popular culture*, Archaeopress

Jacobsthal, Paul. 1928. Bogdan Filow, Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochridasee. VIII und 110 Seiten mit 15 Lichtdrucktafeln und 119 Abbildungen im Text. Berlin und Leipzig 1927 (Walter de Gruyter), *Germania* Bd.11, Nr.2, 177–179.

Jacob-Friesen, H. Karl. 1928. *Grundfragen der Urgeschichtsforschung: Stand und Kritik der Forschung über Rassen, Völker und Kulturen in urgeschichtlicher Zeit*, Hannover

Janjetović, Zoran. 2012. *U skladu sa nastalom potrebom...prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Insitut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Jezernik, Božidar. 2007. *Divlja Evropa, XX vek*, Beograd

Johnson, Matthew. 2011. On the nature of empiricism in archaeology, *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.) 17, 764–787.

Jovanović, Vladan. 2002. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Junker, Klaus. 2015. Klassische Archäologie, Nationalsozialismus und Gegenwart, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Band 130, 377–410.

Kaeser, A. Mark. 2003. Historicism, biography, and the origins of prehistoric archaeology. About a doctoral dissertation on "L'Univers du préhistorien. *Bulletin of the History of Archaeology* 13/1, 29–32.

Kaeser, A. Mark. 2008. „Biography as microhistory. The relevance of private archives for writing the history of archaeology“, in *Archives, ancestors, practices. Archaeology in the light of its history* (eds), Nathan Schlanger and Jord Nordbladh , 9–20, Oxford.

Kaeser, A. Mark. 2013. Biography, science studies and the historiography of archaeological research: Managing personal archives, *Complutum*, Vol. 24 (2), 101–108

Karlsgodt, C. Elizabeth. 2011. *Defending National Treasures, French Art and Heritage under Vichy*. Stanford: Stanford University Press

Kater, Michael. 2006. *Das "Ahnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, 4. Auflage, Oldenbourg Verlag, München

Kašanin, Milan. 1936. Muzej kneza Pavla, *Jugoslovesnki istoriski časopis*, God II, sv.1-4, 421–430.

Kershaw, Ian. 1993. 'Working Towards the Führer.' Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship, *Contemporary European History*, Vol. 2, No. 2, 103–118

Keršo, Ijan. 2003. *Hitler, 1889–1936 : Hibris, Utopija*, Beograd

Kershaw, Ian. 2008. „Biography and the Historian: Opportunities and Constraints“, in *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*, (eds.) Volker R. Berghahn and Simone Lässig, 27–39, Berghahn Books

Kiš, Danilo. 2006. „Reč palimpsest“ u *Skladište* (ur.) Mirjana Miočinović, 174–176, Prosveta

Kiš, Danilo. 2012. „Život, literatura“ u *Gorki talog iskustva*, (ur.) Mirjana Miočinović, 174–189, Arhipelag

Koen, Stenli. 2001. *Stanje poricanja*, Samizdat B92, Edicija REČ

Kohl, Philip and Fawcett, Clare. (eds.). 1995. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge University Press

Kolkenbrock, Marie. 2017. „Life as Trajectory: Pierre Bourdieu’s ‘The Biographical Illusion’“, in *Biography in Theory, Key Texts with Commentaries*, Ed. by Hemecker, Wilhelm / Saunders, Edward, 217–228, De Gruyter Textbook.

Korošec, Josip. 1946. Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, *Glasnik državnog muzeja u Sarajevu I*, n.s, 7–38.

Kossinna, Gustaf. 1902. Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet. *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 161–222.

Kossinna, Gustaf. 1911a. *Die Herkunft der Germanen; zur methode der Siedlungsarchäologie*. Würzburg: Curt Kabitzsch.

Kossinna, Gustaf. 1911b. Todesfälle, Josef Wladislaus Pič, *Mannus* 3, 328.

Kossinna, Gustaf. 1921. *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*, Curt Kabitzsch Verlag.

Kott, Christina. 2017. „Kunstschutz im Zeichen des totalen Krieges“. Johann Albrecht von Reiswitz und Wilhelm Unverzagt in Serbien, 1941–1944, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 49, 245–270.

Kraljević, Gojko. 1967. Dr Jozo Petrović, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXI–XXII*, 185

Kreso, Muharem. 1979. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

Kroeber, Alfred and Kluckhohn, Clyde. 1952. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Harvard University Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Papers 47. New York: Random House, Inc.

Kun, Tomas. 1974. *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd

Kuhn, Thomas. 1977. „The History of Science”, in *The Essential Tension: Selected*

Studies in Scientific Tradition and Change, 103–126, Chicago and London: University of Chicago

Kühn, Herbert. 1923. *Die Kunst der Primitiven*, Delphin Verlag, München, dostupno na <https://archive.org/details/diekunstderprimi00kuhn/>

Lässig, Simone. 2008. „Introduction: Biography in Modern History–Modern Historiography in Biography“, in *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*, (eds.) Volker R. Berghahn and Simone Lässig, 1–26, Berghahn Books

Levi, Primo. 2002. „Siva zona“ u *Potonuli i spaseni*, 30–62, Clio, Beograd

Link, Fabian. 2009. The Internationalism of German Castle Research: Bodo Ebhardt, His European Network, and the Construction of 'Castle Knowledge', *Public Archaeology*, 8(4), 325–350.

Ljuština, Marija. 2013. Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia, *Acta Archaeologica Carpathica XLVIII*, 87–109.

MacCurdy, G. George. 1929. Old-World Prehistory in Retrospect and Prospect, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 68, No. 2, 95–106.

Maischberger, Martin. 2002. German Archaeology During the Third Reich, 1933-45: A Case Study Based on Archival evidence, *Antiquity* 76, 209–218.

Makuljević, Nenad. 2013. The political reception of the Vienna School: Josef Strzygowski and Serbian art history, *The Journal of Art Historiography* 8, 1–13, dostupno na <https://arthistoriography.wordpress.com>

Males, Branimir e Grbić, Miodrag. 1932/1930. Alcune impronte digitali su un vaso

neolitico. *Rivista di Antropologia*, XXIX, 603–606.

Malović, Ilija. 2008. Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX vek, *Sociologija* vol. 50, br. 1, str. 79–96.

Mandić, Mihovil. 1927. Rezultati otkapanja neolitskog naselja u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXXIX/2, 199–206.

Manojlović Pintar, Olga. 2011. „Delusion and Amnesia: Ideology and Culture in Nedić’s Serbia“, in *Serbia and the Serbs in World War Two*, Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), 93–108, Palgrave Macmillan

Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. 2011. „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities”. In *Building National Museums in Europe 1750–2010*, (eds.) Peter Aronsson and Gabriella Elgenius, 779–815. Linköping University Electronic Press

Manoschek, Walter. 1995. »Serbien ist judenfrei« *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, R. Oldenbourg Verlag, München

Mahsarski, Dirk und Gunter Schöbel. 2013. „Von Gustaf Kossinna zur NS-Archäologie“, In *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*, Focke Museum, (Hrsg.), 31–36. Stuttgart: Theiss.

Marks, Karl. 1978. *Kapital I*, Prosveta

Marks, Karl. 2017[1885]. *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Mediterran Publishing

Marchand, Suzanne. 1996. *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton: Princeton University Press

Marschalleck, H.Karl. 1971. Erinnerungen an Wilhelm Unverzagt, *Praehistorische Zeitschrift* 46(1),1–3

Mayr, Ernst. 1990. When Is Historiography Whiggish? *Journal of the History of Ideas* 51, no. 2, 301–309.

Mellink J. Machteld, and Quinn, M. Kathleen. 2006. „Hetty Goldman, 1881–1972,” in *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists*, ed. Getzel M. Cohn and Martha Sharp Joukowsky, University of Michigan Press

Menghin, Oswald. 1913. Vasić M. Gradac. Preistorijsko nalazište latenskog doba. Glas Srpske Kraljevske Akademije LXXXVI. Drugi razred 51. 1911. (Str. 97–134). *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXXIII*, 240–241.

Menghin Oswald. 1928. Ka preistoriji vršacke oblasti, *Starinar*, Књига VI (за 1926 и 1927), 15–29.

Mihajlović, Vladimir. 2015. *Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima*, Doktorska disertacija, Odeljenje za arheologiju, Univerzitet u Beogradu.

Milinković, Mihailo. 2006. „Der Werdegang der akademischen Archäologie in Serbien“. In *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) in europäischen Vergleich*, J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe and C.Theune, (eds.), 249–262, Rahden/Westfahlen: Marie Leidorf.

Milosavljević, Monika. 2015. *Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji*. Doktorska disertacija, Odeljenje za arheologiju, Univerzitet u Beogradu.

Milojčić, Vladimir. 1943. Das vorgeschichtliche Bergwerk „Šuplja Stena“ am Avalaberg bei Belgrad (Serbien), *Wiener Prähistorische Zeitschrift* XXX, 41–54.

- Milojčić, Vladimir. 1944. *Das ältere Neolithikum in Serbien*, Dissertation, Wien
- Milojčić, Vladimir. 1949. *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin: Verlag Gebr. Mann
- Moro Abadía, Oscar. 2009. The History of Archaeology as Seen Through the Externalism-Internalism Debate: Historical Development and Current Challenges. *The Bulletin of the History of Archaeology*, 19(2), 13–26.
- Moro Abadía, Oscar. 2010. Beyond externalism. Exploring new directions in the history of archaeology, *Archaeological Dialogues* 17 (2), 215–236.
- Moro Abadía, Oscar. 2013. „The History of Archaeology as a Field: From Marginality to Recognition“, in *Human expeditions : inspired by Bruce Trigger*, edited by Stephen Chrisomalis and Andre Costopoulos, Toronto : University of Toronto Press, 90–101.
- Murray, Tim and Evans, Christopher (eds.). 2008. *Histories of Archaeology: a reader in the history of archaeology*, Oxford University Press
- Niederle, Lubor. 1912. G.Kossinna. Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft, Mit 157. Abb im Text, (Würzburg 1912. C. Kabitsch.) Mannus Bibliothek, *Pravek* VIII, 120–121.
- Niederle, Lubor. 1914. Poznámky k otázce slovanskosti našich polí popelnicových, *Památky archeologické* XVI, 181–187.
- Niederle, Lubor a Buchtela, Karel. 1910. *Rukověť české archeologie*, Praha
- Nikolajev-Kus, Mirko. 1929. Naši muzeji, *Narodna starina*, Vol.8, no.20, 200–201.

Novaković, Predrag. 2011. „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective“. In *Comparative Archeologies: A Sociological View of the Science of the Past* Lozny, L.R., (ed.), 339–461. New York: Springer.

Novaković, Predrag. 2012. „The ‘German School’ and its Influence on the National Archaeologies of the Western Balkans.“ In *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Migotti, B., (ed.), 51–71, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

Obermeier, Robert. 2016. *Kurt Willvonseder, Vom SS-Ahnenerbe zum Salzburger Museum Carolino Augusteum*, Otto Müller Verlag

Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta*. Beograd: Geopoetika.

Palavestra, Aleksandar. 2012. Vasić pre Vinče (1900-1908), *Etnoantropološki problemi* 7(3), 649–679.

Palavestra, Aleksandar. 2013. Čitanja Miloja Vasića u srpskoj arheologiji, *Etnoantropološki problemi*, 8(3), 679–713.

Palavestra, Aleksandar and Babić, Staša. 2016. False Analogy: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia), *European Journal of Archaeology*, Vol. 19 (2), 1–19.

Palavestra, Aleksandar i Milosavljević, Monika. 2016. Vasićev zakon periferije, *Etnoantropološki problemi* 11(3), 619–649.

Periša, Darko. 2007. Mihovil Mandić kao arheolog, *Arheološki radovi i rasprave* 15, 249–283.

Pesditschek, Martina. 2005. Die Karriere des Althistorikers Fritz Schachermeyer im Dritten Reich und in der Zweiten Republik, *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 25, 41–72.

Pollak, Marianne. 2015. *Archäologische Denkmalpflege zur NS-Zeit in Österreich*, Kommentierte Regesten für die "Ostmark", Böhlau.

Pringle, Heather. 2006. *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, Hyperion, New York

Rathgen, Friedrich. 1905. *The preservation of antiquities; a handbook for curators*, Cambridge University Press

Reche, Otto. 1909. Zur Anthropologie der jüngeren Steinzeit in Schlesien und Böhmen, *Archiv für Anthropologie* N.F. VII, 220–237.

Reinach, Salomon. 1894. Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha, u prevodu Uredništva GZM, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 6, 798–800.

Reinecke, Paul. 1931. Pločnik. Eine Prähistorische Ansiedlung aus der Kupferzeit (Prähistorische Denkmäler, National Museum in Belgrad I). *Wiener Prähistorische Zeitschrift* XVIII, 70–72.

Remmert, Volker. 2004. What's Nazi about Nazi Science? Recent Trends in the History of Science in Nazi Germany, *Perspective on Science*, vol.12, no.4, 454–475.

Rendić-Miočević, Duje. 1978. Vladimir Milojević (1918-1978). *Ljetopis JAZU*, knj. 82, 417–419.

Ristović, Milan. 1991. *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd

Ristović, Milan. 2008. Rural 'anti-utopia' in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War, *European Review of History—Revue européenne d'histoire* 15 (2), 179–192

Römer, Ruth. 1989. *Sprachwissenschaft und Rassenideologie in Deutschland*, München

Salač, Vladimír. 2006. „Abriss der Geschichte der Universitätsarchäologie in Tschechien bis zum 2. Weltkrieg“. In *The beginnings of academic pre- and protohistoric archaeology (1890–1930) in a European perspective*, Hrsg. J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe, C. Theune, 221–236. Rahden: Verlag Marie Leidorf

Saalman, Timo. 2014. *Kunstpolitik der Berliner Museen 1919–1959*. Berlin: Walter de Gruyter

Samida, Stefanie. 2010. „Schliemanns Erbe? Populäre Bilder von Archäologie in der Öffentlichkeit“, In *Geschichte, Archäologie, Öffentlichkeit: Für einen neuen Dialog zwischen Wissenschaft und Medien* (Hrsg.) Gehrke, Hans-Joachim und Sénécheau, Miriam, Transcript Verlag, 31–48.

Saria, Balduin. 1927. Vor- und frühgeschichtliche Forschung in Südslavien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 16, 86–118.

Saria, Balduin. 1929. Miodrag Grbić, Pločnik. Aeneolithische Ansiedlung (Prähistorische Denkmäler. Nationalmuseum in Belgrad Heft 1). *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* X, 69.

Saria, Balduin. 1930a. Miodrag Grbić, Pločnik. Aeneolithische Ansiedlung (Prähistorische Denkmäler. Nationalmuseum in Belgrad Heft 1), *Germania* 14/4, 187–188.

Saria, Balduin. 1930b. Die archäologische Forschung in Jugoslavien, *Slavische Rundschau* Vol. II, 8–12, 189–194.

Sarija, Balduin. 1936. Šesto naučno putovanje nemačkih i podunavskih arheologa. *Jugoslovenski istoriski časopis* II (4), 734–740.

Scheffel, David and Kandert, Josef. 1994. Politics and Culture in Czech Ethnography, *Anthropological Quarterly*, Vol. 67, No. 1, 15–23.

Schlanger, Nathan and Nordbladh, Jarl. (eds.) 2008. *Archives, ancestors, practices: archaeology in the light of its history*, Berghahn Books, New York

Schmidt, Hubert. 1911. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909-10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien), *Zeitschrift für Ethnologie* 43, 582–601.

Schöbel, Gunter. 2007. „Hans Reinerth, From Archaeologist to Reichsamtssleiter (1918 – 1945)“. In: *L'archeologie nationale-socialiste dans les pays occupés à l'ouest du Reich. Actes de la table ronde internationale „Blut und Boden“*, 45–60, Infolio éditions Gollion.

Schöbel, Gunter. 2015. „Hans Reinerth, Seine Forschungen und Grabungen zum Neolithikum in Thessalien.“ In: *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde*, (Hrsg.) Eva Alram-Stern und Angelika Dousougli-Zachos, Habelt Verlag Bonn 2015, 17-49.

Schrader, Otto. 1906. *Sprachvergleichung und Urgeschichte: Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums*, Jena : H. Costenoble

Schrader, Hans. 1932. Eine Neue Statuette der Athena Parthenos, *Archäologischer Anzeiger*, 89–97.

Schuchhardt, Karl. 1891. *Schliemann's Excavations: An Archaeological and Historical Study*, Macmillan and Co, London and New York.

Schuchhardt, Karl. 1913. Westeuropa als alter Kulturkreis, *Sitzungsberichte der Königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin XXXVII*, 734–765.

Schuchhardt, Karl. 1916. Nordischer Einfluß im Mykenischen: Die geschichte eines ornamentmotivs, *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen* 37, 155–173.

Schuchhardt, Karl. 1919. *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung*, Verlag von Karl 3. Trübner

Schuchhardt, Karl. 1932. Georg Karo. Die Schachträger von Mykenai. Text II. Teil, 4°, S. 173–372. München, Bruckmann, 1933, *Praehistorische Zeitschrift* 23, 342–345.

Schuchhardt, Karl. 1937. Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, Nr.4, 3–37.

Schuchhardt, Karl. 1938. Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, *Forschungen und Fortschritte* 14, 109–110.

Schumacher, Karl. 1905. Vorgeschichtliche Funde und Forschungen, hauptsächlich in Westdeutschland. *Bericht über die Fortschritte der römisch-germanischen Forschung: im Jahre 1904*, 3–13.

Shnirelman, A. Victor. 1996. „The faces of the nationalist archaeology in Russia”, in *Nationalism and archaeology in Europe*, (eds.) Diaz-Andreu, Margarita and Champion, Thimoty, 218–242, London: UCL Press – Westview Press.

Shortland, Michael, and Richard Yeo. 1996. „Introduction “ In *Telling Lives in Science: Essays on Scientific Biography*, (eds.) Shortland, Michael and Yeo, Richard, Cambridge University Press, 1–44.

Sklenář, Karel. 1983. *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*, Leicester University Press

Sklenář, Karel. 2014. *Praveká a rane stredoveká archeologie v dejinách Národného múzea. Prehistoric and Medieval Archaeology in the History of National Museum*. Prag, Národní Muzeum

Sommer, Ulrike and Gramsch Alexander, 2011. „German Archaeology in Context. An Introduction to History and Present of Central European Archaeology“, in *A History of Central European Archaeology. Theory, Methods, and Politics*, (eds.) A. Gramsch and U. Sommer, 7–40, Budapest, Archaeolingua

Söderqvist, Thomas. 2007. „A New Look at the Genre of Scientific Biography“, in *The History and Poetics of Scientific Biography*, (ed.) Söderqvist, Thomas, 1–16, University of Copenhagen, Denmark

Speck, G. Frank. 1942. Vladimir Jaroslav Fewkes, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 44, No. 3, 476–477.

Steuer, Heiko. 2001. „Herbert Jankuhn und seine Darstellungen zur Germanen- und Wikingerzeit“ in *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. (Hrsg.) Heiko Steuer, 417–473, Berlin: Walter de Gruyter

Stele, France. 1936. Spomeniško varstvo v Jugoslaviji, II, *Jugoslovenski istoriski časopis* II, sv.1-4, 49–100.

Stewart, Charles. 2003. Dreams of treasure: temporality, historicization and the unconscious. *Anthropological Theory* 3(4): 481–500.

Stocking, W. George. 1965. On the limits of ‘presentism’ and ‘historicism’ in the historiography of the behavioral sciences. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, Vol. 1 (3), 211–218.

Stocký, Albin. 1912. Poznámky k některým názorům na český neolith v novější německé literatuře, *Pravek* VIII, 26–36.

Stocký, Albin. 1919. Studie o českém neolithu, I. *Památky archaeologické XXXI*, 67–87, 121–134.

Stocký, Albin. 1922. Praehistorie a národopis, *Národopisný Věstník Československý XV*, 12–22.

Stocký, Albin. 1925. V. Gordon Childe. The Dawn of European Civilisation. Londýn. 1925. 8, str. I—XVI., 1—328, 148 obr. v textu, 4 mapy, *Památky archaeologické*, 34(3-4), 570–576.

Stocký, Albin. 1926. *Pravěk země české*, Praha

Škorić, Marko. 2010. *Sociologija nauke. Mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića

Špengler, Osvald. 1989. *Propast Zapada I*, Književne novine

Tallgren, M. Aarne. 1937. The Method of Prehistoric Archaeology, *Antiquity*, Vol. 11, 152–161.

Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek

Tompa, Ferenc. 1929. *Die Bandkeramik in Ungarn, die Bükker- und die Theiss-kultur*, Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája

Tompa, Ferenc. 1934a. „Die wichtigsten Probleme der ungarischen Urgeschichtsforschung”. In *Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, London, 245–249.

Tompa Ferenc. 1934b. Gustaf Kossinna 1858-1931, *Archaeologiai Értesítő XLVI*, 193

Tompson, Mark. 2014. *Izvod iz knjige rođenih*, Clio

Trebsche, Peter. 2005. „Zu den internationalen Beziehungen der Urgeschichtsforschung in Oberösterreich während der Zwischenkriegs – und Nazizeit“, In: *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West und Südböhmen*, 178–188, Rahden/Westf: Marie Leidorf GmbH Verlag.

Trigger, Bruce. 1980. *Gordon Childe. Revolutions in Archaeology*, Columbia University Press

Trigger, Bruce. 1984. Alternative archaeologies: nationalist, colonialist, imperialist, *Man* 19, 355–70.

Trigger, Bruce. 1985. „Writing the History of Archeology: A Survey of Trends“, in *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*, ed. George W. Stocking, 218–235, Madison (WI): University of Wisconsin Press.

Trigger, Bruce. 1994. The Coming of Age of the History of Archaeology, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 2(1),113–136.

Trigger, Bruce. 2006. *History of Archaeological Thought*, 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge.

Trigger, Bruce. 2008. „Historiography“ in *Histories of Archaeology*, (eds.) Tim Murray and Christopher Evans, Oxford: Oxford University Press, 360–377.

Trevor Roper, Hugh. 2000. *Hitler's Table Talk, 1941-1944*, Enigma books, New York

Unverzagt, Wilhelm. 1954. Die Burganlage über dem Kloster St. Erasmo am Ochridasee, *Germania* 32, 19–21.

Unverzagt, Wilhelm. 1958. Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad, *Praehistorische Zeitschrift* 36, 271–274.

Van Reybrouck, David. 2002. Boule's Error: on the Social Context of Scientific Knowledge, *Antiquity* 76, 158–164.

Veit, Ulrich. 1989. „Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity“. In *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, ed. Steven J. Shennan, 35–56. London: Unwin Hyman.

Veit, Ulrich. 2011. „Toward a Historical Sociology of German Archaeology“. In *Comparative Archaeology. A Sociological View of the Science of the Past*, Ludomir R. Lozny, editor, pp. 53–79. Springer, New York, NY

Vulić, Nikola et Grbić, Miodrag. 1937. *Corpus vasorum antiquorum*, Belgrade - Musée du Prince Paul, dostupno na <https://www.cvaonline.org/>

Vučetić, Radina. 2004. Muzej kneza Pavla – izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu, *Tokovi istorije*, 1– 2, 23– 43.

Vujić, Vladimir. 1989. „Osvald Špengler i njegovo delo“, u *Propast Zapada I*, Osvald Špengler, Književne novine, 9–21.

Vulić, Nikola. 1928. Prehistorija, u *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* III, (ur.) Stanoje Stanojević, Bibliografski zavod D.D. Zagreb, 658–660.

Welzer, Harald. 2012. „The Collateral Damage of Enlightenment: How Grandchildren Understand the History of National Socialist Crimes and Their Grandfathers' Past“ in *Victims and Perpetrators: 1933-1945 (Re)Presenting the Past in Post-Unification Culture*, (Eds.) Cohen-Pfister, Laurel, Wienroeder-Skinner, Dagma, 285–295, Walter de Gruyter.

Wiwjorra, Ingo. 1996. „German archaeology and its relation to nationalism and racism”. In *Nationalism and archaeology in Europe*, eds. Díaz-Andreu, Margarita and Champion, Timothy, 164–188. London: UCL Press – Westview Press.

Wiwjorra, Ingo. 2002. „'Ex oriente lux'—'Ex septentrione lux': Über den Widerstreit zweier Identitätsmythen.” In Achim Leube (Hrsg.), *Prähistorie und Nationalsozialismus, Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945*, Heidelberg, 73–106.

Wilke, Georg. 1925. Depotfund, *Reallexikon der Vorgeschichte* Bd. 2. Berlin 362–363.

Zec, Dejan. 2012. Proposed Olympic Complex in Belgrade – Project by Hitler’s Architect Werner March, in V. Mako, M. R. Blagojević, M. V. Lazar (eds.) *International Conference Architecture and Ideology CD Proceedings*, (pp. 958–966), Faculty of Architecture University of Belgrade.

Zimmerman, Andrew. 2001. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*, University Of Chicago Press

***

Аноним. 1904. Лубор Нидерле, *Годишњак српске краљевске академије XVII*, 385–387.

Аноним. 1920. Наши академци у Прагу, *Нова Европа*, бр. 4 (21.октобар), 166–167.

Аноним. 1921а. Скупови Академије Уметности - 11 скуп 9. јуна 1920. г, *Годишњак српске краљевске академије XXIX*, 30–34.

Аноним. 1921б. Извештај секретара академије о раду српске краљевске академије у 1920. години, *Годишњак српске краљевске академије XXIX*, 123–133.

Аноним. 1922. Скупови Предсеништва Академије - IV Скуп 30. маја 1921.

Годишњак српске краљевске академије XXX, 107–112.

Аноним. 1926. Ко је ко? *Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. (ур.)

Добривоје Стошовић, 442–493, Графички институт “Народна мисао”, Београд,

Аноним. 1931. Стоби крај Криволака, *Радио Београд*, бр. 25, год.3, 7

Аноним. 1955. „Сремски Карловци – Караш“, у *Каталог керамике*, Праисторија II, Народни музеј у Београду, 55–78.

Бабић, Сташа. 2008. *Грци и други*. Београд, Слио

Бандовић, Александар. 2017. Милоје Васић и Густаф Косина: сурет који се није догодио? *Зборник Народног музеја у Београду XXIII/1*, 409–433.

Бењамин, Валтер. 2017. *Анђео историје*, Службени гласник, Београд

Бошковић, Ђурђе. 1936. Музеј кнеза Павла, *Српски књижевни гласник* 47, бр.1, 231–234.

Бошковић, Ђурђе. 1950. Уводна реч, *Старинар* н.с. I, 1–4.

Бошковић, Ђурђе. 1982. „Прва сопствена искуства, проблеми, перспективе.“ у *Сећања конзерватора*, (ур.) Радомир Станић, 15–27. Београд

Будимир, Милан. 1937а. Васић М.М., Преисториски Винча, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 17, 328–331.

Будимир, Милан. 1937б. Значај Васићеве Винче, *Српски књижевни гласник*, књига 50, н.с, јануар-април, 455–461.

Васић, Милоје. 1906. Извештај о раду у археолошком одељењу Народног музеја у год. 1905, *Годишњак српске краљевске академије* 19, 241–268.

Васић, Милоје. 1911. Народни музеј - Историјско-уметнички музеј, *Просветни гласник*, број. 3 и 4, година XXXII, 304–309.

Васић, Милоје. 1912. Жуто брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини, *Старинар* (н.р.) 5, 1–207

Васић, Милоје. 1914а. Жуто брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини IV, V, VI. *Старинар* (н.р.) 6, 1–93.

Васић, Милоје. 1914б. Народни музеј у 1912. години, *Годишњак српске краљевске Академије* XXVI, 180–202.

Васић, Милоје. 1921. Шесдесетогодишњица Стјиговскога. Један одговор, од Др. Милоја М. Васића, професора Универзитета, *Нови живот* IV, 364–368.

Васић, Милоје. 1927. Археолошки институт Срба, Хрвата и Словенаца. *Српски књижевни гласник* XXII: 33–43.

Васић, Милоје. 1932. *Преисториска Винча I. Индустија цинабарита и косметика у Винчи*. Београд: Државна штампарија.

Велмар-Јанковић, Владимир. 1936. О овом нашем времену, *Мисао*, књига XXI, св.1. и 2, 1–9

Вујиновић, Андреј. 2015. *Светозар Радојчић. Живот и дело*, Завод за уџбенике

Вулић, Никола. 1921. Наше земље у старо доба, *Браство* XV, 23–42.

Вулић, Никола. 1922а. Историја као наука, приступна академска беседа академика Николе Вулића. *Глас Српске краљевске академије* 58, 49–66.

Вулић, Никола. 1922б. Југославија у античко доба, *Мисао*, књига X, свеска 3, 1393–1398.

Вулић, Никола. 1923а. Старине у нашој земљи, *Браство* XVII, 1–18.

Вулић, Никола. 1923б. Попов, Р. и Мушмов, Н. Ръководство за събиране на старини и монети, Софија, 1922, Мала 8, стр.233, *Старинар*, трећа серија, II, 183–184.

Вулић, Никола. 1928. Археолошка испитивања у Јужној Србији, *Гласник скопског научног друштва* III, 236–238.

Вулић, Никола. 1932. Један нов гроб код Требеништа, *Гласник скопског научног друштва* XI, 1–41.

Вулић, Никола. 1933. Археолошка открића код Требеништа (са 7 репродукција), *Летопис матице српске* књ.335, св.1, 22–31.

Вулић, Никола. 1938. Најстарија уметност наше земље. *Српски књижевни гласник* 53, 377–388.

Вулић, Никола. 1939. Carl Schuchhardt, Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1937. 8, 278), *Jugoslovenski istoriski časopis* V, 247–248.

Гачић, Дивна. 2005. *Мидораг Грбић - живот и дело*, Завичајна збирка. Сремски Карловци

Гарашанин, Милутин. 1947. Положај Бутмира према преисториским налазиштима у Србији, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* II, 1–12.

Гарашанин, Милутин. 1949. Неколико напомена уз дело „Јонска колонија Винча“ од професора М.М.Васића, *Историски гласник* 4, 102–106.

Гарашанин, Милутин. 1950. Потиска култура у Банату, *Старинар* н.с. I, 19–25.

Гарашанин, Милутин. 1957. О пореклу и хронологији балканског неолита, *Старинар* н.с. V/VI, 29–34.

Гарашанин, Милутин. 1984. Допринос Стариноара праисторијској археологији Србије, *Старинар* н.с. XXXV, 51–84.

Гарашанин, Милутин и Гарашанин, Драга. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*,

Гарашанин, Драга. 1984. „Насеље старчевачке културе“. У *Винча у праисторији и средњем веку*, ур. Стојан Ћелић, 13–22. Београд: Српска академија наука и уметности.

Гвозденовић, Душан (ур.).1979. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, Документи немачког Рајха 1942, том XII, књ.2, Војноисторијски институт, Београд

Грбић, Миодраг. 1927. Војвођански музеј, *Летопис матице српске* 313, јули-август-септембар, 129–133.

Грбић, Миодраг. 1928. Из преисторије Војводине - сребрна остава из Чуруга на Тиси, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* I, 10–22.

Грбић, Миодраг. 1929а. Неолитско насеље у Карашу код Сремских Карловаца, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* II, 87.

- Грбић, Миодраг. 1929b. Преисторијска пластика из Плочника, у (ур.) Мирко Цветков, *Рашка, Уметничка смотра I*, Београд.
- Грбић, Миодраг. 1929c. Из нумизматичке збирке Историјско-уметничког музеја у Скопљу, *Гласник скопског научног друштва V*, 51–57.
- Грбић, Миодраг. 1930a. Jenő Hillebrand. Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza, Стр.54, сл.17 и табл. VII, *Archaeologia hungarica, IV*. Budapest, 1929, *Гласник историског друштва у Новом Саду III (2)*, 328.
- Грбић, Миодраг. 1930b. Ferenc v. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn. Стр. 72, Табл. LXI. *Archaeologia hungarica, V-VI*. Budapest, 1929, *Гласник историског друштва у Новом Саду III (2)*, 328.
- Грбић, Миодраг. 1930c. Керамика бакарног доба из налазишта код Чоке у Банату, *Гласник историског друштва у Новом Саду III (2)*, 198–206.
- Грбић, Миодраг. 1930d. Брестовик, остава с краја бронзаног доба, *Старинар V* (књига за 1928, 1929, 1930), 152–155.
- Грбић, Миодраг. 1930e. Неке римске сребрне фибуле Народног музеја у Београду, *Старинар V* (књига за 1928, 1929, 1930), 175–180.
- Грбић, Миодраг. 1930f. Бронзана стауета Венере из Заклопаче близу Београда, *Старинар V* (књига за 1928, 1929, 1930), 181–184.
- Грбић, Миодраг. 1931. Привина глава. Остава с краја бронзаног доба, *Старинар VI*, 24–31.
- Грбић, Миодраг. 1933/34a. Неолитско гробље у Ботошу код Великог Бечкерека, *Старинар, трећа серија, VIII/IX*, 40–58.

Грбић, Миодраг. 1933/34b. Милоје М. Васић: Преисторијска Винча I. Индустија цинабарита и косметика у Винча, *Старинар VIII/IX*, 322–326.

Грбић, Миодраг. 1935. Извештај о раду на ископавању римске Басијане код Доњих Петроваца у Срему, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књига VIII, 483–486.

Грбић, Миодраг. 1936. Архитектура у Басијани (Сремски Петровци), *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књига IX, 19–31.

Грбић, Миодраг. 1937a. Архитектура у Басијани код Доњих Петроваца у Срему, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књига X, 1–7.

Грбић, Миодраг. 1937b. Декоративна грнчарија нашег Подунавља, *Уметнички преглед 2*, новембар, 42–43.

Грбић, Миодраг. 1938. Етрурија, *Уметнички преглед 6 и 7*, март-април, 163–165.

Грбић, Миодраг. 1939a. Откопавања у Хераклеји Линкестис код Битоља, *Уметнички преглед 8*, октобар, 231–235.

Грбић, Миодраг. 1939b. Келтска уметност, *Уметнички преглед 6*, јуни, 178–180.

Грбић, Миодраг. 1939c. „Преисторијско доба Војводине”. У *Војводина I*, (ур.) Душан Поповић, 47–60. Нови Сад.

Грбић, Миодраг. 1939d. Културна позадина нашег формирања, *XX Век*, број 2, фебруар, 29–32.

Грбић, Миодраг. 1939e. Приказ, *Die Antike 3*, *Уметнички преглед 10*, децембар, 318.

Грбић, Миодраг. 1940а. Делфи, *Уметнички преглед*, 4 и 5, април и мај, 105–107.

Грбић, Миодраг. 1940б. Олимпија, *Уметнички преглед*, 6 и 7, јуни и јули, 170–173.

Грбић, Миодраг. 1941а. Михаило Валтровић, први српски археолог и музеолог, *Летопис Матице српске* 355, 1-2, 97–102.

Грбић, Миодраг. 1941б. Пергамонски олтар, *Уметнички преглед* 1, јануар, 4–7.

Грбић, Миодраг. 1943. Пресловенска уметност и култура Балкана, *Просветни гласник* год. LIX, мај-јуни, број 9-10, 352–360.

Грбић, Миодраг. 1950. Градиште код Кикинде, *Старинар* I, н.с, 113–118.

Грбић, Миодраг. 1951а. Коста Новаковић, *Старинар* II, н.с, 351.

Грбић, Миодраг. 1951б. Етногенеза Јужних Словена. Теметска изложба у Уетничком музеју, *Старинар* II, н.с, 290–291.

Грбић, Миодраг. 1953. *Основи истраживања археолошких налазишта*, САН, Београд

Грбић, Миодраг. 1956. *Светла испод земље-биографија једног археолога*, аутобиографија. Рукописно одељење Библиотеке Матице српске бр. М-12424

Грбић, Миодраг. 1959. Старчево као најранији израз неолитске економике на Балкану, *Старинар* IX/X, н.с, 11–18.

Грбић, Миодраг и Бошковић, Ђурђе. 1932. Преисторијски споменици у околини Косовске Митровице, *Гласник скопског научног друштва* 5, 225–228.

Грујић, Радослав. 1928. Откопавање Светих Аранђела код Призрена, *Гласник скопског научног друштва* III, 239–274.

Димић, Љубодраг. 1996. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941 I*, Стубови културе.

Ђерић, Василије. 1921. Лубор Нидерле и македонско питање, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1, 170–176

Ердељановић, Јован. 1928. Предлог за проучавање народа у Јужној Србији, *Гласник скопског научног друштва* III, 275–277.

Зега, Никола. 1923. Народни музеј у Београду, *Просветни гласник*, бр.7 и 8, година XL, 517–521.

Илић, Александар. 1924. Праг, *Мисао* XIV, св. прва, 67–75.

Јанковић, Марко. 2018. *Археолошке путање и странпутице Адама Оршића*, Народни музеј Ниш и Филозофски факултет у Београду

Јовановић, Владан. 2012. Културно-образовна мисија Радослава Грујића у Скопљу (1920-1937), *Зборник радова Матице Српске за историју*, бр. 84, Нови Сад, 143–154.

Карапанцић, Душан. 1921. Извештај о раду Народног музеја - одсеци преисториских и класичних старина, *Годишњак српске краљевске академије* XXIX, 151–160.

Кашанин, Милан. 1937. *Pro Arte, Уметнички преглед* 1, октобар, 1–2

Кнежевић, Ђорђе и Војводић, Михаило. 1963. Филозофски факултет 1918-1941, у *Сто година Филозофског факултета*, (ур.) Самарцић, Радован, 90–110, Народна књига.

Краков, Станислав. 1926а. Преко Високих Дечана и Ловћена у Приморје, *Алманах Јадранска стража*, 57–143.

Краков, Станислав. 1926б. *Кроз Јужну Србију*, Штампарија и цинкографија “Време”, Београд.

Кумовић, Миленко. 2001. *Музеји у Војводини (1847-1997) Културна политика и развој*, Нови Сад.

Љубомировић, Ирена. 2013. *Никола Вилић – историчар антике*, Филозофски факултет у Нишу

Малеш, Бранимир. 1928. Антропологија и Југословени, *Летопис матице српске*, књ.315, св. 2, 172–179

Мандић, Надежда. 1956. Библиографија Старицара (1884-1940), *Старицар V/VI* н.с, 407–443.

Мано- Зиси, Ђорђе. 1939. Урбанистички лик Стобија, *Уметнички преглед* 9, новембар, 262–267.

Медаковић, Дејан. 1994. *Ephemeris II. Хроника једне породице*, Бигз, Београд

Михаиловић-Световски, Миодраг. 1929. Кроз београдске музеје, *Општинске новине*, год. XLVII, бр. 17–18, 6–14.

Милекер, Феликс. 2003. *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Градски музеј Вршац.

Миљковић, Михаило. 1984. Михајло Валтровић, први уредник Старицара, *Старицар* н.с. XXX, 13–23.

Миљковић, Ђорђе. 1994. Музејска делатност Народног музеја у Македонији између два светска рата (1918-1940), *Зборник Народног музеја у Београду XV-2*, 189–196.

Митровић, Д. Јован. 2013. Допринос Душана Карапанџића српској археологији на почетку XX века. *Зборник Народног музеја XXI-1*, 323–332.

Митровић, Д. Јован. 2015. Народни музеј и археолошка баштина у Србији током Првог светског рата, *Зборник Народног музеја XXII-1*, 407–425.

Нидерле, Лубор. 1954. *Словенске старине*, Матица српска

Николова, Маја. 2010. *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*, Педагошки музеј

Нинковић, Веселинка. 2009. „Археолошко одељење Музеја кнеза Павла“, у *Музеј кнеза Павла*, (ур.) Татјана Цвјетићанин, 124–141. Београд, Народни музеј.

Новак, Виктор. 1958. „Никола Вулић (Научник и човек)“. У *Из римске књижевности*, Никола Вулић, I-LXXVI. Београд: Српска књижевна задруга.

Новаковић, Коста. 1939. Аварска уметност, *Уметнички преглед* бр. 2, фебруар, 46–48.

Новаковић, Коста. 1940. Германска уметност у раном средњем веку, *Уметнички преглед* бр.1 и 2, јануар и фебруар, 42–44.

Новаковић, Стефан и Радоњић, Ђорђе. 2017. Конструктивистичка природа археолошког и културног наслеђа: средњовековно утврђење Жрнов и Споменик Незнаком јунаку на Авали, реферат на скупу, *Српска археологија између теорије и чињеница VI: Археолошко наслеђе*, Филозофски факултет.

Обрадовић, Душанка. 1963. „Катедра за класичне науке“, у *Сто година Филозофског факултета*, (ур.) Самарцић, Радован, 301–318, Народна књига.

Павловић, Ст. Бојко-Доброслав. 1982. „Присећања и исповести“, у *Сећања конзерватора*, (ур.) Радомир Станић, 97–

Палавестра, Александар. 2011. *Културни контексти археологије*, Filozofski fakultet

Перић, Нинко. 1927. Измене и допуне у уредби Филозофског факултета Универзитета у Београду, *Просветни гласник* бр.7, година XLIII, 361–370.

Петковић, Владимир. 1924. *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Тифдрук-штампа Графичког Завода “Макарије”, Београд-Земун

Петковић, Владимир. 1929. Лепа жена у уметности, *Радио Београд*, бр.33, год.1, 1–2.

Петковић, Владимир. 1936. Исправка, *Југословенски историски часопис*, Година II, св.1-4, 452–453.

Половина, Никола. 1927. Чување ископаних објеката приликом екскурзија ради разгледања ископавања у Стобима, *Просветни гласник* бр. 10, год. XLIII, 618.

Попов, Рафаил и Мушмов Никола. 1922. *Ръководство за събиране на старини и монети*, Български Археологически Институт

Поповић, Љубиша. 1958. Радолиште: Прилог проучавању илирско-грчке културе у Македонији, *Зборник радова Народног музеја I*, 75–64

Поповић, Владислав. 1969. Миодраг Грбић, *Старинар* н.с. XIX, 309–310.

Прерадовић, Дубравка. 2017. Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941. године, *Зограф* 40, 1–33.

Прибићевић, Светозар. 1922. Виша настава, *Просветни гласник*, бр. 3. и 4, март-април, година XXXIX, 61–62.

Радојчић, Светозар. (С.Р.). 1951. Милован Кокић (1885-1950), *Старинар* н.с. II, 356.

Радојчић, Светозар, Максимовић, Јованка и Медаковић Дејан. 1963. „Катедра за историју уметности“, у *Сто година Филозофског факултета*, (ур.) Самарџић, Радован, 263–272, Народна књига.

Сариа, Балдуин. 1929. Истраживање у Стобима, *Гласник скопског научног друштва V*, 1–13.

Срејовић, Драгослав. 1983. „Археологија на Великој школи и Универзитету у Београду“. У *Споменица Српског археолошког друштва 1883-1983*, ур. Никола Тасић, 17–25. Београд: Српско археолошко друштво.

Срејовић, Драгослав. 1984. Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке. *Старинар* н. с. XXXV: 25–32.

Сталио, Блаженка. 1964. Нови метални налаз из Плочника код Прокупља, *Зборник Народног музеја у Београду IV*, 35–42.

Стојановић, Александар. 2012а. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд: ИНИС.

Стојановић, Александар. 2012б. Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију, *Токови историје* 1/2012, 69–86.

Суботић, Ирина. 2009. „Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља”. У *Музеј кнеза Павла*, (ур.) Татјана Цвјетићанин, 6–57. Београд, Народни музеј.

Тош, Џон. 2008. *У трагању за историјом*, Сlio

Трговчевић, Љубинка. 2003. *Планирана елита – о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт САНУ и Службени гласник

Хам Миловановић, Лидија. 2009. „Назив и устројство Музеја кнеза Павла”. У *Музеј кнеза Павла*, (ур.) Татјана Цвјетићанин, 90–123. Београд: Народни музеј

Хербен, Јан. 1930. Наш Масарик, *Српски књижевни гласник* 39, бр.1, 425–433.

Ћирковић, Војислав. 1976. Извршни народноослободилачки одбор и његов рад у ослобођеном Београду (октобар 1944 – мај 1945), *Годишњак музеја града Београда* XXIII, 299–324.

Ћоровић-Љубинковић, Мирјана. 1951. Метални накит белобрдског типа. *Старинар* н. с. II, 21–56.

Ђоровић-Љубинковић, Мирјана. 1983. У *Споменица Српског археолошког друштва 1883-1983*, ур. Никола Тасић, 27–40. Београд: Српско археолошко друштво.

Чалић, Мари-Жанин. 2010. *Историја Југославије у XX веку*, Београд: Сlio

Шкодрић, Љубинка. 2009. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије

PRILOG br. 1 - SVETLA ISPOD ZEMLJE – BIOGRAFIJA JEDNOG ARHEOLOGA

Prvi susreti. - U mestu gde sam ja rođen 25-XII-1901, u Sremskim Karlovcima odisalo je sve na prošlost. Tu je bila najstarija srpska gimnazija i stolecima stara patrijaršija, - a vrlo se malo znala o pravim, davnim starinama, koje bi pružile arheološku sliku kako je čovek živeo, radio, stvarao i izgrađivao društvo u dubokoj praistoriskoj prošlosti, kod Rimljanima, za vreme seobe naroda i Vizantije, sve do slovenskog nastanjivanja u ovom kraju. Ipak sam se sreo sa takvim starinama u gimnaziskom kabinetu za istoriju i geografiju kojim je rukovao profesor Milan Nedeljković, pisac udžbenika geografije, pa u predavanjima klasičara i književnika Milana Budisavljevića, i najzad u gimnaziskom dvorištu posle jedne ekskurzije višeškolaca, koju je predvodio istoričar Nikola Radojčić, sada akademik i profesor univerziteta, a tada moj profesor u gimnaziji. Oni su sa Lake staze i Đubrika iz obližnjeg polja u Karašu, doneli neke starine, koje su nas mlađe učenike impresionirale, kada smo čuli, da su još iz kamenog doba, i da se nedaleko od tog lokaliteta u Čortanovačkoj šumi nalaze ruševine rimskih utvrđenja, pune starih porušenih zvdina. Eto, to su moja prva saznanja o arheologiji u Karlovačkoj gimnaziji, gde sam proveo čitavo gimnazisko školvanje, - osim III, IV i V razreda koje sam privatno polagao u osiječkoj klasičnoj gimnaziji, jer je do poslednje godine I svetskog rata bila karlovačka zatvorena, - i maturirao sa odlikom u letnjem junskom roku 1920. godine. Bio sam skoro kroz celu gimnaziju odlikaš, i koliko se sećam osvojio sam đačko prvenstvo za čitavu gimnaziju u VII ili VIII razredu. Zato sam postao predsednik literarne družine Stražilovo. Voleo sam da učim, i školski uspeh bio je posledica moga rada. Nisam bio ambiciozan, niti su me roditelji gonili da učim, - majka me je samo jedan put kaznila, što sam dobio slabu ocenu. Taj radni ambijent postojao je u čitavoj karlovačkoj gimnaziji, i kod đaka i kod profesora. Tada je bio ponos učiti i svršiti karlovačku gimnaziju ili biti njezin profesor. Od malog profesorskog kolegija sa dvadesetak nastavnika, polovina je pisala knjige, bavila se književnošću, nastavom i naukom. Taj vanredan duh podržavao je preko dve decenije, odličan pedagog i učitelj, rada i reda, njezin direktor Radivoj Vrhovac. Bili su tada u kolegiju Gliša Lazić, koji je pisao na

latinskom, pa Koča Petrović, sadanji upravnik karlovačkog muzeja i istoriskog arhiva, i Panta Miodragović, kod koga sam naučio dobro matematiku, no nisam se njome oduševljavao. U tim zdravim prilikama za vaspitanje mladog čoveka, ja sam sa kolegama posle oslobođenja iza I svetskog rata osnovao đачku samoupravu u gimnaziji i bio njezin starešina tokom mog VII i VIII razreda. Bio sam nežnijeg zdravlja, i zato nisam bio sportista, - nije tada baš mnogo sport u gimnaziji bio razvijen, - niti soko. Ali su me oduševljavala predavanja Nikole Radojčića iz istorije, on je umeo osobito lepo i sociološki da protumači mnoge istoriske pojave, - i danas se sećam tumačenja o slovenskom širenju i zahvatanju zemlje koje potom ne mogu da drže, kao i o krutom nomadskom redu stepskih Mongola, po kome je jedinka izgubljena i propala ako napusti zajednicu. To oduševljenje za istoriju najviše je doprinelo, da se kasnije opredelim za rad na arheologiji pri izboru studija. Nju sam van gimnazije upoznao u punom svetlu u Beču preko ferija posle VI razreda 1918. godine pred sam slom Austro-ugarske monarhije, posećujući tamošnje muzeje.

Od kad znam za sebe voleo sam moje Karlovce, moj mali gradić na Dunavu, na čijoj je jednoj strani bila vinorodna Fruška Gora sa grobom Branka Radičevića u šumi na Stražilovu, a na drugoj plodna bačka ravnica. Volim moje drago mestašće i danas i stalno ga posećujem. I kao što je bila razlika u njegovoj okolini između brda i ravnice, isto tako je bila razlika i u njemu samom između moćnih građevina podignutih u stilu, - gimnazija, opština, patrijaršija, saborna crkva, fondovi, bogoslovija, kapela mira i druge, - kao i vinogradskih kuća, čistih i urednih čak, kad su i male bile. Već tada sam upoznao razliku stila u arhitekturi, pa i u slikarstvu, - po crkvama su bili ikonostasi Kračuna, Češljara, Orfelina, Uroša Predića i Paje Jovanovića. Istina, tada nisam znao baš tačno imena starijih slikara, ali sam osetio razliku u njihovim delima, baš kao i razliku između velikog i malog, bogatog i siromašnog. Iz statua ispred bogoslovije saznao sam da su Sava Tekelija i patrijarh Georgije Branković najviše doprineli, da se patrijaršijske građevine podignu, a sa natpisa na gimnaziji, da su braća Anđelići podigli za nju impozantnu građevinu, pošto ju je pre više od sto godina osnovao Sabov.

Ali sam takođe i bez natpisa i statua ispred kuća građana saznao, da su ove kuće za stanovanje podignute trudom i radom, osobito vrednih vinogradara. Tada u Karlovcima, jedva da je bilo koje porodice, a da nije imala vlastitu kuću. Tom krugu vinogradara pripadala je već skoro stotinu godina i moja porodica, iako je moj otac Aleksandar bio

srednji varoški činovnik. Moja mati Zorka vredno mu je pomagala, da pored službe održava i uzorne manje vinograde, i da se zajednički bore za svoj i dečji bolji život.

Oni su mi tako pružili materijalnu mogućnost ne samo da pohađam gimnaziju, već posle nje da studiram pet godina u Pragu. Taj rad i borba za bolji život bila je opšta karakteristika tadašnjih Karlovčana, - i nadničar, vinogradarski stručni radnik, svesno i sa pravom je tražio visoku nadnicu od gazda, da bi pristojno živeo i stekao za starost kućicu i vinograd, jer nije bio socijalno osiguran. I pored stalnog rada moj otac, kao i drugi Karlovčani, je dospeo i za razne javne poslove, kulturne, socijalne i privredne. Majka se brinula za nas decu i kuću. Nije uzimala učešće u javnom životu, ali je bila socijalistički raspoložena. Potiče iz zanatliške porodice iz Popinca, i još pre udaje interesovala se za pokret. Sećam se, da je držala sa karlovačkim socijalistima i da ju je posetio socijalista Vitomir Korać iz Šida, gde je izdavao razne političke spise. Oduševljavala se Vasom Pelagićem. Naprotiv, otac nije politički bio opredeljen.

Radio je i radio. Poštovao i prijateljevao sa svima i skoro svaki dan predveče sa mnom odlazio je iz svoje udobne činovničke i građanske kuće kod njegovih starih roditelja, koji su živeli u svojoj skladnoj vinogradarskoj kući, punoj potrebnih poljoprivrednih zgrada. Tako sam ja od rane mladosti osetio razliku kulture, prirode, društva i privrede i trudio se, da pomirim suprotnosti i da u svemu tražim istinu i razumevanje.

Jedva se sećam Bosanske krize i amnestije kao osnovnoškolac. Već mi je više u sećanju srbovanje za vreme Balkanskih ratova, a prigušeno i pritajeno u I svetskom ratu. Slom centralnih sila i pobedu antante, raspad Austrougarske i stvaranje Jugoslavije doživeo sam kao sedmoškolac 1918. godine. Kako izgledaju danas igračke srpski avioni i bombe koji su nadletali u I svetskom ratu Petrovaradin i razbili nekoliko crepova na jednoj kući. Ali, bili smo tada i mi austriski Srbi revoltirani na nečovečne postupke prema civilnom stanovništvu. Kakva ironija sravnjenju sa II svetskim ratom. Naš nacionalni zanos urodio je plodom stvaranjem Jugoslavije. Pri oslobođenju nisam baš mario mnogo srbijansku prostotu ni Francusku raspojasanost, - bilo je dosta francuske vojske, - ali sam se radovao propasti ugnjetavača Nemaca i Mađara. Tako je došlo do prve opšte nivelacije našeg društva u demokratskom smislu. U odnosu na raniji polufeudalni režim bio je to uspeh.

U takvim prilikama vlastitog i tuđeg života razvijao sam se do studija. Majka je bila ambiciozna da studiram a otac je neutralno čekao moju odluku. Ja sam se

opredeljivao za knjižara, da ne bih trošio kuću, za sociologa-ekonomistu, možda da što pre zarađujem, i za istoričara. Isto tako sam lutao u izboru mesta studija, - Beograd, Monpelje, Ciri, Beč i Prag. Na kraju sam se bez roditeljskog uticaja samostalno opredelio, da studiram istoriju i potom postanem karlovački profesor. Pošao sam u Prag, gde je već ranije otišao na studije medicine moj instruktor u gimnaziji i potom istinski stariji drug i prijatelj Milenko Lazić. On je u teškim posleratnim godinama tamo već našao puta za život i meni u tom pomogao. Kasnije on je na dužnosti tragično poginuo.

Novi svet.-Kada sam jedne večeri ujesen stigao u Prag, da se upišem na stari slavni češki Karlov univerzitet i da studiram istoriju i geografiju, - takva je tamo bila grupa, - Vaclavski trg je plivao u svetlu električnih sijalica. Talasi ljudi su se žurno kretali, bez zastajkivanja i larme, gore i dole, svaki je hitao nekome i za nešto, i ako je bio sam ili u grupi zario je radošću, učtivošću i ljubavlju. Gore na vrh trga ocrtavala se, iza spomenika kralju i svetitelju Vaclavu, velika i impozantna zgrada Narodnog muzeja. Ni slutio nisam tada, da ću u njoj raditi i učiti se arheologiji, i tako ceo život i rad vezati za jednu vrstu posla, o kome su moja dotadašnja znanja bila skromna. Ali sam odmah osetio i slutio, da u ovom svetu muškom i ženskom, koji je dole prolazio, leži mnogo zdravog, da je on tih, nečujni nosilac rada, reda, mira i radosti, i da ću ja tu usavršiti doneto iz otadžbine, i sa tim dalje krčiti sebi i svojim put u životu. Bila je duboka razlika između ovog novog sveta u Pragu i mog ranijeg u Karlovcima. Ja sam se sporo, teško i sa mukom priučavao novom životu velegrada, ali sam se konačno navikao na njega, i nastavao tako da živim po povratku u Beograd. Posle završene stare klasične gimnazije, karlovačke, upisao sam se na još stariji univerzitet, praški. Odmah posle prvih časova, - češki jezik nisam ranije učio, - na univerzitetu, razumeo sam, najbolje od svih profesora, divna i sugestivna predavanja Lubora Niderlea, slavnog poznavaoča slovenskih starina, koji je tada predavao praistorisku grnčariju u Češkoj. Iako nisam onda imao pojma o značaju grnčarije za praistoriska istraživanja, niti uopšte ranije se interesovao za tu vrstu radinosti, Niderlova predavanja su me sasvim zadobila za njega lično, zatim grnčariju, praistoriju i potonju arheologiju. Time je pored drugih okolnosti nastao preokret u mojim studijama, - odlučio sam se za arheologiju i istoriju umetnosti, - i ujedno doneta vlastita, samostalna odluka, da se posvetim potpuno arheološkom radu kroz ceo život.

Moji roditelji nisu znali o tom mnogo, a malo ih je bilo i među jugoslovenskim studentima u Pragu, - bilo ih je tamo tada oko 3000, - koji su nešto razumeli o mojoj malo čudnoj struci. Uskoro već posle godinu dana, na početku trećeg semestra, iako me je zapazio i upućivao u kulturnu istoriju, Čenjek Zibert, direktor biblioteke Narodnog muzeja i profesor univerziteta, prihvatio sam sugestiju Albina Stockog, direktora praistoriskog odeljenja Narodnog muzeja i docenta univerziteta, specijalnog poznavaoča trakaste volutove i bockane grnčarije neolita, i ušao na stalnu muzejsku praksu. Ta je potom zamenjena sa radom u nonoosnovanom državnom Arheološkom institutu i još kasnije u Seminaru za praistoriju na univerzitetu. Tako sam ja uporedo sa univerzitetskim studijama arheologije praktikovao još u muzeju, institutu i seminaru, skoro pet godina, koliko sam proveo u Pragu, osim kratkog prekida jedne zime, kada sam bio u Beču. Pored Niderla i Stockog bilo je još mnogo nastavnika koji su nas učili arheologiji, - Shranjil, Šimek, Čadik, Visoki, Salač, Dobijaš i Groh, dok sam pored Birnbauma učio istoriju umetnosti još čod Hičila i Kondakova, koji je tada imao svoj institut u Pragu i predavao na univerzitetu. Bilo nas je desetak doktoranada kod Niderla, on je skupljao oko sebe studente voljne za rad i vodio ih je stručno i ljudski. Bio je veliki čovek, sjajan znalac i dobar prijatelj svakog, podjednako je sve nas prihvatio u radu, jedni su išli napred a drugi zastajali. Veliki broj na istom poslu najbolja je garancija za utakmicu i odбір najboljih. Od kolega sam radio zajedno najviše sa Jaroslavom Bemom, sadašnjim direktorom Arheološkog instituta i sa Janom Filipom, sadašnjim profesorom univerziteta. Odabrao sam disertaciju, izradio je: Prerimsko bronzano posuđe na području Čehoslovačke republike, položio rigoroze i postao doktor filozofije Karlovog univerziteta u jesen 1925 god. Zbog toga, što sam maturirao odlično i položio sve univerzitetske ispite odlično imao sam pravo na svečanu promociju, ali sam se odrekao toga, jer nisam imao želju za isticanjem, a nisam hteo ni da plaćam specijalne takse za to određene. Pri izradi disertacije pomogao mi je, da skupim materijal iz Slovačke Jan Ajzner, tadašnji profesor univerziteta u Bratislavi a sada Niderlov naslednik u Pragu. Tokom mojih studija svetom je odjeknulo sjajno arheološko otkriće Tutenhamunove grobnice u Egiptu.

Moji učitelji osobito u terenskoj praksi, bili su pored Stockog još Karl Buhtela, direktor arheološkog instituta, Jozef Jira, konzervator i Jozef Ševčík, preparator iste ustanove. Sa njima sam upoznao kopanje mogila bronzanog doba sa sahranjenim mrtvim kod Piska

na Šumavi, pljosnate grobove sa skelatima Kelta u jednoj cigljani kod Rudnice nad Vltavom, paleolitsko ognjište i lužičko polje sa urnama već iz halštata u Bubenču, praškom predgrađu, unjetičke grobove sa skrčencima u Krnskom, rimsko-provincijske germanske grobove sa urnom u Tršebusicama i slovensku nekropolu na Višegradu, u Pragu, gde sam uzastopno nekoliko sezona radio, nezaboravno su mi ostali u uspomeni raznim kulturni običaji, razni stilovi i kulture i razni narodi koji su se smenili pre slovenske epohe u Pragu i Češkoj. Tada sam već bio uočio da je promena osnovno pravilo društvenog, kulturnog i privrednog razvoja, da ona ide od slučaja do slučaja na bolje i na gore, ali u neprekidnom razvoju ona nesumljivo znači dizanje čoveka i stalan njegov napredak. Moja istorisko umetnička praksa bila je manje sistematična. Barokne, već manje gotičke, a ređe romanske građevine razasute po čitavom Pragu, - neke četvrti kao Hradsin i Mala Strana izgrađene su u jednoj epohi i imaju skoro sve građevine starovremenske, - dnevno su mi pokazivale arhitektonske stilske razlike. Stara galerija u Rudolfinu manje je bila u tom pogledu instruktivna, kao i Moderna galerija na Letnoj, ali se ipak mogla tamo videti i dela znamenitih slikara i dobiti prava pretstava i o razvoju slikarstva. No, prava je radost bila upoznavati predmete praistoriskog i ranoistoriskog doba, uključivo sa slovenskim starinama u zbirkama Narodnog muzeja, gde je sve to bilo uzorno izloženo. Tako sam se ja saživljavao sa arheologijom, starinama, spomenicima i umetničkim delima preko pet godina u Pragu, i pripremao za budući rad. Nedeljni koncerti, skoro svakodnevni bioskopi i sastanci sa mladim svetom, - naučio sam perfektno češki i u stalnim promenama istrajno idilično voleo gimnazistkinju Jarmilu Viskočilovu, koja je po završetku mojih studija umrla od tuberkuloze, - bili su nužna i zaslužena rasonoda i radost posle svakidašnjice ispunjene od ujuto do uveče samo radom, radom i radom. Radio sam uporedo dva posla od trećeg semestra, studirao sam i bio stalno zaposlen u arheološkim ustanovama i tako zarađivao. Pri tolikom radu jedva sam osetio, da je bio poljsko-sovjetski rat. Ali sam osetio blagodeti nove nacionalne slobode Čeha i njihovo novo državno uređenje, demokratsko i socijalističko. Masarikovi ideali su pobedili i Beneš ih je mudro sprovodio. Dopao mi se filozofski pozitivizam i bio sam zato politički pomalo skeptičan i indiferentan. Nikako nisam mogao dovesti u sklad promenjivu dialektičku istinu, koja je strujala iz novog sovjetskog komunističkog društva na istoku, sa nekolebljivom pozitivističkom istinom iz epruveta. I ta ljubav za istinom ostala mi je neizmenjena do danas, i za nju se

borim u arheologiji i životu do krajnosti, bez obzira na lične koristi i preimućstva. Prava istina je zdrava osnova svakog rada i društva.

Obezbeđen i daleko od roditelja, smatrao sam, da ću im se najbolje zablagodariti, ako intenzivno radim i studije završim. Znao sam, da će to biti naša zajednička radost i olakšanje za njih, jer su mi stalno slali pristoju sumu novaca za studije. Ni slutio nisam, kako je kući teško palo moje školovanje, - očeva penzija je bila skromna a imanje srednje. Ali, otac je voleo što studiram, majka još više, ali se bojala, da li će izdržati. I izdržali smo zajedno, ja u radu, oni u trošku. Taj moj rad nije bio samo studiranje i praktikovanje arheologije. Naprotiv, tamo sam se naučio i drugim životnim potrebama, - stalnom radu, redu i disciplini, miroljubivosti i poštovanju svakog uverenja, jednakosti i bratstvu ljudi, učtivosti, skromnosti i štednji, istinitosti, neoduševljavanju i neverici, pravu dozvoljene protivrečnosti, radosti i ljubavi za čoveka, njegov rad i stvaralaštvo, i sa time sam se vratio kući.

Naša stvarnost.- Kada sam se posle završenih studija krajem 1925. godine rastajao od kolega arheologa u Pragu i polazio natrag kući da radim na arheologiji navrele su mi suze na oči. Bio je to kraj jednom životu punom rada, ali koji su vodili moji tamošnji učitelji, i čiju je skromnu zaradu popunjavala neprekidna i izdašna ruka mojih roditelja. Kao da sam slutio, da će taj novi samostalni život biti pun tegoba, neizbežnih za svakog ko se u novoj sredini bori za opstanak i uspeh. I tako je bilo. Kod kuće sam našao skromniji život. Moje školovanje u Pragu, sprema za udadbu sestre Cvete, koja se uskoro udala za Milorada Marčetića, gimnaziskog profesora i vrednog biologa, i pohađanje učiteljske škole van Karlovaca sestre Vide, znatno je istrošilo domaće prihode. Požurio sam u Beograd za zaposlenje, - nisam ni pomislio da ostanem kod kuće kao karlovački profesor. Na univerzitetu me je Nikola Vulić, pun lepih fraza, ostavio u neizvesnosti a Miloje Vasić grubo i prosto odbio. Prihvatio me je odmah, neposredno i srdačno Vlad. R. Petković, koji mi je potom uvek bio prijatelj. Tako je u proleće 1926 godine počeo moj novi život u Narodnom muzeju u Beogradu i veza za domaću arheologiju koja i danas traje. Uskoro sam iz budžetskih razloga i na kratko otišao u Arheološki muzej u Skoplju, čiji je tada upravnik bio Radoslav M. Grujić, poznati istoričar i dugogodišnji urednik Glasnika Skopskog Naučnog Društva, odakle sam se opet vratio u beogradski muzej. Posle ratnih nezgoda, on se još nalazio u jednoj privatnoj kući u ulici Miloša Velikog, vrlo skromno izložen, ali pun odličnih

arheoloških i umetničkih predmeta i vrlo živ po svome radu, koji je se uspehom vodio Petković. Već su se iskopavali u velikom stilu antički Stobi i proučavali redom srpski srednjevekovni manastiri, dok su izdašno kupovana platna srpskih slikara iz Vojvodine. Nedostajao je rad na praistoriji i ja sam ga se svojski prihvatno. Bio sam sâm za praistorisku i antičku zbirku i u postojećim prostorijama i vitrinama trudio sam se, da izvršim sistematskiju i detaljniju podelu nego što sam zatekao. To je unekoliko stručno uspelo no muzeološki nije sjajno izgledalo, ali je neizmerno olakšalo novo izlaganje kasnije u Novom dvoru kada se Narodni muzej preselio 1934 godine i dobio novo ime Muzej Kneza Pavla, sa novim prostranim dvoranama i skladnim vitrinama za najsvršeniju muzejsku postavku. Tada takvih postavki u novom duhu sa ubedljivo izloženim predmetim, u malom broju i u skladnim vitrinama, i u prostorijama, sa potrebnim tumačenjima, nije još bilo mnogo na svetu. Većina muzeja je u prestonim gradovima izgledala pompežno i pretrpano a u manjim mestima magazinski i nabacano. Znao sam to već sa svojih studija u Pragu i Beču, a posle sam to još više upoznao na kružnom putovanju po muzejima Bugarske i Rumunije, mislim 1933 godine. Naprotiv, moj put u Grčku - kamo sam otišao na 3 meseca s proleća 1934 god., sa svojom ženom Nadom, rođenom Nedeljković, nastavnicom ritmike i scenskih kretnji, prvobitno u svom studiju, a potom na Glumačkoj školi Narodnog pozorišta i na Akademiji za pozorišnu umetnost u Beogradu, sa kojom sam se tada oženio, - upoznao me je ne samo sa slavnim nalazištima i muzejima grčke kulture i umetnosti na Akropolu, u Elezini, Egini, Korintu, Argosu, Epidauru, Mikenima, Tirinsu, Tegeji, Sparti, Mistri, na Kritu, u Olimpiji, Delfima, Tebi, Heroneji, Volosu, Sesclu, Dimini i Solunu, gde sam posetio i groblje na Zejtinliku palih srpskih junaka na solunskom frontu, već i sa Benaki muzejom vizanstijskih starina u Atini. Ovaj je bio već tada vrlo modernistički postavljen i na mene je učinio izvanredan utisak. Tamo u Grčkoj sam upoznao i velike nemačke arheologe, Georga Karo, poznavao mikenstičkih starina i Viljema Derpfelda, istraživača Olimpije. Moje upoznavanje savremenijih muzejskih postavki bilo je još veće 1935 god. s proleća u Berlinu, gde sam pored drugih muzeja posetio na Muzejskom ostrvu Pergamonski muzej i Islamsko umetničko odeljenje. Ti su svojim izvanrednim postavkama poslužili i meni kao primer pri izlaganju praistoriske i antičke zbirke u Muzeju Kneza Pavla 1935 i 1936 godine. Tada je naša sredina dobila prvu savremenu muzejsku postavku, koju stalno unapređuje i proširuje i u drugim muzejima i

smelo se takmičiti sa inostranim na tom polju kulturnog muzeološkog rada. Naš današnji Narodni muzej u Beogradu, kome je vraćeno staro ime, a izložen je u bivšoj Hipotekarnoj banci najbolji je dokaz za ovo tvrđenje. Pri tim mojim muzeološkim radovima mnogo mi je koristila i publikacija o Zemaljskom muzeju u Bonu, čija je postavka bila tada već izvanredna. Moje putovanje za Berlin 1935 god. vodilo je preko Mađarske, Austrije i Čehoslovačke, gde sam u Bratislavi, Brnu i Pragu održao na univerzitetima predavanja o našoj arheologiji i našao davnašnje prijatelje teško zabrinute zbog Hitlerove agresije, kao da su slutili, da će uskoro izgubiti svoju slobodu, i samostalnost. Te 1935 god. pre moga puta rodio se naš sin Bogdan, sada već na otsluženju vojnog roka, inače student arhitekture, odmeren i kritičan, i vrlo darovit za crtanje, akvarele i vajarstvo, - ljubitelj inače lepe knjige jedriličarskog i skijaškog sporta. U čestitoj i vrednoj porodici moje žene Nade, kod njezinih roditelja, dr Save Nedeljkovića, oca, bivšeg zemunskog gradskog fizika, i Mare, majke, kod Milana, brata, vajara i kasnijeg osnivača Škole za primenjenu umetnost u Beogradu, i kod sestre Vere, darovite ali povučene muzičarke, udate za poznatog geodetu inž. Stanoja Nedeljkovića, koji su svi zajedno i vrlo harmonično živeli u jednoj kući u Beogradu, našao sam i ja svoj novi, lepi dom i sretno se vezao do danas za njega.

Ako je moj muzeološki rad rezultirao u prvoj i tada jedinoj u Jugoslaviji, a izvanredno retkoj u inozemstvu, postavci arheoloških zbirki u Beogradskom muzeju, moj terenski rad je dao pored manjih izveštaja i priloga, još i zasebnu monografiju: Pločnik, Aenolitische Ansiedlung, Beograd 1929 o neolitskom iskopavanju u Toplici – kao i dva sintetička manja rada o smeni praistorijskih kultura u našem Podunavlju i to: Corpus Vasorum Antiquorum. Musee Belgrade, Yougosl. F.3. 1937, u zajednici sa Nikolom Vulićem i Praistorisko doba Vojvodine u Vojvodini I, Novi Sad 1939. Istina ove su sinteze bile prve kod nas i obuhvatale su samo usko područje srpskog Podunavlja. No, relativna hronologija razvoja praistorijskih kultura u tom delu Jugoslavije ostala je i danas u upotrebi. Ja sam je izradio tipološki u nedostatku većeg broja sistematski istraženih nalazašta. Ali sam i sam pored sistematskih iskopavanja neolitskog naselja u Pločniku 1928 god. iskopavao još sistematski neolitsko groblje u Botošu 1932 god. u Banatu, prvo takve vrste kod nas sa zgrčenim mrtvima, kao i neolitsko Starčevo pored Pančeva na Dunavu 1932 god., sa divnom slikanom grnčarijom. Iskopavanja su vršena u zajednici sa pretstavnicima Pibodi muzeja Harvardskog univerziteta, Vlad.J.Fjuksom,

Heti Goldman, poznatoj po svojim iskopavanjima Eutrezisa i Tarzosa, i Robertom V. Erihom sadašnjim profesorom Bruklin koledža u Njujorku. On je već tada skupio toliko antropološkog materijala o Crnogorcima, da mu je taj kasnije poslužio za izradu doktorske disertacije. Osim tih sistematskih iskopavanja, od kojih je Starčevo otkrilo najstariji neolit srednjeg Balkana, a Pločnik najmlađi neolit našeg Podunavlja, - oba nalazišta su primljena i odmaćena u praistoriji za dotične kulture, - pomogla su mi i mnogo pri izradi relativne hronologije i kratka sondiranja na raznim praistoriskim nalazištima, kao u Srem-Karlovcima na Karašu, u Lipovcu ispod Venčaca na Dizaljci sa sličnom pojavom, u Srpskom Krsturu u Banatu, na Kamara Humki sa potiskim neolitom, u Ljuljacima kod Kragujevca, na Gradištu sa vatinskom kulturom bronzanog doba, i na Humskoj Čuki kod Niša iznad sela Hum sa kulturom prelaznog doba neolita u bronzano. Uporedo sa iskopavanjima ja sam rekognoscirao arheološke terene, a sa V. J. Fjuksom, u toku više godina posetio sam nekoliko stotina nalazišta.

Bilo je to od velike koristi za dobijanje slike praistoriskog razvoja na području Morave i Vardara između Podunavlja i Egeje kuda se naša istraživanja kretala. Ali je većina posećenih nalazišta nosila tipična imena, karakteristična za starine koje su krile. Tako je položena prva osnova naše arheološke toponomastike, koja do danas broji 160 naziva. Na svim mojim putovanjima nailazilo se i na antičke ostatke, grčke i rimske u Makedoniji, rimske u Srbiji, a vizantiske u obe zemlje. Počeo sam i njih da iskopavam, i to prvo, Gradište sv. Erazma iznad Ohridskog Jezera 1931 i 1932 godine sa kiklopskim zidinama makedonske vladavine jelinističke epohe. Tu sam iskopavao zajedno sa predstavnicima berlinskog Muzeja za praistoriju, direktorom Viljemom Unfercagtom i Johanom fon Rajsvicom, koji je potom pre rata napisao knjigu o diplomatskim odnosima Srbije i Pruske, za vreme rata bio savetnik u okupatorskom štabu u Beogradu, a danas je profesor balkanske istorije na minhenskom univerzitetu. 1936 god. iskopavao sam rimsku Basijanu kod Donjih Petrovaca u Sremu, pri čemu je dobiven jedinstven avionski snimak ovog utvrđenog naselja, iz koga se mogu lepo raspoznati osnove kuća, ulica i bedema. Na tim iskopavanjima bliže sam se upoznao sa istoričarem Stanojem Stanojevićem, koji je nastojao da dođe do ovih iskopavanja za Istorisko društvo u Novom Sadu. Na njima se opredelio za potonje arheološke studije mladi istoričar Kosta Novaković. On je iz Minhena, gde je otišao na specijalizaciju, napisao i poslao za Umetnički pregled lepe članke o umetnosti seobe naroda. Od 1936 do 1939 otkopavao

sam antičku Herakleju Linkestis kod Bitolja, gde je tamošnji amater arheolog i prijatelj Beogradskog muzeja, advokat Buda Borisavljević, nastojao ne samo da dođe do sistematskih iskopavanja velike trobrodne bazilike i palate sa mozaicima pored nje, već i do otvaranja lokalnog muzeja. Slično su učinili u to vreme i moji poznanici iz Niša sa advokatom Borom Gojkovićem i gradskim činovnikom Acom Nenadovićem, na čelu, bivšim francuskim đacima iz I svetskog rata. Manje kopanje sam u to vreme imao i u Radolištu na Ohridskom jezeru. Ono pokazuje izvesne sličnosti sa ahajsko-ilirskom nekropolom kod nedalekog Trebeništa.

Tu nekropolu su slučajno u I svetskom ratu otkrili Bugari, a Nikola Vulić je nastavio radove na njoj tek 10 godine posle rata. Prethodno sam ja dobio odobrenje da na njoj kopam, pa sam mu predao ovaj rad smatrajući, da je tada više upoznat sa tim terenom bio od mene. Takođe sam iz sličnih pobuda nekako u to vreme, oko 1930, preko Vlad.R.Petkovića uputio Miloju Vasiću Brauna, lektora engleskog jezika na Beogradskom univerzitetu, koji je za Hajda iz Birminghama tražio arheologa i nalazište za investiciju. Tako je došlo do veoma uglednih i sistematskih iskopavanja Vinče. Ali je Vasić protumačio ove nalaze kao mikenske a potom jonske kolonizacione elemente. Na moji osvrt, da se radi o tipičnom podunavskom neolitskom naselju odgovorio je trajnom netrpeljivošću. Muzej Kneza Pavla dobio je posle Petkovića novog upravnika Milana Kašanina, krutog u ophođenju, ali velikog organizatora muzejskog i umetničkog rada. Pored moderne ekspozicije celog muzeja osnovao je Umetnički pregled, časopis u kome sam se naučio esejistički i umetnički da pišem o arheološkoj materiji.

Kada sam 1926 god. ulazio u Narodni Muzej u Beogradu bio sam sam za arheologiju, a Zorica Simić, sadašnji direktor Gradskog muzeja u Beogradu, je studirala istoriju umetnosti, radila uporedo na muzejskom administraciji i pomagala Petkoviću pri bogaćenju galerije, osobito delima vojvođanskih slikara. Svetislav Strala naš veliki živi akvarelista bio je restaurator muzeja, a Jozo Petrović, numizmatičar. Milica Bešević, slikarka poginula prvog dana drugog svetskog rata bila je takođe restaurator. Uskoro je došao za restauratora skulptora vajar Rista Stijović, toliko cenjen sa svojim radovima u drvetu. Trudio sam se da uverim Petkovića o potrebi proširenja osoblja. Tako je Narodni muzej dobio Đorđa Mano-Zisija, sada poznatog muzeologa i istraživača starovizantijskih statua, i Branu Bugarčića, izvanrednog fotografa za arheološka i umetnička dela. Nije došao Svetozar Radojčić, istoričar umetnosti i otišao je za Skoplje.

Kasnije je tako Kašanin za Muzej Kneza Pavla zadobio Milana Duhaća, poznatog preparatora, Pavla Vasića, vrlo aktivnog kritičara i poznavaoa nove umetnosti, Ivana Zdravkovića arhitektu specijalizovanog za muzeologiju i tursko-srpsku gradsku arhitekturu. U muzejskom životu do izbijanja drugog svetskog rata upoznao sam mnogo arheologa domaćih i stranih, i umetnika jer je Muzej Kneza Pavla priređivao vrlo značajne umetničke izložbe. Divio sam se visokom ukusu i smislu kneževom za savremenu umetnost, ali ne i njegovim političkim potezima. Upoznao sam onda Ronalda Sajma iz Oksforda, pisca velike knjige o rimskoj revoluciji pod Avgustom, a danas generalnog sekretara Međunarodnog saveta za filozofiju i humanističke studije pri Unesku, - koji je u nekoliko mahova posetio tada Beograd. Veliko interesovanje za naše starine je pokaziva Lovet Eduards, englesko-kanadski pisac, koji je o nama u nekoliko knjiga napisao i onda živeo u Beogradu. Tada se formirala i grupa mojih prijatelja pored Zisija, još hemičar i farmaceut Ozren Stojanović, arhitekta Svetomir Lazić i bankarski činovnik Paja Jovanović. Srdačno sam drugovao sa istoričarima Stanojem Stanojevićem i Dušanom Popovićem, i vrlo uglednim gimnazijskim profesorima i piscima udžbenika Jovanom Bogičevićem i Radoslavom Medenicom. Bio sam član Rotari i Pen kluba.

Nisam se interesovao za politiku. Smatrao sam da najbolje služim svom društvu, sebi i svojim, ako stručno najpožrtvovanije radim. Mislim da sam grešio, kao i većina specijalista kod nas i na strani. Proživeo sam diktaturu kralja Aleksandra i predosećao njen tragični završetak, kao i ustašku stranputicu kojoj je neminovno vodio Hrvate Radić i Maček. Nisam očekivao da će kneževu vladavinu preseći samopouzdana puč solunskih i šumadiskih generala pod Simovićem. Ali sam znao sa iskopavanja, da poljoprivredni radnik bezemljaš zarađuje mesečno 200 dinara, a ja kao osrednji mali činovnik imam 10 ili 15 puta toliku zaradu, dok visoka državna hijerarhija i privrednici imaju 100 i 200 puta toliku zaradu. Predosećao sam, da tako ne može dalje ostati i nisam se prevario. Peti međunarodni kongres arheologa na kojem sam učestvovao održavao se u Berlinu na nekoliko dana pre izbijanja drugog svetskog rata. Čekao sam na Unter den Linden sa učesnicima za autobuse za Sansusi u Potsdamu, kad je stigla vest o sovjetsko-nemačkom prijateljstvu. Znao sam, da su sovjeti pustili naciste da načnu stari dotrajali svet, da ga sami posle dokrajče. I tako je i bilo.

Kruta zbilja.-Nemačko bombardovanje 1941 zateklo me je krevetu. Dan ranije sam tumačio svojoj ženi Nadi, da nas Hitler neće napasti, jer nije u privrednom, vojničkom i

političkom interesu za Nemačku takav poduhvat. Zaboravio sam ličnu osetljivost Firerovu i neuračunljivost ovog teroriste diktatora. Oko naše kuće bila je pustoš. U susednom dvorištu poginulo je preko deset lica, u drugom je eksplodirala bomba. Jedna kuća je srušena i gorela. Sredinom ulice bio je grdan izriven od bombe krater. Ja sam izgubio pouzdanje, osetio se bespomoćan, zastrašen, i to me pratilo do kraja rata, da pod anglo-američkim bombardovanjem izgubim sasvim nerve. Moja žena je bila mirna i pribrana a mališan Bogdan je vriskao i bojao se. Radna nit je prekinuta. Muzej je ležao u sanducima spakovan u podrumima, pa je opet izložen, i pri kraju rata opet spakovan. Arheološkog rada nije bilo. Počela je nemilosrdna borba za ekzistenciju. Sve je poskupilo. Plata je bila oko 3 hiljade a trebalo je 30 hiljada mesečno. Svi smo se snalazili. Neprekidni ratovi su naučili Srbe, da se uvek snađu, i u najvećoj bedi i nesreći krvave nemačke okupacije, i da se bore.

Zamro je naš ranije tako intenzivan muzejski rad, nije bilo arheoloških iskopavanja više, nije se više pisalo. Starinar i Umetnički pregled nisu izlazili, niko nije ni mislio na zasebne monografije iz arheologije. Bez da sam pitan ili da sam želeo pored redovne muzejske dužnosti dodeljem sam za referenta za muzeje Ministarstvu prosvete, a kasnije za šefa umetničkog oteka. Srbi su se borili za slobodu sa puškom u ruci protiv svih okupatora. Ja nisam bio vojnik i nisam znao sa oružjem da rukujem. Ali sam znao da je u borbi moćno oružje kultura, i da ona najbolje i najtrajnije čuva pojedine narode kroz vekove od tuđe porobe. Naš slučaj pod Turcima i Češki pod Austrijancima. I tako sam započeo tihu prikrivenu borbu za održanje vlastitog karaktera svog naroda. Nisam bio politički niti administrativni faktor, ali sam uspeo kao stručnjak da sugerišem korisnost uredbe i zavoda za čuvanje starina, ponovo izlaganje etnografskog muzeja u prostranoj zgradi, intenzivno izlaganje umetničkih dela savremenih umetnika i zbog zarade i održanja golog života umetnika, učešće naših arheologa u Novom Kostolcu pri gradnji elektrocentrale nad rimskim Viminacijem, malo sistematsko iskopavanje na neolitskom Kalemegdanu sa našim mladim praistoričarima, prenos sa Radoslavom Grujićem moštiju kneza Dazara, cara Uroša i despota Stevana Štiljanovića iz ugroženih od ustaša fruškogorskih manastira u Sabornu crkvu u Beogradu gde je crkva tokom celog rata među hiljadama Srba izbeglica podržavala tradiciju srednjevekovne slave i vere u oslobođenje, otkup za visoku cenu našeg srednjevekovnog novca kao i antičkog za numizmatičku zbirku Narodne banke i otvaranje muzejskog tečaja za studente

arheologije, istorije umetnosti, etnografije čije su studije za rata prekinute bile zatvaranjem univerziteta. Na tim tečajevima sa stotinak mladih radnika za budući poziv u muzejskoj struci, iskristalisalo se dvadesetak stručnjaka, koji danas kao srednja generacija drže mnoge stručne ustanove. To su praistoričari Milutim i Draga Garašanin i Vladimir Miložić, sada univerzitetski profesor u Nemačkoj, - klasičari Dušanka Vučković-Todorović i Irma Čremošnik, srednjevekovci Jovan Kovačević, Rajko Veselinović, i Bela Popović, za noviju umetnost Miodrag Kolarić, Dejan Medaković, Kaća Ambrozić i Slobodanka Vesović, - za arhitekturu Bojko Pavlović, - numizmatiku Svetozar Dušanić i Georgije Orlov, - i za etnografiju Peka Tomić i Olga Moskovljević. Bliski su tečaju bili Radivoje i Mirjana Ljubinković, kao i Stevan Tomić, od kada datuje naše poznanstvo i prijateljstvo. Uvek ću se sećati iz toga vremena u Gradskom muzeju, levičara, vrednih stručnjaka i divnih karaktera, slikarke Gordane Jovanović i arheologa Fani Politeo-Vučković, koja je tragično poginula za ideje za koji se borila.

Politički se nisam opredeljivao za vreme rata ni levo ni desno. Čutao sam, nisam verovao ničijoj propagandi, strahovao sam, - poslednjih šest meseci rata nervno slomljen proveo sam u Pinosavi, - i znao sam, da nikakvog dobra kao mali narod ne treba da očekujemo ni od jednog velikog naroda, koji ima vlastite svete interese i može nas samo zloupotrebljavati. Dobro sam znao, da su se veliki narodi stvarali sami od sebe, bez tuđe pomoći, a protiv interesa velikih, i čekao sam, da to jednom i kod nas dođe. Ameriku nije digla Engleska, niti Nemačku Francuska, niti Rusiju i Sovjete Nemačka, niti Rim Grčka, niti Grčku Egipat. To ni jedan naš čovek ne sme zaboraviti i mora se samo u sebe uzdati. Moj oduvek krajnje rezervisan stav sada za vreme rata izazvao je jače sumnjičanje. Već pre rata se šaptalo da sam levičarski nastrojen, češkog tipa, što nije odgovaralo stvarnosti. Bio sam socijalan na svoj način. U ratu prvo sam tužen, da sam slobodan zidar, što nisam bio, - zatim, od samih Nemaca tužen i saslušavan da kočim njihova kulturna nastojanja i da ih se klonim, dok na kraju rata bolestan u Pinosavi, nisam izgubio službu profesora univerziteta za arheologiju, za što sam bio izabran, pošto je već pre rata penzionisan Miloje Vasić. Neki su me sumnjičili da sam dobar poznanik Rajsvica koji se korektno odnosio u upravnom štab prema našim muzejskim i starinarskim radovima, za šta je bio referent. Zaboravili su, da su mog oca sa svim Srbima karlovčanima odvele ustaše u jesen 1942 god. na gubilište u Sremsku Mitrovicu, odakle su se većina sa mukom spasili i vratili kućama. Tako nisam mogao

pomoći preko njega ni svom rođenom ocu, ni Siniši Stankoviću, za koga me je molila njegova sestra, da zainteresujem Rajvica, kada je bio odveden na Banjicu. Ja sam Rajsvica sada znao samo kao službenog administrativca nemačke vojske. Ali njegovo korektno držanje nije ga dovelo na spisak ratnih zločinaca.

Novi horizonti. - Rusi sa partizanima su oslobodili Pinosavu pre zauzeća Beograda jeseni 1944, nakon jezive artileriske noćne borbe. Nakon kraćeg vremena vratio sam se sa porodicom u Beograd, koji je bio od poslednjih bombardovanja jako porušen. Počela su hapšenja po pitanju kolaboracije i kapitulacije pod Nemcima. Strepio sam da ću biti hapšen i smatrao sam da ću tada sa sebe moći skinuti sva sumnjičanja. I bio sam uhapšen, - o ironije, - sad optužen kao kapitulant pod Nemcima. Još nedavno pred oslobođenjem, bio sam otpušteni službenik zbog nekorektnog držanja prema Nemcima, a po njihovom traženju. Bio sam posle dve nedelje pušten iz pritvora, pošto se ustanovilo da sam se za rata kao i pre rata, uostalom kao i danas, bavio samo arheologijom, kao strukom i izvorom prihoda za život. Nisam bio suđen, ali sam izgubio nameštenje opet. Otišao sam 1945 sa ženom i detetom u Karlovce kod starog oca, majka je krajem rata umrla, i bavio s vinogradarstvom u teškim posleratnim prilikama. U leto 1946 Pavle Jeftić, kulturni istoričar mi je našao zaposlenje za pokrajinskog sekretara Narodnih Univerziteta Vojvodine u Novom Sadu. Za najkraće vreme na inicijativu Vase Stajića i Milana Petrovića prešao sam u Pokrajinsko povereništvo za prosvetu kao referent za muzeje, starine, arhive i biblioteke. Tamo sam dejstvovao sve do početka 1949 godine, kada sam se vratio u Beograd u novoosnovani Arheološki institut Srpske akademije nauka, gde i danas radim. Tih deset posleratnih godina sa promenama sredine i zaposlenja iskristalisalo je moje poglede na svet i život, i dalo im izvesnu konačnu formu. Ali u tih deset godina ja sam sa mojima imao krupnih radosti i žalosti. Naš sin Bogdan je maturirao i po svojoj volji i izboru upisao se na arhitekturu. Moja žena Nada je postala nastavnica scenskih kretnji na Akademiji za pozorišnu umetnost u Beogradu, sestra Vida je diplomirala etnografiju, posle prerane smrti svog dragog muža sudije Ljubiše Tričkovića, i sada radi u Gradskom muzeju u Sremskim Karlovcima, dok je starija sestra Cveta Marčetić zaposlena kao arhivistički stručnjak u Mitropolitskoj arhivi Srpske akademije nauka u Sremskim Karlovcima. Tako smo svi u porodici danas na kulturnom i umetničkom radu uključujući i zeta Milorada Marčetića, sada, iza posleratnih nezgoda zaposlenog u prirodnjačkoj zbirci

Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, kao i poč. šuraka Milana Nedeljkovića, koji je vajao do svoje tragične i rane smrti. Ali su nas pored ovih radosti bile posleratne materijalne teškoće kao i druge. No strašan je bio gubitak za nepunu godinu dana 1947/48 četiri člana najuže porodice. Umro mi je zet Ljubiša Trajković, za njim otac Aleksandar, pa je potom tragično oduzeo sebi život šurak Milan Nedeljković, nesretan što se morao rastati sa školom koju je osnovao, i konačno njegov otac i moj tast Sava Nedeljković. Želim, da sin Bogdan završi školu, oženi se i sa novom porodicom popuni toliko proređenu našu porodicu.

Moj radu u Novom Sadu bio je stručno organizacioni i uporedo arheološko istraživački. Tako sam se opet vraćao muzeju i terenu, i u jednoj pokrajini, koja je praktički tada bila bez muzeja, zaštite starina, arhiva i biblioteka, pod novim izvanredno povoljnim uslovima sadašnjice za kulturno dizanje, dejstvovao sam u povereništvu da tamošnja sredina dođe do željenih uslova. U tome radu sreo sam i najtešnje sam sarađivao, stekao podršku i razumevanje, kod Olge Arsenijević, vrednog načelnika pokrajinskog povereništva za prosvetu, Rajka Nikolića, pouzdanog rukovodioca Vojvođanskog muzeja, o čijem sam osnivanju predlagao u Letopisu još 1926, a bio je osnovan i otvoren tek 1948, i Veljka Laćarca, neumornog administratora povereništva. Tako je za nepune 3 godine obnovljena, proširena i postavljena na nove osnove Galerija Biblioteke Matice srpske, otvoren je Vojvođanski muzej i Gradski muzej u Somboru, Subotici, Senti, Bačkom Petrovcu, Kikindi, Zreljaninu, Vršcu, Pančevu, Jaši Tomiću, Sremskoj Mitrovici i Sremskim Karlovcima, - dotle su postojali i skromno radili samo muzeji u Somboru, Zreljaninu i Vršcu, - a svi ti gradovi dobili su još i svoje istorijske arhive i biblioteke. Obnovljena je i solidno proširena Vojvođanska arhiva i otvoren je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu. Čitav taj organizacioni rad je uspeo zbog realno postavljenog plana, zbog ličnosti koje su radile na njegovom ostavrenju i zbog žudne potrebe našeg društva za kulturnim dizanjem, koje je sada masovno htelo u muzeje i biblioteke, da proširi svoje znanje. Plan već tada izrađen za otvaranje univerziteta u Novom Sadu nije ostvaren, već tek 8 godina kasnije, kao i plan da se divne, reprezentativne patrijaršijske zgrade u Sremskim Karlovcima pretvore u kulturne ustanove, osim što je Srpska Akademija nauka iz Beograda tražila tamo da održava kao naučnu ustanovu bivšu Mitropoljsku arhivu. U vojvođanskim prilikama posle rata bez muzejskih stručnjaka prihvatili su se u gradovima muzejskog stvaralaštva

i izgradili se u dobre stručnjake danas Kosta Petrović, penzionisani profesor i Vida Grbić-Trajković, učiteljica u Sremskim Karlovcima, Pavle Velenrajter, profesor iz Sombora, Mirko Šulman, privatnik iz Subotice, Rajko Veselinović, teolog iz Pančeva, Branko Vasilić, arhitekta iz Sremske Mitrovice, Šandor Nađ, nastavnik slikanja iz Zrenjanina, i Laza Nikolić, učitelj tamošnji, sa kojim sam onde pred rat uredio i otvorio muzej, Rastko Rašajski, student iz Vršca, i Luka Nadlački, voćar iz Kikinde. Vrlo pozitivni, oduševljeni i istrajni u svom poslu oni danas održavaju muzejsku mrežu Vojvodine, neki su od njih u međuvremenu diplomirali iz neke muzejske grane na univerzitetu, a neki i doktorirali. Moj stručni rad, bio je moderna postavka arheološke zbirke u Novom Sadu., iskopavanje slovenskog Gradišta od Kikinde, iskopavanje grobova sa urnama kod Ilandže u Banatu, na kojme je saradivala i Marija Slavnić oduševljeni saradnik na arheologiji iz Vojvođanskog muzeja, ali rano umrla posle teške bolesti, i ustanovljenje paleolita i mezolita kod Subotice, što mi je osobito koristilo u potonjem radu na poreklu naolita i zemljoradnje starčevačkog tipa na Srednjem Balkanu.

Moj organizacioni arheološki rad u Vojvodini i iznalaženje stručnih problema o Slovenima, paleolitu i mezolitu, kao i početku neolita u našem Podunavlju ustanovili su da Vlad. R. Petković i Đurđe Boškovića omoguće uz saglasnost Veljka Petrovića i Aleksandra Belića moj prelaz na novoosnovani Arheološki institut Srpske akademije nauka u Beogradu. To je u mom stručnom radu od 30 godina, već sedma ustanova bila na čijem sam osnivanju i radu od početka učestvovao. Bili su to redom Državni arheološki institut u Pragu, posleratni Narodni muzej u Beogradu, Muzej Kneza Pavla, referat za muzeje i starine pri Ministarstvu prosvete u Beogradu i isti rad pri pokrajinskom povereništvu za prosvetu u Novom Sadu, Vojvođanski muzej i sada Arheološki institut. Po dolasku u institut s proleća 1949 godine bio sam njegov jedini stalni službenik, a danas je porastao na ustanovu sa desetak stalnih i dvostruko toliko spoljašnjih saradnika. Učestvovao sam organizaciono na dizanju instituta i na okupljanju svih arheologa Jugoslavije u vlastito stručno društvo, koje izdaje i svoj godišnjak na stranim jezicima, pod imenom *Archaeologia Jugoslavica*. Pomagao sam u usavršavanju na praktinom terenskom rekognosciranju i iskopavanju mladim novim arheolozima, Blaženki Stalio, Aleksandri Jurišić, Radoslavu Galoviću, Ljubiši Popoviću, Nevenki Spremo, Vojislavu Trbuhoviću – Tibulu, Danici Dimitrijević iz beogradskih arheoloških

ustanova, da se učvrste u znanju i pouzdanju u samostalan rad. To isto sam činio u Makedoniji sa Dušankom Vučković–Todorović, Petrom Gockovom, Petrom Mačkićem, Dragišom Simoskom i Vasilom Lahtovom. To isto činim i sa crnogorskim studentima arheologije poslednjih godina i nadam se da će se osamostaliti. Rekognoscirao sam stotine nalazišta po Srbiji i Makedoniji otkad sam u institutu, i iskopavao sam sa ekipom neolitsko naselje sa starčevačkom retencijom u Porodinu kod Bitolja, sa Alojzom Bencom neolitsko naselje butmirskog tipa na Nebu kod Bile na Laški, sa Petrom Gockovim nekoliko praistorijskih nalazišta u skopskoj okolini. Sa Đurđem Boškovićem antičku nekropolu u Budvi i antički grad Duklju, sa Esadom Pašalićem rimsku banju na Ilidži kod Sarajeva, i ovih dana se spremam sa arhitektom Nevenkom Petrović-Spremo, da otpočnem sa sistematskim iskopavanjem rimskog i vizantijskog Niša. Ali pri tim brojnim terenskim radovima iskršlo je nekoliko novih problema naše arheologije na kojima radim sam i u zajednici, - nađen je nesumljivi pećinski paleolit u Srbiji i nalasci se moraju dalje ređati, - nađena je sušena još nepečena neolitska grnčarija na dva mesta u Vojvodini i Bosni i stratigrafski kontinuitet mezolit – preneolit i neolit starčevačkog tipa u dve pećine u Hercegovini i Crnoj Gori, čime je utvrđen autohtoni kulturni kontinuitet geneze našeg najstarijeg neolita iz mezolitskih osnova i odbačen je hijat, iako još nije dat odgovor i na poreklo nove ekonomike proizvodnje hrane u neolitu kod nas, - nazire se posle porodijskih iskopavanja retencije starčevačkog tipa uporedo sa vinčanskom kulturom, što ranije nije zapaženo, - nazire se takođe butmirska ekspanzija kroz Srbiju sve do Grčke, - ističe se izvanredno dizanje gradova na našem limesu u vremenu kasne antike kao i stvaranje vlastite balkanske komponente u oblikovanju ranovizantiske kulture, osobito posle iskopavanja Caričinog Grada i Gamzigrada. Tim novim nalascima i problemima naša arheologija krči sebi put u svetu i postaje vrlo zanimljiva i važna. Osetio sam ovo osobito prilikom mojih poseta i predavanja u Gracu, Beču, Karnuntmu, Parizu i Londonu, kao i prilikom učestalih poseta najvećih živih arheologa iz stranog sveta. O tim problemima pišem članke. Izašla mi je monografija Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta sa brojnou arehološkom toponomastikom, i zasebno izdanje Arheološka nalazišta u Makedoniji. Štampan mi je prevod Niderleovih nalazišta u Makedoniji. Primljena mi je za štampu zbirka umetničkih eseja, Iz stare umetnosti, i tražim izdavača za prevod knjige Jiržija Neustupnog, Praistorija Čovečanstva, koju je u mojoj redakciji dovršila Olga Šafarik.

Uskoro ću svršiti rukopis za knjigu Odabrana grčka i rimska skulptura iz Narodnog muzja u Beogradu, a počinjem da spremam tekst za knjigu Balkan je jedna od kolevki zemljoradnje starog sveta. Rad mi je postao zabava. Radim sa radošću i oduševljenjem stalno, a uradim i stvaram toliko koliko mogu. Ne zaboravljam na ceo život i nastojim da radostan rad stvori sebi radostan život.

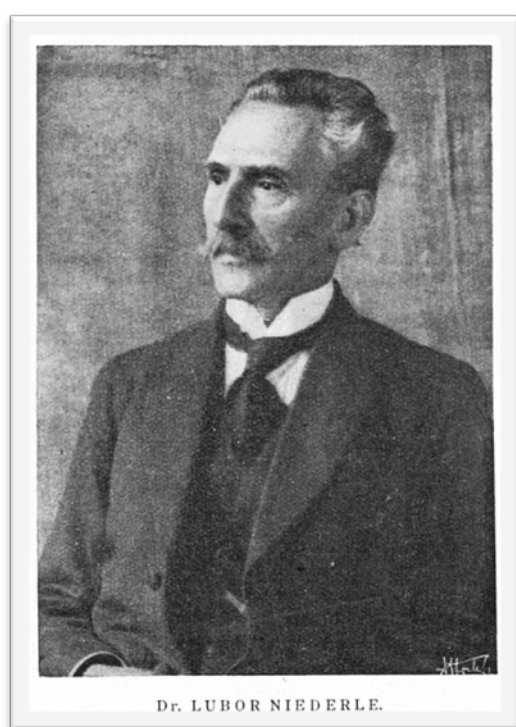
I dalje sam ostao politički po strani. Arheologija je moja politika, a opšta dužnost i raspoloženje za rad, pravo na pristojan život, mir među ljudima, je moja ideologija u našoj i svetskoj zajednici. Znam, da je era socijalizma i da će se on raširiti po celoj zemaljskoj kugli, negde krvavo, a negde mirno, već prema uslovima na raznim stranama. Znam, da on demokratski niveliše –to se stvarno oseća posle naše nove nivelacije iza II svetskog rata, - da penje mase gore i skida kaste dole. Ali znam, da i to nije konačna forma razvoja ljudskog društva, i da će čovek pored njega i posle njega stremiti novim rešenjima, - nemiran i nestalan, i večno željan za promenama i za novim. Osećam da je beli čovek u nazadovanju, i da se raspadaju savremeni polietnički konglomerati koje je on imperijalistički izgradio.

Uveren sam da je u novom polietničkom konglomeratu, Ujedinjenim nacijama, njegov poslednji pokušaj da sačuva predominaciju u svetu. Ali, Bandung, - sastanak , koji je stvorio polietnički konglomerat bojanih i siromašnih, nesumljiva je antiteza Ujedinjenim nacijama. Ta antiteza će bujati i rasti i možda ugroziti i uništiti belog čoveka. Koegzistencija je samo privremeni lek protiv te nesalomive opasnosti. Kulturna visina u istoriji čovečanstva nikada nije bila brana protiv mase gladnih. Ali, novi su se javili istoriski uslovi, nove sile gibalice društvenog razvoja, pored sile masa javlja se individualna sila, superteror pojedinca sa modernim nuklearnim oružjem. Ono će sasvim nivelisati ceo svet, pozitivno ili negativno, ali neminovno. Ali je sigurno, da je promena samo stalna.

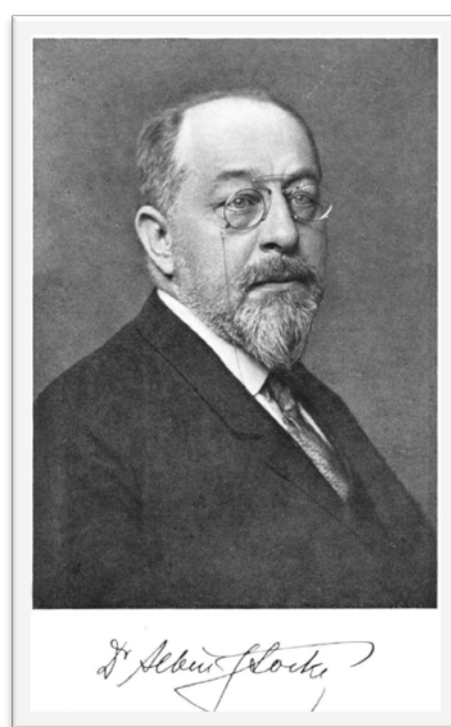
Beograd , 20 jula 1956

Miodrag Grbić

PRILOG br. 2 - FOTOGRAFIJE

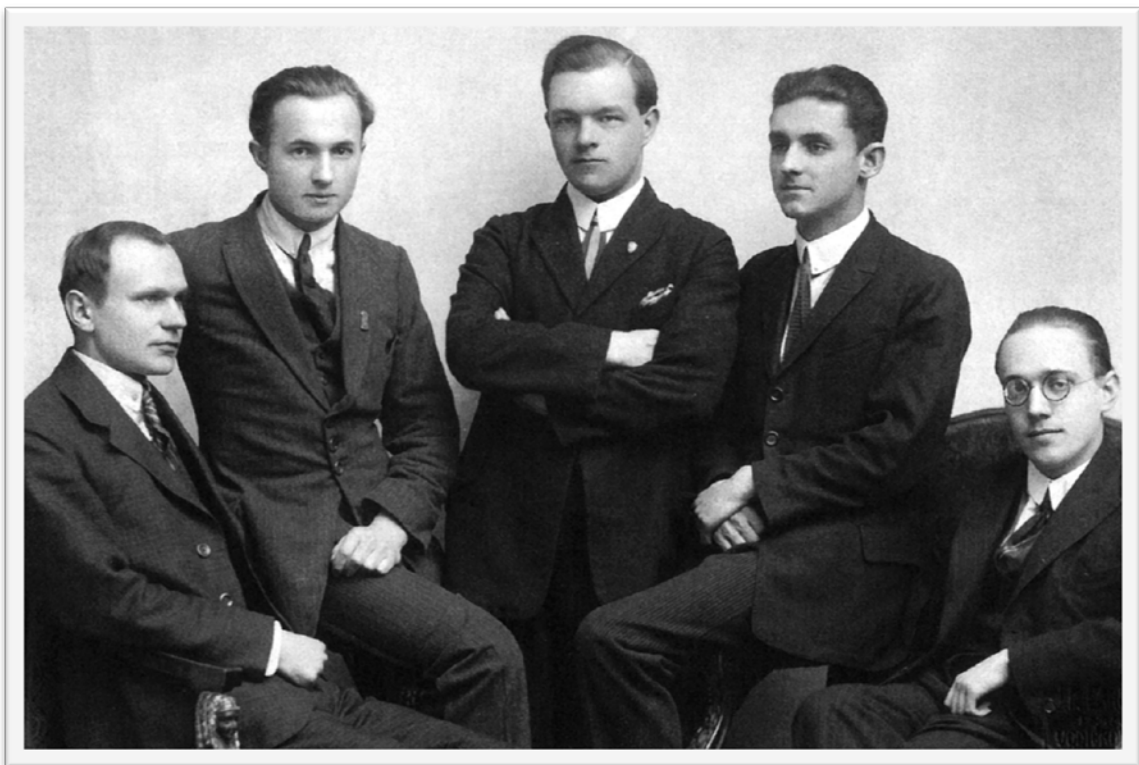
Slika 1 - Lubor Niderle (Buchtela 1925)

Slika 2 - Albin Stocki (Niederle 1934)

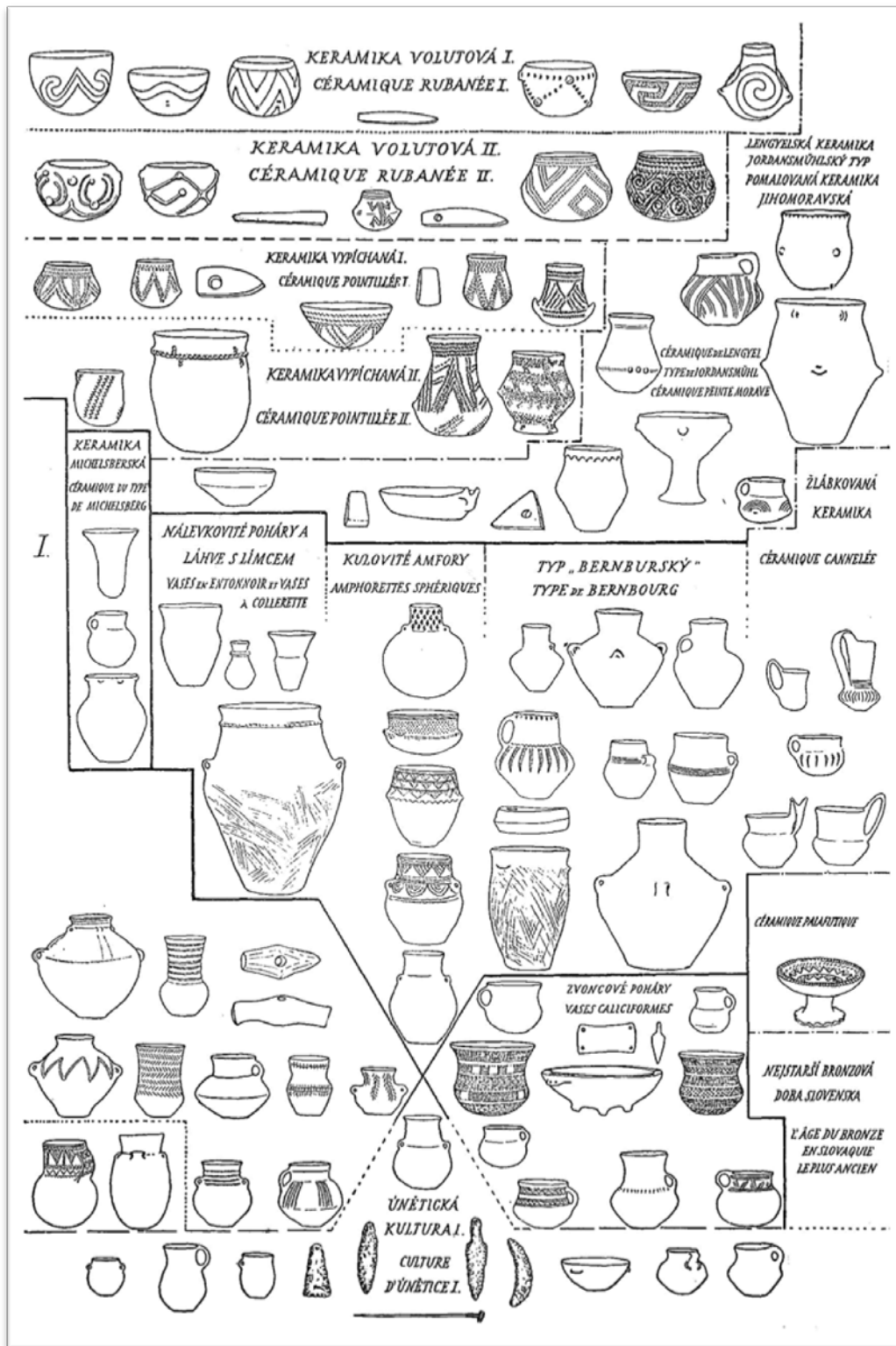

Slika 3 - Profesor Albin Stocki sa studentima 1924. godine (Sklenář 2014)

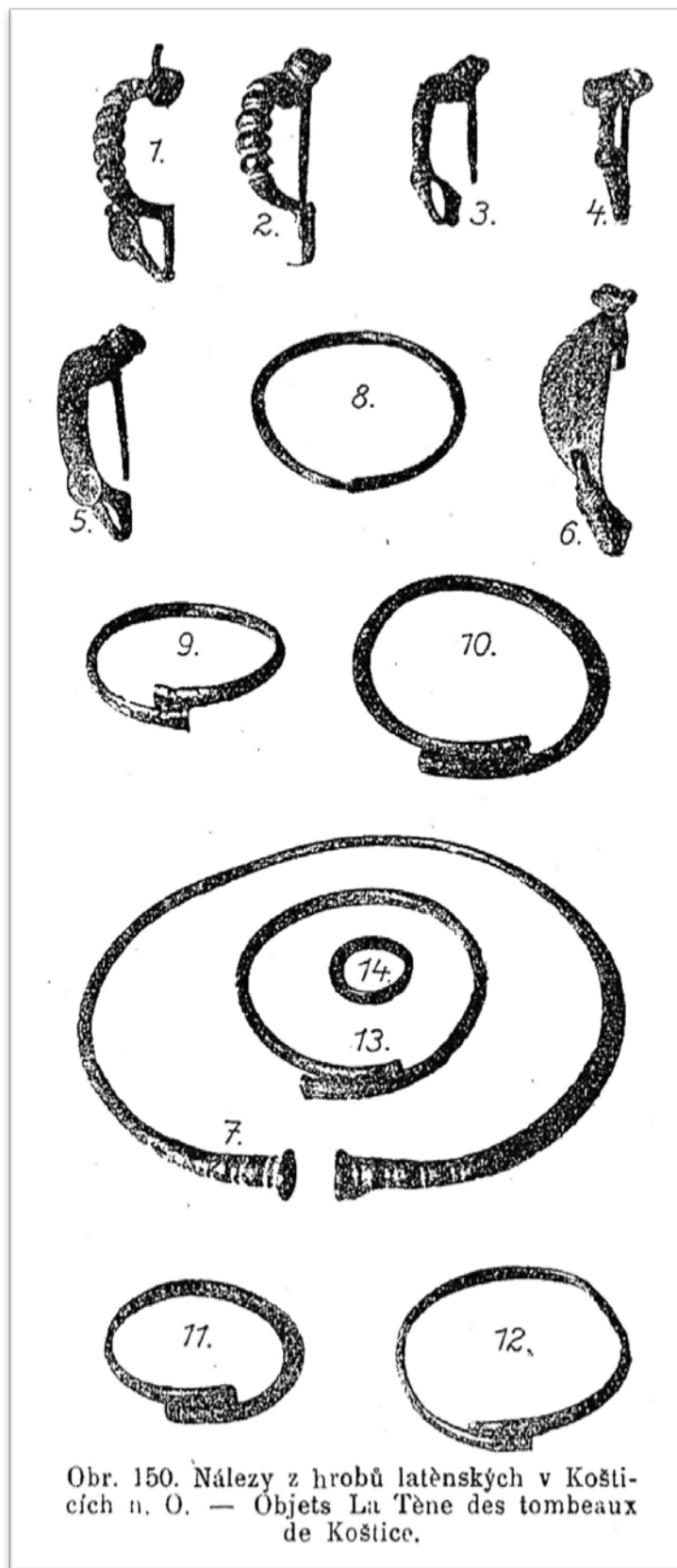

Slika 4 - Studenti arheologije na seminaru Lubora Niderlea 1923/1924 god. Sa leve strane J. Filip, J. Vacek, J. Pasternak, M. Grbić i J. Bem (Sklenář 2014)

Slika 5 - Sinhronistički pregled neolitskih kultura u Češkoj (Stocki 1926)

Obr. 150. Nálezy z hrobů latěnských v Košticích n. O. — Objets La Tène des tombeaux de Koštice.

Slika 6 – Tabla sa nalazima iz latenskog groba (Grbić 1923)

 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
 Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

Службенички Лист — Službenički List

I. Име и презиме службеника *М. Мiodрага Грбића*
 I. Име i prezime službenika

II. Рођен *12/25.* дана *децембра* месеца *18* год. *)
 II. Рођен *12/25.* дана *децембра* месеца *18* год. *)
 у месту *Фел. Карлови*, среза *Ср. Карловки* области *Сремске*
 у месту *Фел. Карлови*, среза *Ср. Карловки* области *Сремске*

III. Народност *српска*, вера *Хравослав*, политичности *Ср. Карлови*
 III. Narodnost *српска*, вера *Хравослав*, политичности *Ср. Карлови*

Положај у државној служби, категорија и група, место службовања *)
 Положај у државној служби, категорија и група, место службовања *)

- 1) *Асистентни меморије уметности Филозофског факултета у Београду - 1. категорија IX група*
- 2) *Кустос - приправник Мемор. Архива Музеја у Скопљу - 1. категорија IX група*
- 3) *Кустос Народна Музеја у Београду - 1. категорија IX група*
- 4) *Кустос Кустарицево - уметничког музеја у Београду VIII група*
- 5) *Кустос Кустаричин Музеј у Београду VII група*

Фотографија службеника, сваке десете године — Fotografija službenika, сваке десете године.
 (Формат — Format 5 × 7)

Године	Године	Године	Године
Године	Године	Године	Године
<i>1927</i>	<i>1937</i>		
			

Чл. 22. *Листови у јединице и десетке и бројеви исписати словима.*
 Сваку промену положаја, односно категорије и групе, уписивати редом једно за другим. Ова рубрика треба да први поглед укратко да покаже последње звање и положај службеника.

Чл. 23. *Листови у јединице и десетке и бројеви исписати словима.*
 Сваку промену положаја, односно категорије и групе, уписивати редом једно за другим. Ова рубрика треба да први поглед укратко да покаже последње звање и положај службеника.

Цена 3 дина.
 Издање и штампа Државне Штампарије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
 Издање i štampa Državne Štamparije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Slika 7 - Službeni list Miodraga Grbića (ANM)

Slika 8 – Zgrada Narodnog muzeja u ulici Kneza Miloša 1930-tih (DNM)

Slika 9 – Ulaz u dvorište zgrade Narodnog muzeja (DNM)

Slika 10 – Jozo Petrović (DNM)

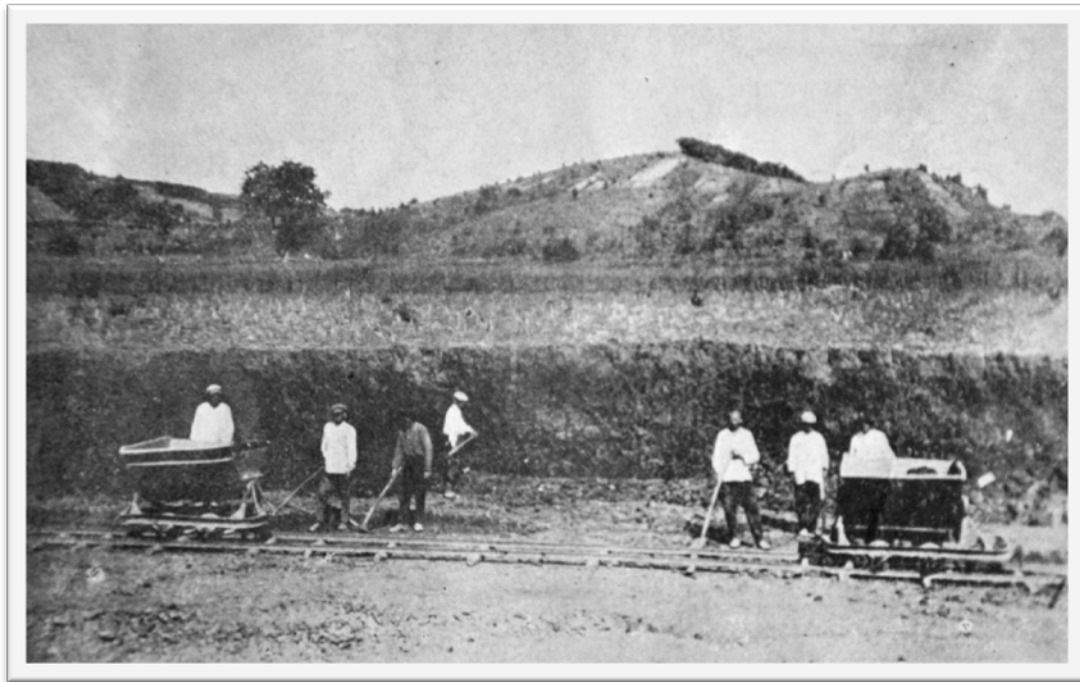

Slika 11 - Balduin Sarija na lokalitetu Stobi 1926. godine (DNM)

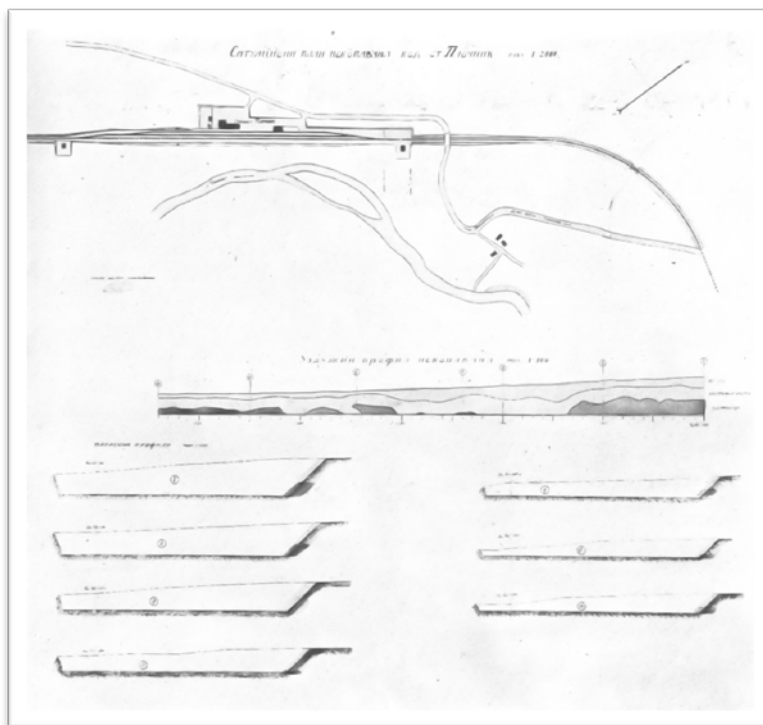

Slika 12 - Razglednica sa antičkim pozorištem na lokalitetu Stobi, poslata 1928. godine (Izdanje mešovite radnje Petra Urumovića, Gradsko) (DNM)

Slika 13 - Iskopavanja lokaliteta Pločnik kod Prokuplja (Grbić 1929)

Slika 14 – Situacioni plan lokaliteta Pločnik (Grbić 1929)

Slika 15 – Zaposleni u Muzeju i njihovi gosti 1929? Korhut (1. Sa leve strane), Đorđe Mano-Zisi (3. sa leve strane), Miodrag Grbić (4. sa leve strane), Zorka Simić (5. sa leve strane), Jozo Petrović (6. sa leve strane), Đurđe Bošković (7. sa leve strane), Mara Harisijades (8. sa leve strane) (DNM)

Slika 16 – Đorđe Mano-Zisi (DNM)

Slika 17 - Nemačka ekspedicija na Ohridu. Johan Rajsvic (gornji red 2. sa leve strane), Vilhelm Unfercagt 4. sa leve strane) Jozef Keler (gornji red 2. Sa desne strane), Miordag Grbić (gornji red 1. Sa desne strane), Georg Karo (za stolom) (Kott 2017)

Slika 18 - Postavljanje šatora u okviru priprema za arheološka iskopavanja Gradišta iznad crkve Sv. Erazma kod Ohrida (Kott 2017)

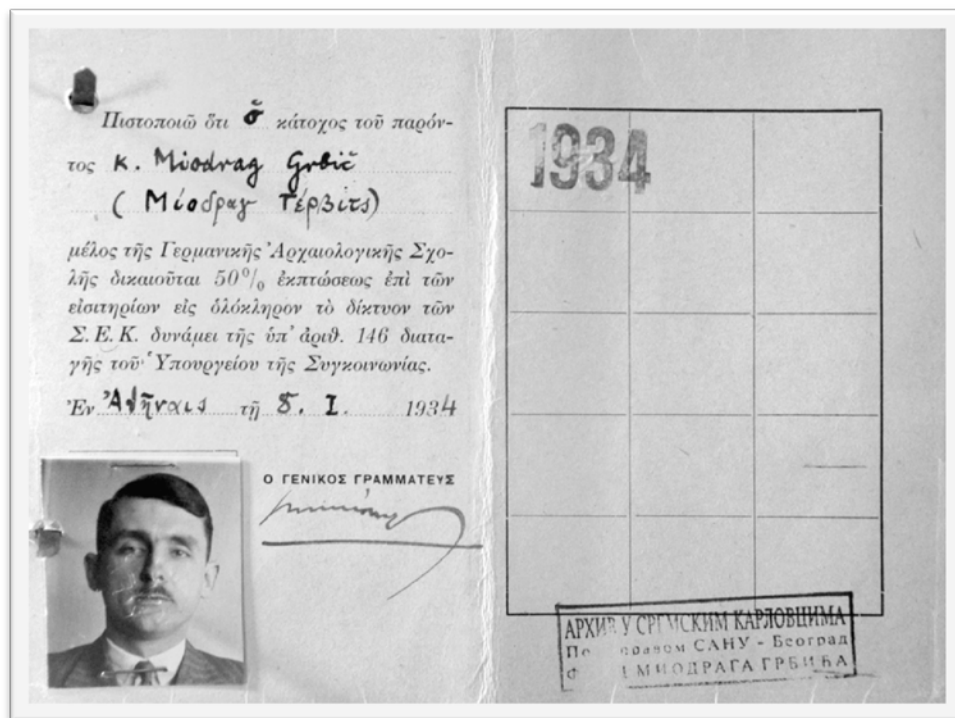
Slika 19 – Američka ekspedicija u poseti Muzeju 1932? Robert Erih (1. sa leve strane), Harald Movius (2. sa leve strane), Mirjana Čorović-Ljubinković (3. sa leve strane), Mara Harisijades (5. sa leve strane), Vladimir Petković (6. sa leve strane), Zorka Simić (7. sa leve strane), Vladimir Fjuks (8. sa leve strane) (DNM)

Slika 20 - Američka ekspedicija i iskopavanja na lokalitetu Starčevo 1932 (DNM)

Slika 21 - Američka ekspedicija i iskopavanja na lokalitetu Starčevo 1932 (DNM)

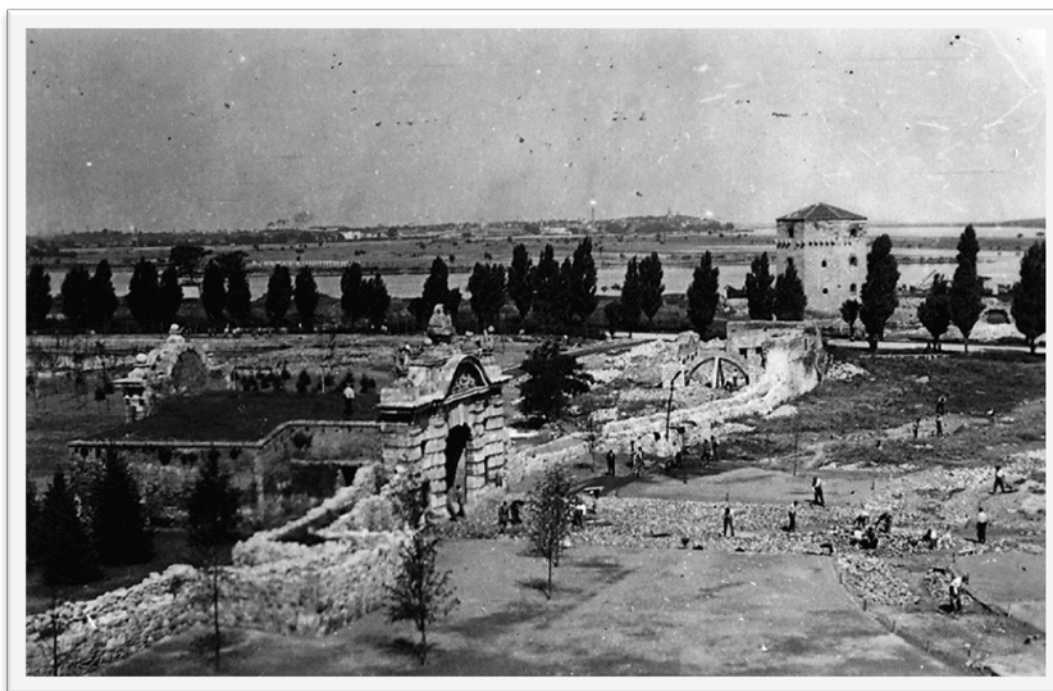
Slika 22 - Propusnica za boravak Miodraga Grbića u Grčkoj 1934. godine (Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima)

Slika 23 - Miodrag Grbić sa suprugom Nadom i sinom Bogdanom 1938? (Ustupila Divna Gačić)

Slika 24- Johan fon Rajsvic (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

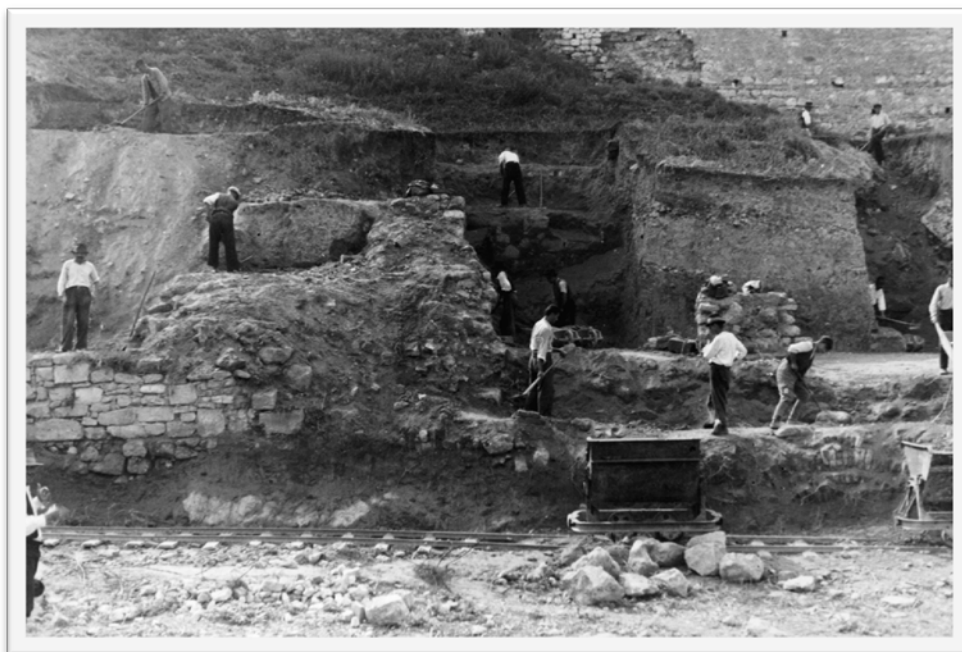
Slika 25 – Kapija Princa Eugena (kapija Karla VI) na Kalemegdanu – čišćenje prostora od starih vojnih baraka 1941. godine (DNM)

Slika 26 - Kapija Princa Eugena (kapija Karla VI) na Kalemegdanu (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

Slika 27 – Oficiri Anenerbea Herbert Jankun i Volfram Zivers u društvu Miodraga Grbića posetili su lokalitet Vinču u julu 1942. godine (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

Slika 28 – Arheološka iskopavanja na Kalemegdanu 1942. godine (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

Slika 29– Arheološka iskopavanja na Kalemegdanu 1942. godine (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

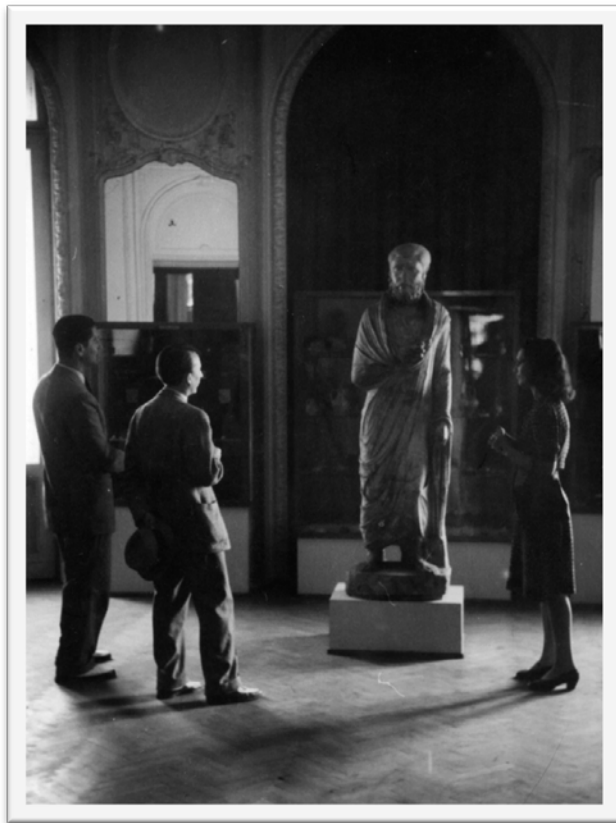
Slika 30– Vilhelm Unfercagt i Milutin Garašanin 1942/1943? (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

Slika 31 – Vilhelm Unfercagt sa asistentkinjama, Miodragom Grbićem i polaznicima Muzejskog kursa 1942/1943? (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic)

Slika 32 – Predavači i polaznici Muzejskog kursa ispred Muzeja kneza Pavla 1942. godine (Đorđe Mano-Zisi (1. sa leve strane), Vladimir Miložić (5. sa leve strane), Miodrag Grbić (6. sa leve strane), Jelisaveta Stanojević-Alen (7. sa leve strane), Jovan Kovačević (8. sa leve strane), Dejan Medaković (9. Sa leve strane) (DNM)

Slika 33 - Polaznici Muzejskog kursa u Muzeju kneza Pavla (DNM)

Slika 34 –Radmila Dragutinović-Mišić i Miodrag Grbić na parobrodu *Kasija Miletić* tokom ekskurzije ka Vinči 1942.godine (Privatno vlasništvo Betine Rajsvic).

BIOGRAFIJA AUTORA

Aleksandar Bandović diplomirao je na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2009. godine sa temom *Naselja starijeg gvozdno doba u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni*. Na istom Odeljenju 2011. godine odbranio je diplomski master rad pod nazivom *Kelti kao metanarativ: etnički identitet i mitovi o mlađem gvozdenom dobu*, da bi 2012. godine upisao doktorske studije. Od 2011. godine radi u Narodnom muzeju u Beogradu najpre u zvanju pripravnika, a zatim od 2013. godine u zvanju kustosa. U Narodnom muzeju u Beogradu učestvovao je na realizaciji više izložbi od kojih bi trebalo izdvojiti saradnju na realizaciji izložbe *Centralni Balkan između grčkog i keltskog sveta*, i koautorstvo izložbi *Kroz lica Muzeja* i *Razaranjem nepobeđeno*. Deo je tima okupljenog oko Centra za teorijsku arheologiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu, autor je više stručnih tekstova, a rezultate svojih istraživanja izlagao je na naučnim skupovima. Interesovanja su mu istorija arheologije, istorija ideja, istorija nauke, kultura sećanja, recepcija prošlosti i kulturnog nasleđa.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Александар Бадовић

Број индекса 7A 12-1

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Миодраг Грбић и настанак културно-историјске археологије у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 28.5.2019

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Александар Бандовић

Број индекса 7A 12-1

Студијски програм археологија

Наслов рада Миодраг Грбић и настанак културно-историјске археологије у Србији

Ментор проф. др Сташа Бабић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 28.5.2019.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Миодраг Грбић и настанак културно-историјске археологије у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 28.5.2019
